ज्ञेयतत्त्वप्रज्ञापन महाअधिकार

(गाथा ९३ से २००)

		Pages
द्रव्यसामान्यप्रज्ञापन अधिकार	गाथा ९३ से १२६	286 - 421
द्रव्यविशेषप्रज्ञापन अधिकार	गाथा १२७ से १४४	422-460
ज्ञानज्ञेयविभाग अधिकार	गाथा १४५ से २००	

જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન મહાધિકાર

(ગાથા ૯૩ થી ૨૦૦)

- ભૂમિકા:
- આ અધિકારને તત્ત્વપ્રદીપિકા ટીકામાં આચાર્ય અમૃતચંદ્રે 'સમ્યગ્દર્શન મહાઅધિકાર'ના નામે સંબોધિત કર્યો છે; એના મંગલાચરણના શ્લોકમાં નીચેની ગાથા મળી આવે છે:–

(હરિગીત)

સ્યાત્ શબ્દિત અતિશયયુત મુનિરાજનાં મન મોહીને;
નમીને કહું સંક્ષેપમાં સમ્યક્ત્વના અધિકારને. ૧૦.

- આમાં સ્યાત્ અતિશયયુત તે મુનિરાજોને નમસ્કાર કરીને ટૂંકામાં જ તત્ત્વ રૂપને સંક્ષેપમાં પદાર્થોનો નિર્ણય કરાવનારા આ સમ્યક્ત્વ અધિકારને કહીશ.
- આમ આ ગાથામાં તો એક મંગલાચરણ કર્યું છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વ અધિકાર કહેવાની પ્રતિજ્ઞા પણ કરવામાં આવી છે.
- આગમના અભ્યાસ માટે જગતમાં જે પણ જાણવાયોગ્ય પદાર્થો છે, તે બધાનું વર્ણન આ જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન મહાઅધિકારમાં કરશે. આ મહાઅધિકાર ત્રણ અધિકારોમાં વિભક્ત છે: (૧) દ્રવ્યસામાન્યપ્રજ્ઞાપન અધિકાર; (૨) દ્રવ્યવિશેષપ્રજ્ઞાપન અધિકાર અને (૩) જ્ઞાનજ્ઞેયવિભાગ અધિકાર.

૧) દ્રવ્યસામાન્યપ્રજ્ઞાપન અધિકાર: પ્રવચનસાર શાસ્ત્રનો આ સર્વાધિક મહત્ત્વપૂર્ણ અંશ છે, કારણ કે આમાં પ્રતિપાદિત વસ્તુસ્વરૂપ જ્યાં સુધી આત્મામાં ખ્યાલમાં નહીં આવે, ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ નહીં થઈ શકે. સમ્યગ્દર્શનનો વિષયભૂત જે ત્રિકાળી ધ્રુવ આત્મા છે તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે; તે આ અધિકારની પૃષ્ઠભૂમિમાં સમજી શકાય છે.

૨) દ્રવ્યવિશેષપ્રજ્ઞાપન અધિકાર: આમાં પ્રત્યેક દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવાની સાથે-સાથે છ એ દ્રવ્યોને અલગ-અલગ વિભક્ત કરીને ભેદવિજ્ઞાનની પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરવામાં આવશે.

૩) જ્ઞાન-જ્ઞેયવિભાગ અધિકાર: એક રીતે આ અધિકાર જ્ઞાનતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન મહાઅધિકાર તથા જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન મહાઅધિકાર - બન્નેને જોડતો સેતુ છે. તેમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જ્ઞાનતત્ત્વ જુદું છે અને જ્ઞેયતત્ત્વ જુદું છે. જો કે આત્મા આત્માને જાણે પણ છે અને જ્ઞેય પણ છે, તોપણ આત્મા માટે જ્ઞાનતત્ત્વ માત્ર આત્મા જ છે, શેષ આખું જગત જ્ઞેયતત્ત્વ જ છે, માત્ર જ્ઞેયતત્ત્વ જ છે.

- આ જ્ઞેયતત્ત્વ એ સમકિતનો અધિકાર છે.
- શરૂઆતમાં આવી ગયું છે કે આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે, જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ છે અને જ્ઞેય લોકાલોક છે.
- સંક્ષેપ રુચિનો અર્થ પહેલી ગાથામાં કર્યો હતો. આને સંક્ષેપમાં લીધો તેથી સંક્ષેપમાં જો કહેવામાં આવતું હોય તો થોડા જ્ઞાનથી સંક્ષેપ રુચિ છે તેવો અર્થ નથી; પરંતુ વિસ્તારથી તેને જાણવામાં આવતું ન હોય, પણ જે જાણવાનું છે તે સારું સારભૂત જાણીને લીધો તે સંક્ષેપ રુચિ છે.

જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન અધિકાર

(ગાથા ૯૩ થી ૧૨૬)

ગાથા ૯૩

ઉત્થાનિકા:- હવે જ્ઞેયતત્ત્વનું પ્રજ્ઞાપન કરે છે અર્થાત્ જ્ઞેયતત્ત્વ જણાવે છે. તેમાં (પ્રથમ) પદાર્થનું સમ્યક્ (-સાચું) દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્વરૂપ વર્ણવે છે:-

ગાથા: છે અર્થ દ્રવ્યસ્વરૂપ, ગુણ-આત્મક કહ્યાં છે દ્રવ્યને,
વળી દ્રવ્ય-ગુણથી પર્યયો; પર્યયમૂઢ પરસમય છે. ૯૩.

અન્વયાર્થ:- પદાર્થ દ્રવ્યસ્વરૂપ છે; દ્રવ્યો ગુણાત્મક કહેવામાં આવ્યાં છે; અને વળી દ્રવ્ય તથા ગુણોથી પર્યાયો થાય છે. પર્યાયમૂઢ જીવો પરસમય (-મિથ્યાદૃષ્ટિ) છે.

ભાવાર્થ:- પદાર્થ દ્રવ્યસ્વરૂપ છે. દ્રવ્ય અનંતગુણમય છે. દ્રવ્યો અને ગુણોથી પર્યાયો થાય છે. પર્યાયો બે પ્રકારના છે: (૧) દ્રવ્યપર્યાય; (૨) ગુણપર્યાય. તેમાં દ્રવ્યપર્યાયો બે પ્રકારના છે: (૧) સમાનજાતીય - જેમ કે દ્વિ-અણુક, ત્રિ-અણુક વગેરે સ્કંધ; (૨) અસમાનજાતીય - જેમ કે મનુષ્ય, દેવ વગેરે. ગુણપર્યાયો પણ બે પ્રકારના છે: (૧) સ્વભાવપર્યાય - જેમ કે સિદ્ધના ગુણપર્યાયો; (૨) વિભાવપર્યાય - જેમ કે સ્વપરહેતુક મતિજ્ઞાનપર્યાય.

આવું જિનેન્દ્રભગવાનની વાણીએ દર્શાવેલું સર્વ પદાર્થોનું દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ જ યથાર્થ છે. જે જીવો દ્રવ્ય-ગુણને નહિ જાણતા થકા કેવળ પર્યાયને જ અવલંબે છે તેઓ નિજ સ્વભાવને નહિ જાણતા થકા પરસમય છે.

સારાંશ:- • જ્ઞેય ત્રણ પ્રકારના હોય છે - દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય. અનંત ગુણોનો આધાર પિંડ દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યમાં તેની સાથે વિસ્તારવિશેષરૂપ ગુણો છે તથા સમય-સમય ક્રમશઃ ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ થવાવાળી અવસ્થાઓ-વર્તમાન દશાઓ પર્યાયો છે; તે પદાર્થોનું સ્વરૂપ પોતાના દ્રવ્ય અને ગુણોથી જ થાય છે; તેમ છતાં જે જીવ એમ માને છે કે પર્યાય પરથી થાય છે તો તે જીવ એવો સ્વ-પર બંનેને માનતો નથી અને એવી માન્યતામાં વિરુદ્ધ દ્રવ્યને માનીને દેહાદિ સંયોગોમાં એકત્વબુદ્ધિ દ્વારા પર્યાયમૂઢ થાય છે, તેનું જ નામ પરસમય છે.

• અસમાનજાતીય જડ શરીર અને જીવ બંનેય ભિન્ન-ભિન્ન વર્તે છે, પરંતુ તેમને માનનાર પરના આધારે, એક-બીજાનું પરિણમન માને છે. દ્રવ્ય-ગુણના આશ્રયે કાર્ય (પર્યાય) થાય છે - એવો સ્વીકાર નહીં [?] માનવાવાળો એટલે પરથી પર્યાય થાય છે - એમ જે માનનો હોવાથી તે જીવ પર્યાયમૂઢ છે.

• દ્રવ્યપર્યાયોને વ્યંજનપર્યાય અને ગુણપર્યાયોને અર્થપર્યાય પણ કહેવાય છે.

• ઉદાહરણ [?] ... માત્ર એક દ્રવ્યના પરિણમનને દ્રવ્યપર્યાય કહેતો નથી, પરંતુ અનેક દ્રવ્યોની મળેલ અવસ્થાઓને દ્રવ્યપર્યાય કહેવાય છે.

• સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય પુદ્ગલમાં જ હોય છે; કારણ કે જીવદ્રવ્ય તો પરસ્પર મળીને કોઈ પણ સિદ્ધ [?] એક પર્યાયરૂપ પરિણમિત થતાં જ નથી. જીવ અને શરીરરૂપ પુદ્ગલોના બંધરૂપ મનુષ્યાદિ પર્યાય અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય છે.

• ગુણપર્યાય તો પ્રત્યેક દ્રવ્યના ગુણોમાં થવાવાળા પ્રતિસમયના પરિણમનને કહે છે. જેમ કે જીવના જ્ઞાનગુણનું મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનાદિરૂપ પરિણમન ગુણપર્યાય છે તેમ જ પુદ્ગલના રસ ગુણનું ખારા-ખાટારૂપ પરિણમન રસગુણની ગુણપર્યાય છે.

- જેમાં જે પરિણમન શુદ્ધ છે, પૂર્ણ છે; તેને સ્વભાવપર્યાય કહે છે અને જે પરિણમન અપૂર્ણ છે, અશુદ્ધ છે; તે વિભાવપર્યાય છે.
- જો કે અનેક દ્રવ્યપર્યાયો અને અનેક ગુણપર્યાયોમાં એકત્વબુદ્ધિ મિથ્યાત્વ છે, તો પણ અહીં વિશેષ લક્ષ્ય મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપ અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયોમાં એકત્વ, મમત્વ, કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વબુદ્ધિ પર જ ભાર આપવામાં આવ્યો છે.
- વિસ્તારસામાન્યસમુદાય = સહભાવી ભેદો = વિસ્તારવિશેષો: ગુણો સહભાવી એક સાથે અનેક ભેગા રહેલા છે. પર્યાયો એક પછી એક ભિન્ન છે.
- પહોળાઈમાં રહેલા ગુણોનું એકરૂપપણું તે દ્રવ્ય છે. દ્રવ્ય સામાન્ય છે, ગુણો વિશેષ છે. એ વિશેષપણું જેમાં ન હો તો તેનું સામાન્ય તે દ્રવ્ય છે. ગુણો જુદા જુદા રહેતા નથી, પરંતુ એક સાથે રહેલા છે. → ઘણા અર્થોનો પ્રવાહ-
- આયત = લંબાઈ; ક્રમે ક્રમે થાય તેનું; ક્રમભાવી = ક્રમે ક્રમે થનારા.
- પર્યાય-પર્યાય-પર્યાય એમ વિશેષો ગૌણ કરીએ તો તે આયતસામાન્ય તે દ્રવ્ય છે; એવી રીતે વિસ્તારસામાન્ય પણ તે દ્રવ્ય જ છે.
- વિસ્તારસામાન્યનું દ્રવ્ય જુદું અને આયતસામાન્યનું દ્રવ્ય જુદું એમ નથી. એ તો બે પ્રકારે સમજાવ્યું છે. દ્રવ્ય તો એક જ છે.
- અનંત જ્ઞાન દર્શન આદિ ગુણોનું સામાન્ય એકરૂપ તેને દ્રવ્ય કહીએ. તથા અનંત ગુણોની એક સમયની પર્યાય અનંતી, અનંત ત્રણ કાળની પર્યાયોનો સમુદાય તે દ્રવ્ય. બન્ને એક જ વાત છે. અનંત ગુણનો પિંડ કહો કે અનંત કાળની પર્યાયોનો સમુદાય કહો- બન્ને એક જ છે.
- ગુણો છે અનેક પરંતુ આશ્રય એકનો એક (દ્રવ્ય) છે. દ્રવ્ય ગુણોથી રચાયેલું હોવાથી ગુણાત્મક છે.
- દ્રવ્યથી તેમજ ગુણોથી પર્યાયો રચાય છે. પર્યાય દ્રવ્ય અને ગુણના આશ્રયે થાય છે; માટે પર્યાયો દ્રવ્યાત્મક તેમજ ગુણાત્મક છે. આમ કહીને સિદ્ધ કર્યું કે વર્તમાનપર્યાય અને ત્રણ કાળની પર્યાયને એ દ્રવ્ય રચે છે, બીજું કોઈ દ્રવ્ય નહીં. (તેથી) આત્મા શરીરને હલાવતો નથી.
- વિકારી પર્યાય તેમજ નિર્મળ પર્યાય બન્ને દ્રવ્ય-ગુણોથી રચાયેલ છે. સંયોગથી સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય રચાતી નથી. વિકારની પર્યાયનું કારણ દ્રવ્ય-ગુણ છે, કર્મ નહિ.
- સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય: બે પરમાણુ, ત્રણ પરમાણુ, અનંત પરમાણુઓના સમુદાય-પિંડને પરમાણુની દ્રવ્યપર્યાય કહે છે. (સમુદાય = એક સાથે રહેનારા). સ્કંધ પર્યાયને સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય કહે છે.
- અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય: જીવ-પુદ્ગલાત્મક દેવ, મનુષ્યાદિ. આમાં શરીર અને આત્મા એક સાથે રહે છે- એક સાથે દેખાવામાં આવે છે.

- પર્યાય
  - દ્રવ્યપર્યાય
    - સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય: શરીર → અનેક પુદ્ગલાત્મક દ્વિ-અણુક, ત્રિ-અણુક એવા સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય.
    - અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય: જીવ અને શરીર અથવા જીવપુદ્ગલાત્મક દેવ, મનુષ્યાદિ. (વ્યવહારે તેમને એક દ્રવ્યરૂપે ગણવામાં આવે છે.)
  - ગુણપર્યાય
    - સ્વભાવપર્યાય: સમસ્ત દ્રવ્યોમાં પોતપોતાના અગુરુલઘુગુણ દ્વારા પ્રતિસમય પ્રગટતી ષટ્સ્થાનપતિત હાનિવૃદ્ધિરૂપ અનેકપણાની અનુભૂતિ તે ગુણાત્મક સ્વભાવપર્યાય છે.
    - વિભાવપર્યાય: રૂપ-રસાદિ સ્વ-પરના કારણે પ્રવર્તતી પૂર્વોત્તર અવસ્થામાં આ તારતમ્યને લીધે જોવામાં આવતા સ્વભાવવિશેષોરૂપ અનેકપણાની આપત્તિ તે ગુણાત્મક વિભાવ પર્યાય છે.

- આત્મામાં જ્ઞાનગુણની નિર્મળતા, સુખગુણ આદિની એક પછી એક થતી પર્યાય અનેકતાની પ્રતિપત્તિ કરાવે છે.
- સ્વભાવપર્યાય: દરેક દ્રવ્યમાં અગુરુલઘુ ગુણને કારણે તેના ગુણની ષટ્સ્થાનપતિત હાનિ-વૃદ્ધિરૂપ જે પર્યાય થાય છે તેને સ્વભાવગુણપર્યાય કહે છે.
- વિભાવપર્યાય: પરમાણુમાં રસ, ગંધ આદિ પર્યાયમાં જે હીનાધિકતા અને આત્મામાં રાગ, મિથ્યાત્વ આદિ થાય છે તેને વિભાવપર્યાય કહે છે.
- દ્રવ્યથી જુદા ગુણો પ્રાપ્ત થતા નથી, માટે ગુણો દ્રવ્ય જ છે; તેથી દ્રવ્યને ગુણાત્મક પણ કહેવામાં આવે છે.
- અનાદિથી એની દૃષ્ટિ અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય ઉપર છે, તેના માટે જ એ છે; પોતાના ત્રિકાળી સ્વભાવને એ ભૂલી ગયો છે. એ સદા આનંદનું મૂળ છે - નિત્યાનંદ છે.
- આ બધું સમજીને પર્યાય પરથી દૃષ્ટિ હટાવીને દ્રવ્ય ઉપર લાવવી; એ સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે.
- પારમેશ્વરી = સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરે કહેલી.
- ગુણાત્મક વિભાવપર્યાય: અગુરુલઘુ સિવાયના ગુણોની પર્યાયમાં (સ્વ-પર નિમિત્તના કારણે) તારતમ્યતાથી થતા ભેદોને અહીં તેને વિભાવપર્યાય કહેવામાં આવે છે.
- જડ હો કે ચેતન હો - દરેકની પર્યાયમાં તેના પ્રકાર છે.
- દ્રવ્ય અને ગુણોથી પર્યાય થાય છે અથવા પરથી પર્યાય થતી નથી.
- ત્રિકાળી સ્વભાવને ન જાણતાં, તેનો આશ્રય ન કરતાં પર્યાયને જ અવલંબનાર પરસમય-પર્યાયમૂઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તે જૈન નથી.
- સ્વ-પરના કારણે = સ્વ તે ઉપાદાન અને પર તે નિમિત્તના કારણે
- આપતિ = આવી પડ્યું તે.
- દ્વિપદ = બે માત્રા રાખીને બનાવેલું એક પદ. (જેમાં માત્રા એક જ જાતની હોય તો સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય કહેવાય અને જો બે માત્રા ભિન્ન જાતની - જેમ કે એક દેશની અને બીજી ગુજરાતી - હોય તો અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય કહેવાય.
- પ્રતિપત્તિ = પ્રાપ્તિ; જ્ઞાન; સ્વીકાર.

गाथा-९३ : प्रश्नोत्तर (९३-४)

(1) जोड़ी मिलाइये।

1	पर्यायमूढ	A. विस्तारविशेष
2	द्रव्य	B. आयत विशेष
3	गुण	C. परसमय (मिथ्यादृष्टि)
4	पर्याय	D. गुणात्मक
5	स्वभावपर्याय	E. अशुद्ध, अपूर्ण परिणमन
6	विभाव पर्याय	F. सहभावी भेद
7	विस्तारसामान्यसमुदाय	G. क्रमभावी भेद
8	आयत सामान्यसमुदाय	H. शुद्ध, पूर्ण परिणमन

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- विस्तारसामान्य का द्रव्य और आयतसामान्य का द्रव्य अलग अलग है।
2- द्रव्यपर्याय अर्थात् संपूर्ण द्रव्य की एक पर्याय।
3- इस गाथा में पदार्थ के सम्यक् द्रव्यगुणपर्यायस्वरूप का वर्णन किया गया है।
4- द्रव्यपर्याय के दो प्रकार हैं — स्वभावपर्याय और विभावपर्याय।
5- गुणपर्याय के दो प्रकार हैं — समानजातीय और असमानजातीय।
6- पानी, शक्कर, चाय, दूध, इलायची, गरम मसाला आदि अनेक द्रव्यों से बनायी हुई चाय असमानजातीय द्रव्यपर्याय है।
7- सिद्धालय में विराजमान अनंत सिद्धों की सब मिलाकर समानजातीय द्रव्यपर्याय होती है।
8- द्रव्यपर्यायों को व्यंजनपर्याय और गुणपर्यायों को अर्थपर्याय भी कहा जाता है।
9- समानजातीय द्रव्यपर्याय छहों द्रव्यों में होती है।
10- असमानजातीय द्रव्यपर्याय में एकत्व का नाम पर्यायमूढता या मिथ्यात्व है।
11- सभी गुणपर्यायों में (स्वभावपर्याय में और विभावपर्याय में) एकत्व का नाम मिथ्यात्व है।
12- अनंत गुणों का पिंड और तीनकाल की अनंत पर्यायों का समुदाय — दोनों एक ही वस्तु है।
13- पर्यायें गुणों से और द्रव्य से उत्पन्न होती हैं।

ઉત્થાનિકા: હવે આનુષંગિક (-પૂર્વ ગાથાના કથન સાથે સંબંધવાળી) એવી આ સ્વસમય-પરસમયની વ્યવસ્થા (અર્થાત્ સ્વસમય અને પરસમયનો ભેદ) નક્કી કરીને (તેમનો) ઉપસંહાર કરે છે:—

ગાથા:— પર્યાયોમાં રત જીવ જે તે 'પરસમય' નિર્દિષ્ટ છે;
આત્મસ્વભાવે સ્થિત જે તે 'સ્વકસમય' જ્ઞાતવ્ય છે. ૯૪.

અન્વયાર્થ:— જે જીવો પર્યાયોમાં લીન છે તેમને પરસમય કહેવામાં આવ્યા છે; જે જીવો આત્મસ્વભાવમાં સ્થિત છે તે સ્વસમય જાણવા.

ભાવાર્થ:— 'હું મનુષ્ય છું, શરીરાદિની સમસ્ત ક્રિયાઓ હું કરું છું, સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિના ગ્રહણત્યાગનો હું સ્વામી છું' વગેરે માનવું તે મનુષ્યવ્યવહાર (મનુષ્યરૂપ વર્તન) છે; 'માત્ર અચલિત ચેતના તે જ હું છું' એમ માનવું-પરિણમવું તે આત્મવ્યવહાર (આત્મારૂપ વર્તન) છે.

જેઓ મનુષ્યાદિપર્યાયમાં લીન છે, તે એકાંતદ્રષ્ટિવાળા લોકો મનુષ્યવ્યવહારનો આશ્રય કરતા હોવાથી રાગીદ્વેષી થાય છે અને એ રીતે પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે સંબંધ કરતા હોવાથી તેઓ પરસમય છે; અને જેઓ ભગવાન આત્મસ્વભાવમાં જ સ્થિત છે, તે અનેકાંત-દ્રષ્ટિવાળા લોકો મનુષ્યવ્યવહારનો આશ્રય નહિ કરતાં આત્મવ્યવહારનો આશ્રય કરતા હોવાથી રાગીદ્વેષી થતા નથી અર્થાત્ પરમ ઉદાસીન રહે છે અને એ રીતે પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે સંબંધ નહિ કરતાં કેવળ સ્વદ્રવ્ય સાથે જ સંબંધ કરતા હોવાથી તેઓ સ્વસમય છે.

સારાંશ:— [ટીકાના પહેલા બે પેરેગ્રાફ ટુંકાણમાં કોષ્ટકરૂપે નીચે બતાવવામાં આવ્યા છે—]

પહેલો પેરેગ્રાફ (પરસમય)	બીજો પેરેગ્રાફ (સ્વસમય)
• જેઓ જીવ પુદ્ગલાત્મક અસમાનજાતીય દ્રવ્ય-પર્યાયો—	• જેઓ, અસંકીર્ણ (સમસ્તરૂપે ભિન્ન) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો વડે સુસ્થિત એવા ભગવાન આત્માના સ્વભાવનો—
• કે જે સકલ અવિદ્યાઓનું મૂળ છે તેનો—આશ્રય કરતા થકા	• કે જે સકલ વિદ્યાઓનું મૂળ છે તેનો—આશ્રય કરીને
• યથોક્ત આત્મસ્વભાવની સંભાવના (સંચેતન-અનુભવ) કરવાને નપુંસક હોવાથી	• યથોક્ત આત્મસ્વભાવની સંભાવના (સંચેતન-અનુભવ)માં સમર્થ હોવાને લીધે
• તેમાં જ બળ ધારણ કરે છે (અર્થાત્ તે અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય પ્રત્યે જ જોરવાળા છે)	• પર્યાયમાત્ર પ્રત્યેનું બળ (જોર) દૂર કરીને આત્માના સ્વભાવમાં જ સ્થિતિ કરે છે (-લીન થાય છે)
• તેઓ—જેમને નિરર્ગલ એકાંત દ્રષ્ટિ ઊછળે છે એવા—	• તેઓ—જેમણે સહજ-ખીલેલી અનેકાંત દ્રષ્ટિ વડે સમસ્ત એકાંત દ્રષ્ટિના પરિગ્રહના (સ્વીકારના) આગ્રહો પ્રક્ષીણ કર્યા છે એવા—
• 'આ હું મનુષ્ય જ છું, મારું જ આ મનુષ્ય શરીર છે' એમ અહંકાર (અહમ્)-મમકાર (મમત્વ) વડે ઠગાતા થકા,	• મનુષ્યાદિ ગતિઓમાં અને તે ગતિઓનાં શરીરોમાં અહંકાર-મમકાર નહિ કરતાં અનેક ઓરડાઓમાં સંચારિત રત્નદીપકની માફક એકરૂપ જ આત્માને ઉપલબ્ધ કરતા થકા (-અનુભવતા થકા),
• અવિચલિત ચેતનાવિલાસમાત્ર આત્મ-વ્યવહારથી ચ્યુત થઈને,	• અવિચલિત ચેતનાવિલાસમાત્ર આત્મ-વ્યવહારને અંગીકાર કરીને,

• જેમાં જીવના ક્રિયાત્મક ચાલી-રહેલાં ભાવોમાં આવે છે એવા મનુષ્યવ્યવહારનો (મનુષ્યરૂપ વર્તનનો) આશ્રય કરીને	• જેમાં જીવના ક્રિયાત્મક ભાવોમાં આવે છે એવા મનુષ્યવ્યવહારનો આશ્રય નહિ કરતા થકા,
• રાગી-દ્વેષી થતા થકા,	• રાગ-દ્વેષના ઉન્મેષ અટકી ગયા હોવાને લીધે પરમ ઉદાસીનતાને અવલંબતા થકા,
• પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે સંગતપણાને લીધે (-પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે જોડાતા હોવાને લીધે)	• સમસ્ત પરદ્રવ્યની સંગતિ દૂર કરી હોવાને લીધે કેવળ સ્વદ્રવ્ય સાથે સંગતપણું હોવાથી
• ખરેખર પરસમય થાય છે અર્થાત્ પરસમયરૂપે પરિણમે છે.	• ખરેખર સ્વસમય થાય છે અર્થાત્ સ્વસમયરૂપે પરિણમે છે.

• માટે સ્વસમય જ આત્માનું તત્ત્વ છે.
• આગલી ગાથાના શીર્ષ પદમાં કહ્યું હતું કે 'પર્યાયમૂઢ જીવ પરસમય છે.' હવે આ ગાથામાં સ્વસમય અને પરસમયના સ્વરૂપને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.
• આચાર્ય ભગવાન: 'મનુષ્યાદિ પર્યાયરૂપ હું છું'- એવી પરિણતિને અહંકાર કહે છે અને મનુષ્યાદિ શરીર, પાંચ ઇન્દ્રિયો, તેના વિષયો તથા તદ્રૂપ કુળ મારાં છે - એવી પરિણતિ તે મમકાર છે.
• જે જીવ-પુદ્ગલાત્મક અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયનો આશ્રય કરે છે, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શરીરની ક્રિયા જાણે થઈ-એમ અજ્ઞાની માને છે. વળી તે માને છે કે શરીર હતું તો ધર્મ થયો અને આત્મા હતો તો શરીર ચાલ્યું.
• આત્માના સ્વદ્રવ્ય-ગુણનો આશ્રય લેતો નથી, પરંતુ શરીર, વિભાવ તથા અસમાનજાતીય-દ્રવ્યપર્યાયનો આશ્રય લે છે, પોતાને પુણ્ય-પાપ જેટલો જ માને છે, તે જીવ આત્માનો અનુભવ કરવાને નપુંસક છે. જડનો આશ્રય કરવો તે મનુષ્યવ્યવહાર છે અને તેનું ફળ નિગોદ છે. પરંતુ જે (સ્વ) દ્રવ્ય-ગુણમાં લીન છે તે સ્વસમય છે.
• આત્માને જાણ જડની ક્રિયા, પુણ્યની ક્રિયા કરવી જોઈએ-એમ માનીને ઘણાં રખડશે અને નિગોદમાં ચાલી જવાના છે.
• અલગ અલગ અરીસાઓમાં ભલે જણાતો દીપક એકરૂપ જ છે, તે જુદા જુદા અરીસાઓરૂપે વિભક્ત થતો નથી અને પરપદાર્થની ક્રિયા કરતો નથી; તેમજ રીતે અલગ-અલગ શરીરોમાં પ્રવેશ કરતો આત્મા એકરૂપ જ છે, તે શરીરરૂપ વિભક્ત થતો નથી અને શરીરની ક્રિયાઓ કરતો નથી - એમ જ્ઞાની જાણે છે.
• પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તથા સ્વદ્રવ્યનો આશ્રય કરનારને સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનચારિત્રરૂપ આત્મવ્યવહાર પ્રગટ થાય છે અને તે જીવ વાસ્તવમાં સ્વસમય હોય છે.
→ • ઠીક અધિકારની આ બે ગાથાઓમાં મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત રહેલો છે. તેના પર પૂર્વના વિદ્વાનોએ વિસ્તૃત વિવેચનરૂપે મહત્વ આપ્યું અથવા જે મુમુક્ષુ આ બે ગાથાઓને ધ્યાનથી સમજશે તે ભવિષ્યમાં પોતાનો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરશે.
• જીવ-પુદ્ગલાત્મક અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય જ સકલ અવિદ્યાઓનું મૂળ છે. તાત્પર્ય એ છે કે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જે કંઈ પણ વિકૃતિ થઈ છે, અવિદ્યારૂપ પરિણમન થયું છે, તે બધાનું મૂળ અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયમાં એકત્વ-મમત્વબુદ્ધિ છે.
• પરસમયની વ્યાખ્યામાં આત્મસ્વભાવમાં પુદ્ગલકર્મના પ્રદેશોમાં સ્થિત થવારૂપ મોહ-

રાગ-દ્વેષરૂપ આત્માના વિકારી પરિણામો ત્યારે આસ્ત્રવબુદ્ધિ પર ભાર આપ્યો છે, અને નિયમસારમાં મનુષ્યાદિ આત્માના વિભાવ દ્રવ્યપર્યાયો ત્યારે આસ્ત્રવબુદ્ધિ પર ભાર આપ્યો છે.

- બુદ્ધિના દેખાતા મિથ્યાદૃષ્ટિ સ્વરૂપપરમણ અને ચારિત્રના દેખાતા ત્રણ સમ્યક્દૃષ્ટિ સ્વરૂપપરમણ છે.
- દેહ અને આત્માને એક કહેવા તે મનુષ્યવ્યવહાર છે અને દેહમાં રહેલા, પરંતુ દેહથી ભિન્ન આત્માને પોતાનો માનવો-કહેવો તે આત્મવ્યવહાર છે. આત્માનો વ્યવહાર તો એકત્વવિભક્તમાં અવિચળ રહેવું તે જ છે.
- નિશ્ચલ = અતૂટ રહેવું, અભેદ ; સ્વસંવેદન = ભેદરહિત નહિ થવા, સ્વાનુભવ [ભેદરહિત આત્મસ્વભાવ પર ભાર આપી ભેદ રહિત નહિ થવા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વડે દ્રષ્ટિ છે.]
- ઉત્પન્ન = પ્રગટ થયું તે; પ્રાપ્ત, સ્ફુરણા.
- સંવેદન = જેવું આત્મસ્વરૂપ છે તેવું જાણવું, અનુભવવું.
- સ્યાત = વિશિષ્ટ સામાન્ય સમુદાય અને અસાધારણ સામાન્ય સમુદાય તે દ્રવ્ય.
- આત્મવ્યવહાર = સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના પરિણામ = નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ એ આત્માનું વર્તન છે.
- એકત્વવિભક્ત = સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ એકત્વવિભક્ત છે.
- અવિચલિત = જે દશા ચળે ટળે નહિ, પડે બદલાય નહિ.
- એકત્વવિભક્તમાત્ર : અહીં 'માત્ર' શબ્દ કહ્યું કે વ્યવહાર રત્નત્રયની અહીં જરાય સહાય નથી.
- ક્રિયાકલાપ = વ્રત, નિયમ, ભક્તિનો રાગ; વ્યવહારની ભક્તિનો રાગ છે તે ક્રિયાનો સમૂહ છે.
- મનુષ્યવ્યવહાર = મનુષ્ય ગતિનું વર્તન-જડનું વર્તન; આત્માનું વર્તન નહિ.
- નપુંસક : શરીરની ક્રિયા હું કરું, આત્મામાં રાગ છે તેને હું કરું એમ માનનાર નપુંસક છે, તેને ધર્મની પ્રજા થતી નથી, તે નિર્બળ છે. જે વીર્ય દ્રવ્યસ્વભાવને અવલંબીને નિર્મળ પરિણતિ ઉત્પન્ન કરે તે મર્દનું વીર્ય છે, આત્માનું એ વીર્ય છે.
- પરમાર્થ = જે જીવ આત્માની ઓળખ કરી રહ્યા.
- અંગીકાર = ભેદરૂપ વ્યવહારનો.
- સંભાવના = અંતે અતીન્દ્રિય આનંદની ભાવના પ્રગટ છે.
- અનંત દુઃખ = નિગોદ દ્રવ્યસ્વભાવ તે હું છું એને ભેદ નહિ રાગદ્વેષ કે પરદ્રવ્ય તેનું નથી એવું ભાન અનંત છે. નિશ્ચય શુદ્ધ થાય અને વ્યવહારથી ન થાય તેને અનંત કહે.
- ત્રણ અનંતદુઃખ = શરીર મારું, રાગ મારો, દયા દાનાદિ મને ફાયદો થાય, પરદ્રવ્યથી મને લાભ થાય એવું દુઃખ.
- પુદ્ગલ : એની અનંતદુઃખ વિશેષપણે કેવી રીતે થઈ જાય છે.
- જો ભાન કરે- આત્મવ્યવહારથી થાય અને મનુષ્યવ્યવહારથી ન થાય એમ અનંત કહે.
- રાગદ્વેષના ઉત્પન્ન અવસ્થાના = દયાદાનાદિના વિકલ્પ અવસ્થાના, વ્યવહારરત્નત્રયરૂપ ભાવોના વ્યવહારના પ્રકાર છે.
- વિશિષ્ટ સામાન્ય સમુદાય અને અસાધારણ સામાન્ય સમુદાયનો પિંડ આત્મા દ્રવ્ય છે, પરંતુ આત્મા તેના ભેદ ના વિષયની દ્રવ્ય છે. જ્ઞાનભાવ, દર્શનભાવ, સ્વભાવભાવ, અંતરંગભાવનો આત્મા તેમાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે, તે એક વિષયનું મૂળ છે.
- સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર તે સિદ્ધ છે. વ્યવહારના ભાવોની તે સિદ્ધ છે. ભાવો

ભગવાનનું સૂત્રનું આ છે.

- 'આત્મ મુક્ત છે' = એમાં ભેદ નથી. ત્રિકાળ રહેનાર જ્ઞાયક ભાવ આત્મ જ આશ્રય કરવા જેવો છે. આ શુદ્ધ અધિકાર સમકિતનો અધિકાર છે.
- ગુણ ભેદ છે, પર્યાય ભિન્ન છે; પરંતુ પર્યાયે ત્રિકાળ દ્રવ્યસ્વભાવનો આશ્રય લેતાં એ સાધક સિદ્ધનું આત્મ મુક્ત છે. આશ્રય લેનાર પર્યાય છે - ગુણ અને દ્રવ્ય અભેદ છે.
- તેનું વાચ્ય અનાત્મનાત્મીય પર્યાય પરથી છૂટે છે ત્યારે તે ભેદ ગુણભેદ પર જાતું નથી, પરંતુ ત્રિકાળી દ્રવ્ય પર જ જાય છે; ત્યારે એને સાધક સિદ્ધનું મુક્ત એટલે દ્રવ્યસ્વભાવ સમયસારજીમાં પકડવામાં આવે છે.
- ૮૦ ગાથામાં અરિહંતની દ્રવ્યપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાય લીધી છે. (અનાત્મનાત્મીય દ્રવ્ય-પર્યાય નહિ)
- અજ્ઞાનીમાં (અનુપચારવ્યવહારમાં) પરમાં પુરુષાર્થ જતો, તે હવે આત્મામાં જાય છે. તે આત્માને જાણે છે - શ્રદ્ધે છે - અનુભવે છે - જાગૃત થાય છે.
- સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મરૂપ રહે છે તેમ ભગવાન જાણે તેવા રાગાદિના પરમાં પણ એકલો ને એકલો જ રહે છે. અનંત આંકડાઓમાં તેને છેદ જાય તો તેને ખબર પડે નહિ, તેમ અનંત એકલો જ રહે છે અને તે આંકડારૂપે રહેતો થયું નથી તેમ ભગવાન અનંત શરીરો અને રાગાદિમાં વર્તતો રહેલા છતાં તેનાથી ભિન્ન જ વર્તે છે. અહો! ભગવાનપણું પ્રગટ કરવાનો ઉપદેશ છે!
- જેવું ગરમ હોય અને પંખાથી ઠંડું કરી ત્યાં થઈ જાય એ ઠીક છે! એ નિશ્ચય છે. આપણે મોટો ભગવાનમાં ભલે પંખા નાખે છે. ગરમનું છે આ એને નાખે પંખા નાખે છે!
- અહો! જેનું કહ્યું છે, જે ગરમ હોય અને ઠંડી હવાથી શરીરમાં ઠીક લાગે તે અંધકાર છે. શરીરાદિ હું છું એ અંધકાર છે, અને પ્રતિકૂળતા ઠીક ન લાગે તથા અનુકૂળતા ઠીક લાગે એ અંધકાર છે. એવો અંધકાર જ્ઞાનીને છૂટી જાય છે એમ કહે છે. પહેલાં પરમાં હું છું એ છૂટી જાય છે અને જ્ઞાનમાં આ ઠીક છે, આ અઠીક છે એ છૂટી જાય છે.
- જેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તેને નથી તેમ સમકિતી જાય ભગવાન તેવા સંયોગોમાં આ મારું છે એમ માને થયું છે - એમ લાગતું નથી.
- આ ભવમાં ભવના અંતની જ વાત કરવાની છે ભાઈ! ભવના અંતના ભાવને અહો! પુરુષાર્થ કરવાનો છે.
- આંકડા નાના હોય કે મોટો હોય, ઉકરડા જેવો હોય - ભગવાન તેવો હોય પરંતુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ તો એકલો ને એકલો આત્મરૂપ રહે છે; તેમ ભા.આ. રાગાદિ કે દેહની અવસ્થા હોય તોપણ જ્ઞાન સ્વભાવરૂપે એકલો ને એકલો આત્મરૂપ જ ભિન્ન રહે છે.
- અનંત શક્તિ શાંતિ આવે છે ને? અનંત શરીરોમાં રહેલા છતાં એ શક્તિ પરને અડી જ નથી. જેની દૃષ્ટિ દ્રવ્ય પર પડી થઈ છે, એનો આત્મા એકલો ને એકલો જ રહે છે.
- જેને ભેદ અંતર દૃષ્ટિનો નાશ કર્યો છે - આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને સમ્યગ્જ્ઞાનની વાત છે.
- આત્મા (અનુપચારવ્યવહારવાળો) ભૂલ હતો, આ (આત્મવ્યવહારવાળો) અબાધિત છે. સંયોગના ભાગ એનો ભાગ નહિ એવો એકત્વવિભાગ કહ્યો. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનમાત્ર એ એકત્વનો વિભાગ છે અને રાગાદિનો અનુભવ એ ભેદનો વિભાગ છે.
- પરમાર્થવચનિકામાં કહ્યું છે કે મોક્ષમાર્ગ તે વ્યવહાર છે. ત્યાં દ્રવ્ય તે નિશ્ચય છે. પરિણમન થયું એ જ વ્યવહાર છે; પરંતુ અહીં (પર્યાય) રાગ તે વ્યવહાર કહેવો નથી સમજવા!

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રને નિશ્ચય કહ્યો છે. આત્માનો વિચાર ને આત્માનો વ્યવહાર છે. બીજા કોઈ વ્યવહાર નહિ.

- ગાંઠ ને ગાંઠ છે ને!
- ઈન્દ્રોની ઇચ્છાઓ ભગવાન એક નહેર કરે છે.
- પોતાના ભગવાનને સાચું (નિશ્ચય) કરીએ ત્યારે તેને આધારે જ દુનિયા પ્રકારો છે તેને વ્યવહાર કહીએ.
- મનુષ્યનો વ્યવહાર એટલે સંસારીનો-સ્થૂળ જગતનો વ્યવહાર છે.
- અરે! ગુણાનુરાગમાં ભક્તિનો ઉત્તમ છોડ એ પણ ક્રિયા-નિયમ છે.
- સમજ પરમાત્મા સંગાથે એટલે સત્યાર્થ પરમાત્મા સંગાથે. તેનો પરિચય આજે દૂર કર્યો છે એને ભગવાન આત્માનો પરિચય કર્યો છે તે કેવળ પરમાત્મા સંગાથે આવી ગયો છે.
- ત્યાં ધર્મશાળા વ્યવહાર જ આત્માનું સત્ય-જ્ઞાન છે. સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર જ આત્માનો ભાવ છે. એ પરિણામોનું સત્ય હોય. આત્મા તો આવું સત્ય છે જ, પરંતુ જ્યાં સુધી આવું પરિણામ ન કરે ત્યાં સુધી વ્યવહાર ન થશે.
- પરમાત્મા - નિરંજન-નિરાકાર = આત્મા.
- શાંતિ(ક્ષેત્ર) દેવ તો = ગાણાં-ધ્યાનમાં ભાવમાં રહે છે.

गाथा - १४ : प्रश्नोत्तर (१४-६)

(1) जोड़ी मिलाइये।

1	स्वसमय	A. पर्याय में लीन एकांत दृष्टि जीव।
2	परसमय	B. आत्मस्वभाव में स्थित अनेकांत दृष्टि जीव।
3	मनुष्यव्यवहार	C. मात्र अविचलित चेतना ही मैं हूं।
4	आत्मव्यवहार	D. मैं शरीरादि हूं; स्त्री-पुत्रादिका मैं स्वामी हूं।
5	अहंकार	E. मैं मनुष्यादि पर्यायरूप हूं।
6	ममकार	F. इन्द्रियां, उनके विषय तथा तद्जन्य सुख मेरे हैं।

(2) सत्य या झूठ बताइये।

1- इस गाथामें स्वसमय और परसमयके स्वरूपको विशेष स्पष्ट किया गया है।

2- 'पर्यायमूढ जीव परसमय है' - यहाँ पर्यायका अर्थ रागद्वेषादि विभाव पर्याय होता है।

3- जीव-पुद्गलात्मक असमानजातीयद्रव्यपर्याय सकल अविद्याओंका मूल है।

4- जीव-पुद्गलात्मक असमानजातीयद्रव्यपर्यायमें एकत्व तथा ममत्व सर्व अविद्याओंका मूल है।

5- गाथा-१३ और १४ के मर्मको समझे बिना सम्यग्दर्शन नहीं हो सकता।

6- भिन्न भिन्न छोटे मोटे कमरे में संचारित रत्नदीपकका प्रकाश कमरे के अनुसार छोटा बड़ा होता है।

7- मनुष्य, तिर्यंच, नारक और देव पर्यायमें संचरण करते हुए आत्माका स्वरूप भी बदलता रहता है।

8- देह से भिन्न आत्माको जानना (कहना-) मानना मनुष्यव्यवहार है, देह और आत्माको एक कहना-मानना आत्मव्यवहार है।

9- सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूप परिणति आत्मव्यवहार है।

10- आत्मव्यवहार निश्चय मोक्षमार्ग है, मनुष्यव्यवहार व्यवहार मोक्षमार्ग है।

11- मनुष्यादि पर्यायसे दृष्टि हटाकर त्रिकाली द्रव्यस्वभावका आश्रय लेना सकल विद्याओंका मूल है।

12- अनेक कमरोंमें संचारित एकरूप रत्नदीपका उदाहरण अत्यंत वीतरागताप्रेरक है।

13- वस्त्रपात्रादिकी तरह गुण-गुणीके भेदका विकल्प भी क्रिया-कलाप है।

ગાથા ૯૫

ઉત્થાનિકા:- હવે દ્રવ્યનું લક્ષણ જણાવે છે:-

ગાથા:- છોડ્યા વિના જ સ્વભાવને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત છે;
વળી ગુણ ને પર્યાય સહિત જે, 'દ્રવ્ય' ભાખ્યું તેહને. ૯૫.

અન્વયાર્થ:- સ્વભાવને છોડ્યા વિના જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસંયુક્ત છે તથા ગુણવાળું ને પર્યાયસહિત છે, તેને 'દ્રવ્ય' કહે છે.

સારાંશ:- જેની પર્યાયોમાં પોતાપણું ને પરસમયપણું છે, મિથ્યાત્વ છે, એ દ્રવ્ય શું છે? એ શંકાના સમાધાન માટે આ ગાથામાં દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે.

- શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં ત્રણ સૂત્રો કહ્યાં છે:
'ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સત્', 'સદ્દ્રવ્યલક્ષણમ્', 'ગુણપર્યયવદ્ દ્રવ્યમ્'
સત્ અર્થાત્ સત્તા દ્રવ્યનું લક્ષણ છે અને તે સત્તા ઉત્પાદ-વ્યય તથા ધ્રૌવ્યથી યુક્ત હોય છે અને સત્ દ્રવ્ય ગુણ તથા પર્યાયવાળું હોય છે. પ્રવચનસારની આ એક જ ગાથામાં એ ત્રણેય સૂત્રોને સમાહિત કરી લેવામાં આવ્યા છે.
- તેરમી ગાથામાં જે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ત્રિકને આત્મસ્વભાવ કહ્યો હતો; તે આત્મસ્વભાવની વાત અહીં નથી. અહીં સત્તાગુણને આત્મસ્વભાવ કહ્યો છે. ઉત્પાદ વ્યય, ધ્રુવ, અસ્તિત્વથી પૃથક્ નથી. ગુણ અને પર્યાય પણ અસ્તિત્વથી પૃથક્ નથી- એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે. અહીં દ્રવ્યને ઓળખવાના બે લક્ષણો કહ્યાં છે:-
૧. ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ તથા ૨. ગુણ અને પર્યાય.
ગુણ, ધ્રુવમાં આવી જાય છે અને પર્યાય ઉત્પાદ-વ્યયમાં આવી જાય છે; છતાં પણ વિશેષ વિસ્તાર અને સ્પષ્ટીકરણ માટે બંને લક્ષણોને પૃથક્ પૃથક્ કહ્યાં છે.
- આ ગાથામાં અનેક દ્રવ્યનો ભેદ કરીને લક્ષણથી સમજાવ્યું છે. આમ છ લક્ષણ- અસ્તિત્વ ભાવ, ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય, ગુણ અને પર્યાય વડે પ્રત્યેક દ્રવ્ય લક્ષિત થાય છે.
- તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ઉપરોક્ત ત્રણ સૂત્ર વડે, દ્રવ્યાનુયોગમાં ત્રિકાળી એકરૂપ રહેવાવાળા ઉપયોગ વડે, અને આ પ્રવચનસારમાં ઉપર્યુક્ત છ લક્ષણને કહીને એક એક લક્ષણ વડે આત્માને લક્ષિત કર્યો છે. આમ જ્યાં જેમ છે, તેમ સમજવું જોઈએ.
- પ્રત્યેક આત્મા અને રજકણ તેની વર્તમાન અવસ્થા તથા ત્રિકાળી ગુણો દ્વારા જ ઓળખવામાં આવે છે. પ્રત્યેકની ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીત થવાવાળી અવસ્થા તે સમયે તેના આધારે થાય છે; પરંતુ તે કોઈ અન્યના આધારે થઈ છે- એમ માનવું તે અજ્ઞાનીનો ભ્રમ છે.
- જેમ ભાઈઓમાં ભાગ વહેંચી જાય છે, તેને બીજામાં કોઈ ભાગ મળતો નથી અને તેનાથી મમતા હોતી નથી; પરંતુ જો હદ ભૂલીને માથે ભાર રાખીએ તો ભાર લાગે છે. તેવી જ રીતે જગતના પદાર્થો પોતપોતાની શક્તિ દ્વારા પરિણતિને પ્રાપ્ત થઈને તેની દ્રવ્યતાને ટકાવે છે, તેને જાણવામાં કોઈ દુઃખ નથી; તેને બદલે જે તેમાં કર્તાપણાની સ્થાપના કરે છે, એ પરપદાર્થોને જેમ છે તેમ નથી માનતો; પરંતુ તે અંદરથી ફેરફાર કરવા છે એવું માનીને જગતનો ભાર વહે છે. જો તે વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર કરે તો આ ભ્રમ ટાળી શકે છે. સ્વયં ધ્રુવ સ્વભાવવાળો છે- એમ જાણે તો કોઈને બોજો લાગે નહિ; ત્રિકાળની રુચિ કરે તો બહારની ભાવના ભાગે અને અંતરની રુચિ દૃઢ થઈને ત્રિકાળી સ્વરૂપમાં સુખ ભાસિત થાય.
- આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે અહીં પ્રત્યેક દ્રવ્યના અસ્તિત્વને જ દ્રવ્યનું લક્ષણ કહ્યું

છે અને આ અસ્તિત્વમાં ગુણ-પર્યાય તથા ઉત્પાદ-વ્યય, ધ્રૌવ્ય પણ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. એ વાતને પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે દ્રવ્ય અથવા તેના ગુણોમાં જે ઉત્પાદાદિ પરિણમન થાય છે, પરિવર્તન થાય છે; તે અસ્તિત્વભાવને છોડ્યા વિના જ થાય છે. વળી [illegible] ઉદાહરણથી એ પણ સમજાવ્યું છે કે અસ્તિત્વ, ગુણ-પર્યાય, ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય સાથે દ્રવ્યનો સ્વરૂપભેદ નથી; લક્ષ્ય-લક્ષણભેદ છે.

- બધાનું અસ્તિત્વ એક છે, માટે સ્વરૂપભેદ નથી; પરંતુ ઉત્પાદાદિ બધાના લક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન છે; તેથી લક્ષણભેદ છે.
- 'પોતાનો સ્વભાવ છોડ્યા વિના' - આ પદનો અર્થ એ છે કે વસ્તુ સ્વરૂપાસ્તિત્વને છોડ્યા વિના સાદૃશ્યાસ્તિત્વમાં સંમિલિત છે.
- સાદૃશ્યઅસ્તિત્વનું બીજું નામ મહાસત્તા છે અને સ્વરૂપાસ્તિત્વનું બીજું નામ અવાંતર-સત્તા છે. મહાસત્તા વડે આપણે બધાને જોડાયેલા જોઈએ, અવાંતરસત્તા વડે આપણું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર છે. આપણે આ સ્વરૂપઅસ્તિત્વને છોડીને પરની સાથે એકત્વ સ્થાપિત કર્યું છે - એ જ મિથ્યાદર્શન છે, એ જ પરાધીનતા છે, પરાશ્રયપણું છે.
- દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતા ભેદ કર્યા વિના અભેદ છે. તેના ઉત્પાદાદિ બીજું કાંઈ દ્રવ્ય કરતું નથી. ઉત્પાદ-વ્યય અને ગુણ-પર્યાયમાં [illegible] અને [illegible] એવી પદ્ધતિ અપનાવાઈ.
- ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય અને ગુણ (=ધ્રુવ) - પર્યાય (=ઉત્પાદ, વ્યય) એ દ્રવ્યના લક્ષણો છે. એનાથી લક્ષ્ય દ્રવ્ય જણાય છે. આત્મા પણ આવી રીતે જણાય છે, પરંતુ તે દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુથી જણાય તેવો નથી. જે દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે તે જ સ્વભાવ ઉત્પાદાદિનો છે, એનાથી કાંઈ જુદો નથી.
- પંચાસ્તિકાયમાં પણ લખ્યું છે કે જે પર્યાય અને ગુણોથી [illegible] તે દ્રવ્ય છે.
- દ્રવ્યનો સ્વભાવ: છે...છે...છે...છે... એવું એકરૂપ અસ્તિત્વ.
- અનન્ય = તન્મય રહેનાર
- વડોદરામાં [illegible] છે. ૧૫-૧૬ [illegible] ઉંમરે [illegible] ત્યારે [illegible] એમાં [illegible] કેમ? એમ અનાદિથી આત્મા પોતાની [illegible] સ્ત્રી-પુરુષ-પશુ-આકારની [illegible] ગયો છે એનાથી આત્મા ભૂલાઈ ગયો છે. તો કહે છે કે તું એને ઉત્પાદ-વ્યયથી જાણ. એ બધાં દ્રવ્યનું છે-ત્યાં [illegible] પર્યાયમાં દ્રવ્યસ્વભાવનું સ્મરણ કર.
- શાસ્ત્રો સાંભળવામાં પણ તારું સ્વરૂપ શું છે તે સમજાય જાય છે. એટલે મિથ્યાત્વની પર્યાયનો નાશ થાય, સમકિતની પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય અને પોતે ત્રિકાળ ધ્રુવ રહે એવા લક્ષણો તે જણાય એવા છે.
- અસ્તિત્વના બે પ્રકાર: (૧) સ્વરૂપ અસ્તિત્વ: પોતે પોતાનું સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપ અસ્તિત્વ. (૨) સાદૃશ્ય અસ્તિત્વ: બધા સરખા છે તે સાદૃશ્ય અસ્તિત્વ.
- ઉત્પાદ = પ્રાદુર્ભાવ; વ્યય = પ્રચ્યુતિ; ધ્રૌવ્ય = અવસ્થિતિ; ગુણો = વિસ્તારવિશેષો
- નાસ્તિત્વ = પરરૂપે ન હોવું.
- એકત્વ: આત્મા દ્રવ્યપણે એક છે. ; અન્યત્વ = અનેરાપણું. આત્માથી શરીરનું અન્યપણું છે, અને શરીરનું આત્માથી અન્યપણું છે.
- દ્રવ્યત્વ = દ્રવવું, જે પોતાથી [illegible] = પરિણમે છે, તેમ.

- પર્યાયત્વ: જેને પામીને પર્યાય થાય.
- સર્વગતત્વ: વ્યાપકપણું. દરેક દ્રવ્ય પોતામાં વ્યાપે છે.
- અસર્વગતત્વ: દ્રવ્ય પોતામાં વ્યાપે છે, બીજામાં નહિ.
- અપ્રદેશત્વ: જ્યાં પ્રદેશના ભેદ નથી.
- મૂર્તત્વ: ઈન્દ્રિયને મૂર્ત કહેવું તે અપેક્ષિત ધર્મ છે; તે પણ સામાન્યગુણ છે.
- અમૂર્તત્વ: પરની અપેક્ષા રાખીને અમૂર્તત્વ કહેવું તે પણ સામાન્ય ગુણ છે.
- સક્રિયત્વ: ગતિ કરવી. આત્મા અને પુદ્ગલમાં છે માટે સામાન્ય કહ્યું છે.
- ચેતનત્વ: અનંત જીવોમાં છે તેથી સામાન્ય ગુણ કહ્યો છે.
- અગુરુલઘુત્વ: પોતપોતાના દરેક ગુણમાં પણ છે. તે એક બીજામાં પલટાતા નથી.
- ઘણામાં છે તેથી મૂર્તપણું, ચેતનપણું એ સામાન્ય ગુણ કહ્યાં છે, બાકી તે વિશેષગુણ છે.
- નિશ્ચય-નિશ્ચયીમાં સ્વરૂપભેદ નથી: તેમના પ્રદેશ જુદા નથી, તેમનામાં વસ્તુભેદ નથી.
- વસ્તુમાં ક્ષણિક પર્યાય નાશ થઈ અને નવીન પર્યાય ઉત્પન્ન થઈ એ વસ્તુનું પોતાનું સ્વરૂપ છે. ક્ષણિક પર્યાય તે નિત્યમાં છે અને વસ્તુ નિત્ય છે.
- ઉપજતી પર્યાય કોઈ સંયોગ, નિમિત્ત કે કર્મથી ઉત્પન્ન થઈ નથી. દ્રવ્ય (વસ્તુ)નું સ્વરૂપ અને વિશેષ પર્યાયના ઉત્પાદનું સ્વરૂપ એક જ છે. ઉત્પાદ તે દ્રવ્ય નિશ્ચયમાં આવે છે, બીજા નિમિત્તથી નહિ.
- ઉચિત બહિરંગ સાધનોની સંનિધિ (હાજરી) હોય છે = ઉચિત-યોગ્ય નિમિત્ત હોય છે પરંતુ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં અંતરંગ સાધન એ પોતે જ છે; બહિરંગ નિમિત્ત તે પર્યાયના કર્તા નથી.
- કલમ ચાલે છે તેનું કર્તા અને સાધન તેના પરમાણુ છે; આંગળી આદિ ઉચિત નિમિત્ત નહીં.
- પાનું ઊંચું થાય છે ત્યારે આંગળી ઉચિત નિમિત્ત છે. તેમાં પણ ઉત્પાદ અવસ્થાના કર્તા અને સાધન પાનાના પરમાણુ છે.
- વસ્તુના મૂળમાં આવ્યું છે કે દ્રવ્ય એને કહેવાય કે જેના કાર્ય માટે બીજા દ્રવ્યના સાધનની રાહ જોવી પડે નહિ.
- ઈચ્છા વિના જ્ઞાનીની વાણી નીકળે હોય. ઈચ્છા હોય તોયે અજ્ઞાનીની વાણી ન હોય.
- સ્વરૂપભેદ નથી = એના સ્વરૂપ જુદા નથી, સ્વરૂપ સાથે અભેદ છે.
- જ્ઞાન થાય છે એ નિશ્ચય દ્રવ્યનું છે.
- આત્મા મિથ્યાદર્શનની અવસ્થાથી બંધ પામતું, સમ્યગ્દર્શનની અવસ્થાથી છૂટતું અને દ્રવ્યત્વ અવસ્થાથી ધ્રુવ રહેતું એવું એકું ત્રૈકાલિક થાય છે. એ સમ્યગ્દર્શનનું નિશ્ચય દ્રવ્યને બતાવે છે.
- વસ્તુના ઉત્પાદમાં તેની જ પર્યાય ગણી છે.
- દ્રવ્યને-ગુણને-પર્યાયને ભેદ નથી.

गाथा-९५ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1 अन्वय	A. प्रच्युति
2 उत्पाद	B. अवस्थिति
3 व्यय	C. प्रादुर्भाव
4 ध्रौव्य	D. अनेकरूपता, कायम रहना, सदृशभाव

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- अस्तित्व द्रव्य का लक्षण है।

2- उत्पाद-व्यय और पर्याय अस्तित्व से भिन्न हैं।

3- अस्तित्व, उत्पाद, व्यय, ध्रौव्य, गुण और पर्याय इन छह लक्षणों से द्रव्य लक्षित होता है।

4- विकारी पर्याय मेरा स्वभाव नहीं है।

5- मेरी क्रोध की पर्याय द्वारा मेरा आत्मा लक्ष्य में आता है।

6- पर्याय का व्यय द्रव्य के अस्तित्व से भिन्न रह कर होता है।

7- स्वरूप अस्तित्व अर्थात् महासत्ता और सादृश्य अस्तित्व अर्थात् अवांतरसत्ता।

8- मैं ज्ञानानंदस्वभावी आत्मा हूं - यह स्वरूप अस्तित्व का कथन है और हम सब गुरुजी हैं - यह सादृश्य अस्तित्व का कथन है।

9- इस गाथा की टीका में मूर्तत्व और चेतनत्व गुणों को संख्या अपेक्षा से बहुत अधिक द्रव्यों में होने के कारण सामान्य गुण कहे गये हैं।

10- इस गाथा का उद्देश्य द्रव्य और पर्याय के बीच भेदज्ञान कराना है।

ગાથા ૯૬ (૯-૭-૭)

ઉત્થાનિકા:- હવે અનુક્રમે અસ્તિત્વ બે પ્રકારનું કહે છે: સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ અને સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ. તેમાં આ સ્વરૂપ-અસ્તિત્વનું કથન છે:-

ગાથા:- ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય-વિનાશથી, ગુણ ને વિવિધ પર્યાયથી
અસ્તિત્વ દ્રવ્યનું સર્વદા જે, તેહ દ્રવ્યસ્વભાવ છે. ૯૬.

અન્વયાર્થ:- સર્વ કાળે ગુણો તથા અનેક પ્રકારના પોતાના પર્યાયો વડે તેમજ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય વડે દ્રવ્યનું જે અસ્તિત્વ, તે ખરેખર સ્વભાવ છે.

ભાવાર્થ:- અસ્તિત્વ અને દ્રવ્યને પ્રદેશભેદ નથી; વળી તે અસ્તિત્વ અનાદિ-અનંત છે તથા અહેતુક એકરૂપ પરિણતિએ સદાય પરિણમતું હોવાને લીધે વિભાવધર્મથી પણ ભિન્ન પ્રકારનું છે; આમ હોવાથી અસ્તિત્વ દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ છે.

ગુણ-પર્યાયોનું અને દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ ભિન્ન નથી, એક જ છે; કારણ કે ગુણ-પર્યાયો દ્રવ્યથી જ નિષ્પન્ન થાય છે, અને દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયોથી જ નિષ્પન્ન થાય છે. વળી એવી જ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યોનું અને દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ પણ એક જ છે; કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યો દ્રવ્યથી જ નીપજે છે, અને દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યોથી જ નીપજે છે.

આ પ્રમાણે સ્વરૂપ-અસ્તિત્વનું નિરૂપણ થયું.

સારાંશ:- • ટીકાનો સંક્ષિપ્ત સાર એ છે કે દ્રવ્ય અને અસ્તિત્વમાં પ્રદેશભેદ નથી. તે અસ્તિત્વ અનાદિ-અનંત છે, અહેતુક એકરૂપ પરિણતિથી સદા પરિણમિત થાય છે; તેથી વિભાવધર્મથી ભિન્ન છે. આમ હોવાથી તે અસ્તિત્વ દ્રવ્યનો જ સ્વભાવ છે.

આ જ રીતે ગુણ-પર્યાય અને દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ પણ એક જ છે, અભિન્ન જ છે; કારણ કે ગુણ-પર્યાય દ્રવ્યથી જ નિષ્પન્ન થાય છે તથા દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયોથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.

એવી જ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યનું તથા દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ પણ એક જ છે; કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય દ્રવ્યથી જ નિષ્પન્ન થાય છે અને દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યથી જ નિષ્પન્ન થાય છે.

• દ્રવ્ય પોતાના ગુણ-પર્યાયો વડે ઉત્પન્ન થાય છે, નષ્ટ થાય છે અને ધ્રુવપણે ટકીને સદાય અનાદિઅનંત રહે છે. આ જ તેનું સ્વરૂપાસ્તિત્વ છે.

પ્રત્યેક દ્રવ્ય પરદ્રવ્યોના ગુણ-પર્યાયોને અડતું નથી, (બલ્કે) પોતાની સ્વરૂપસત્તામાં જ સદા પરિણમન કરે છે.

• દ્રવ્યોમાં બે પ્રકારનું અસ્તિત્વ છે- (૧) સ્વરૂપ અસ્તિત્વ, (૨) સાદૃશ્ય અસ્તિત્વ.

• આત્મા આદિ બધા દ્રવ્યો નિજ પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અખંડ છે અને પરથી અત્યંત જુદાં છે- આનું નામ સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ છે.

• પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં સ્વભાવરૂપ એવું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ છે, તે અન્ય સાધનની અપેક્ષા રાખતું નથી; તેથી અનાદિ-અનંત, અહેતુક, એકરૂપ અવસ્થાથી સદાય પરિણમિત હોવાથી તે વિભાવધર્મથી જુદું લક્ષણવાળું છે તથા તેમાં અનુગત પણ નથી.

• દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ભાવથી સ્વરૂપથી અસ્તિત્વ દ્વારા તેના બધા ગુણ પર્યાયોને ઓળખી શકાય છે અને પીળાપણું આદિ ગુણો તથા કુંડળાદિ પર્યાયો દ્વારા

સ્વભાવનું અસ્તિત્વ છે - જેમ સોનાના આકાર છે, પરંતુ સોનાની બહાર સંયોગ પર તે અસ્તિત્વનું ... એક - એવો સ્વભાવનો સ્વભાવ છે.

- એક દ્રવ્યની ઉત્પાદ પર્યાય સંપૂર્ણ સત્તાને સ્પર્શે છે - બીજાથી ગુણો અને તેની અવસ્થા ન હોય તો સ્વભાવ જ ન હોય; આથી ગુણ-પર્યાયોનું અસ્તિત્વ તે જ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ છે - આવો પ્રત્યેક દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે.
- સૂરજના કિરણો જો ઘડો ન ફૂટે અને ઠીકરાનો ઉત્પાદ ન થાય તો માટીનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થાતું નથી.
- જેમ રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્યની સત્તા પૂર્ણતઃ સ્વતંત્ર છે, તેમ જ રીતે એક દ્રવ્યમાં અનંતતા હોવાવાળા ગુણોની, પ્રદેશોની અને પર્યાયોની સત્તા ભિન્ન ભિન્ન નથી; પરંતુ એક જ છે.
- એકરૂપ પરિણતિએ રહેલ પરિણામનું = છે.. છે.. છે એકરૂપ જ રહે પરિણામ છે. = દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું અસ્તિત્વ એક જ છે.
- 'અસ્તિત્વ વિભાવધર્મથી પણ ભિન્ન પ્રકારનું છે' = 'છે' એમાં વિભાવ શું?
- આત્માને છ દ્રવ્યો જાણ્યા છે. તે દરેક દ્રવ્યનો સ્વભાવ અસ્તિત્વ (=હોવાપણું) છે. દ્રવ્ય સ્વભાવવાન છે અને અસ્તિત્વ તેનો સ્વભાવ છે.
- જીવ આત્મા છે તે તેના અસ્તિત્વથી-સ્વભાવથી છે, આ શરીરના પરમાણુને કારણે નહિ.
- 'છે' એને આદિ શું અને 'છે' એનો અંત શું?
- અહેતુક = જેને કોઈ કારણ નથી. આત્મા છે તેને ઉત્પન્ન કોઈ કારણ નથી.
- આત્માના અસ્તિત્વગુણનું પરિણમન અનાદિઅનંત સ્વતઃ=પોતાથી છે; બીજાને કારણે તે પરિણમતું નથી.
- 'વિભાવધર્મથી વિલક્ષણ': છે. છે.. છે.. એવું અસ્તિત્વ, તેમાં વિભાવધર્મ નથી. 'છે' એને વિભાવધર્મ કેમ? દરેક જ્ઞાન ચારિત્રમાં વિભાવ હોય પરંતુ અસ્તિત્વ=સત્તા ગુણ જ છે એની પરિણતિમાં વિભાવધર્મ હોતો નથી. સત્તાગુણનું વિભાવ પરિણમન કોઈ દિવસ ન હોય. 'છે' તે કોઈ દિ' વિભાવરૂપે પરિણમે? 'છે' એ તો 'છે' રૂપે પરિપૂર્ણરૂપે પરિણમે છે.
- જેમ દરેક દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ તે તે દ્રવ્યમાં સમાઈ જાય છે; તેમ દ્રવ્યનાં અસ્તિત્વ, ગુણોનાં અસ્તિત્વ અને પર્યાયોનાં અસ્તિત્વ એમ જુદું જુદું અસ્તિત્વ નથી. ત્રણેયમાં રહેલું પૂરણ અસ્તિત્વ એક છે; કારણ + તેઓની સિદ્ધિ પરસ્પર થાય છે. દ્રવ્યની સિદ્ધિ ગુણ-પર્યાયથી અને ગુણ-પર્યાયની સિદ્ધિ દ્રવ્યથી થાય છે. (સિદ્ધિ=સાબિતી)
- આત્માના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી શરીરની સિદ્ધિ અને શરીરના દ્રવ્યગુણ-પર્યાયથી આત્માની સિદ્ધિ - એમ નથી.
- દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયને સિદ્ધ કરે છે. આત્મા શરીરથી જીવતો રહ્યો એ પર્યાયની સિદ્ધિ શરીરથી કે આયુકર્મથી થતી નથી, પરંતુ આત્માથી થાય છે.
- આત્મામાં રાગ-દ્વેષ થાય તે ચારિત્રગુણની વિપરીત પર્યાય ગુણની અને આત્માની સિદ્ધિ કરે છે, પરંતુ કર્મની નહિ. વિકારી પર્યાય દ્રવ્યને બતાવે છે, નિમિત્તને બતાવે નહિ.
- દ્રવ્ય એ પોતાના ગુણ-પર્યાયોનો કર્તા, કરણ અને અધિકરણ છે તેમ ગુણ-પર્યાયો દ્રવ્યના કર્તા-કરણ-અધિકરણ છે.

- પીળાશાદિ ગુણ અને કુંડલાદિ પર્યાયનો કાળ અને સાધન સોની, એરણ અને હથોડો નહિ, પરંતુ સુવર્ણ છે. તેના કાળ, ક્ષેત્ર, આકાર સોનું છે.
- જગતમાં, છ દ્રવ્ય એ બધા ભિન્ન ભિન્ન છે. કોઈ દ્રવ્યની કોઈ પર્યાય બીજા દ્રવ્યની સાથ એક બને નહિ. ભેદવિજ્ઞાનની વાત છે આ પ્રભુ!
- આ ટીકા અધિકાર સમયસારનો અધિકાર છે. ભગવાને અનંત દ્રવ્યો જોયાં છે, તેના ગુણ-પર્યાયો તે તે દ્રવ્યને સિદ્ધ કરે છે અર્થાત્ ગુણ-પર્યાય દ્રવ્યના કાળ, ક્ષેત્ર, આકાર છે અને દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયનું કાળ, ક્ષેત્ર, આકાર છે. એમ પરસ્પર છે.
- કુંડલાદિ ઉત્પાદો, બાજુબંધાદિ વ્યયો અને પીળાશ (વર્ણગુણ) આદિ ધ્રૌવ્યો વડે સુવર્ણનું અસ્તિત્વ છે; સ્વરૂપ સુવર્ણ તેનું કાળ, ક્ષેત્ર અને સાધન છે. એવો સુવર્ણનો સ્વભાવ છે.
- આત્મામાં દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યને સિદ્ધ કરે છે એમ કહ્યું હતું. હવે કહે છે કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય દ્રવ્યને સિદ્ધ કરે તે મૂળ સાધન છે. જે પર્યાયને જ ન માને તેને મૂળ સાધન તો રહ્યું નહિ! તેઓ કહે છે કે આત્માનો અનુભવ શું? તે તો ઠીક થઈ ગયું! અહીં કહે છે કે તેનો અનુભવ પર્યાયમાં થાય છે એવું પ્રવચનમાં આવે છે.
- પર્યાયથી તેની સિદ્ધિ થાય છે = પર્યાયથી તેનો નિર્ણય થાય છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની પર્યાય ન હોય તો દ્રવ્યને સિદ્ધ કરનારું કોઈ રહ્યું નહિ.
- અહીં છ સાથે જ્ઞાન કારક લીધા છે, જ્ઞાન નહિ લીધો.
- નિર્ણય થાય છે = સિદ્ધિ થાય છે = દ્રવ્ય માટે વિધિમાં આવે છે - અહીં આત્મામાં ઉતાર્યું છે સંક્ષેપે. અનંત જડ દ્રવ્યો એ બધાના નહિ કે ઉત્પાદાદિ પર્યાય તેના કારક છે.
- અભિપ્રાયને બદલવું? છે એ કોઈ એવું થઈ જાય? વિકૃત કે વિપરીત થઈ જાય? એમાં બાકી શું?
- સ્વભાવ વિકૃત છે, તેનાથી આત્માની સિદ્ધિ ન થાય એનો અવિકૃત સ્વભાવ - શુદ્ધ, શાંતિ આદિ નિર્મળ પર્યાય છે તેનાથી દ્રવ્ય છે એમ માનવાથી માટે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને મૂળ સાધન લીધું. દ્રવ્યને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવનું મૂળ સાધન ન કહ્યું; પરંતુ સમયસારના જ્ઞાન આત્માની પર્યાય તે મૂળ સાધન છે.
- ધ્રૌવ્ય - ધ્રૌવ્ય નહીં હો! ધ્રુવપણું તે ધ્રુવને સિદ્ધ કરે છે. 'છે' એમ પ્રતીત એનો નિર્ણય કરે છે.
- અમૃતચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે કુંદકુંદાચાર્યે આમ કહ્યું છે અને આમ તે ભગવાન પાસે સાંભળીને આવ્યા છે.

गाथा-९५: प्रश्नोत्तर (९६-७)

① 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- इस गाथा में सादृश्य-अस्तित्व की बात विस्तारपूर्वक कही गई है।

2- निगोद, मनुष्य, हाथी, सिद्ध आदि अवस्थाओं में आत्मा का अस्तित्व एकरूप नहीं रहता है।

3- अस्तित्व हर एक द्रव्य का स्वभाव है।

4- आत्मा और ध्रौव्य का अस्तित्व एक ही है, लेकिन आत्मा और उत्पाद-व्यय का अस्तित्व एक नहीं है।

5- गुण-पर्यायें द्रव्य से ही निष्पन्न होती हैं।

6- द्रव्य गुण-पर्यायों से निष्पन्न नहीं होता।

7- उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य द्रव्य से ही निष्पन्न होते हैं।

8- द्रव्य उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य से निष्पन्न नहीं होता।

9- सदा एकरूप अवस्था से ही परिणमित होने के कारण द्रव्य में विभाव नहीं होता है।

10- सिद्ध भगवान का आत्मद्रव्य परिपूर्ण है, हमारा आत्मद्रव्य अपूर्ण है।

11- सभी द्रव्य त्रिकाल अपने द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव से अभेद और पर से अत्यन्त पृथक् हैं - इसका नाम स्वरूप-अस्तित्व है।

12- जिस प्रकार प्रत्येक द्रव्य की सत्ता पूर्णतः स्वतंत्र है; उसी प्रकार एक द्रव्य के अंतर्गत होने वाले गुणों की, प्रदेशों की और पर्यायों की सत्ता भिन्न भिन्न है।

13- गुण-पर्यायों और उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य "मूल साधनपने" द्रव्य को निष्पन्न करते हैं क्योंकि यदि पर्याय ही न हों तो द्रव्य को सिद्ध करनेवाला कोई रहता नहीं।

ઉત્થાનિકા:- હવે આ (નીચે પ્રમાણે) સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વનું કથન છે:—

ગાથા:- વિવિધલક્ષણીનું સરવ-ગત 'સત્' લક્ષણ એક છે,
—એ ધર્મને ઉપદેશતા જિનવરવૃષભ નિર્દિષ્ટ છે. ૯૭.

અન્વયાર્થ:- ધર્મનો ખરેખર ઉપદેશ દેતા જિનવરવૃષભે આ વિશ્વમાં વિવિધ લક્ષણવાળાં (ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ-અસ્તિત્વવાળાં સર્વ) દ્રવ્યોનું, 'સત્' એવું સર્વગત લક્ષણ (સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ) એક કહ્યું છે.

ભાવાર્થ:- • પોતપોતાના સ્વરૂપાસ્તિત્વથી સંપન્ન સર્વ દ્રવ્યોને મિલાવીને એક કહેતાં 'સત્' (સાદૃશ્યાસ્તિત્વ) છે—એમ જિનવરદેવે કહ્યું છે.

• જ્યારે એકત્વ એટલે સાદૃશ્યાસ્તિત્વને મુખ્ય કરીએ છીએ ત્યારે અનેકત્વ (સ્વરૂપાસ્તિત્વ) ગૌણ થઈ જાય છે, પરંતુ ત્યારે પણ તે અનેકત્વ સ્પષ્ટપણે પ્રકાશમાન રહે છે.

• આચાર્યદેવ આને સિદ્ધ, સેના અને વનના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે જેમ 'સિદ્ધાત્મા' કહેવાથી બધા સિદ્ધોનું ગ્રહણ થઈ જાય છે, 'સેના' કહેતાં ઘોડા, હાથી ઇત્યાદિ પદાર્થોનું અને 'વન' કહેતાં લીમડો, આંબો આદિ વૃક્ષોનું ગ્રહણ થઈ જાય છે; તેમ 'બધાં સત્ છે'—એમ કહેતાં સંગ્રહનયથી બધા પદાર્થોનું ગ્રહણ થઈ જાય છે, સાદૃશ્યાસ્તિત્વ વાળી મહાસત્તાનું ગ્રહણ થઈ જાય છે.

• સર્વ પદાર્થોને સર્વ પ્રકારે એક અસ્તિત્વ જ્ઞાન દ્વારા જાણતાં કંઈ બાકી કંઈપણ રહેતું નથી એમ છે, તેમ જ્ઞાન જાણે છે. 'સમસ્ત પદાર્થ છે'—એમ કહેવાની યોગ્યતા વચનની છે, એમ જાણવાની યોગ્યતા જ્ઞાનમાં છે અને એવા સત્ સામાન્યરૂપ રહેવાની યોગ્યતા તે પદાર્થોમાં છે.

• સામાન્ય સત્નું એકરૂપ હોવાપણું માનવા છતાં પણ પ્રત્યેકના પૃથક્ત્વનો નાશ થતો નથી.

• સત્તા બે પ્રકારની છે! અવાંતરસત્તા અને મહાસત્તા. અવાંતરસત્તા સ્વરૂપાસ્તિત્વ છે, જે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પૃથક્ પૃથક્ છે અને તેના પ્રદેશ, ગુણ અને પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત છે. મહાસત્તા તે સત્તા છે કે જે સામાન્યરૂપે બધાં દ્રવ્યોમાં વ્યાપ્ત છે, તેના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત છે. તેને સાદૃશ્યાસ્તિત્વ પણ કહે છે.

• સ્વરૂપાસ્તિત્વમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને મિલાવીને એક 'અસ્તિ' બનાવવામાં આવે છે. આ અસ્તિ તે સમયસારમાં વર્ણિત અસ્તિ નથી; એમાં દ્રવ્યથી પર્યાયને, ગુણભેદને તથા પ્રદેશભેદને પણ ભિન્ન કહેવામાં આવ્યા છે. આ અસ્તિમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને મેળવીને કહી છે, એને સ્વરૂપાસ્તિત્વ પણ કહેવામાં આવે છે. (પરદ્રવ્યથી)

• સમયસારમાં કહ્યું છે કે સાદૃશ્યાસ્તિત્વના આધારે, સ્વરૂપાસ્તિત્વને ભૂલીને, સર્વને એક જાણવા નિષેધ્ય છે અને અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે મહાસત્તાવાળાં લક્ષણનો ઇન્કાર કરવો પણ નિષેધ્ય જ છે.

• મહાસત્તાથી ભિન્ન અવાંતરસત્તાની વાત અહીં સમજાવે છે. 'આપણે બધા સત્ છીએ'—આમાં શુદ્ધ મહાસત્તાની અપેક્ષા છે; 'આપણે બધા મનુષ્યો છીએ'—આમાં અશુદ્ધ મહાસત્તાની અપેક્ષા છે. જેમાં બધું જ આવી જાય તે શુદ્ધ મહાસત્તા છે, જેમાં બધું તો ન આવી જાય પરંતુ ઘણું આવી જાય તે અશુદ્ધ મહાસત્તા છે.

• શુદ્ધ સંગ્રહનયમાં શુદ્ધ મહાસત્તાની વિવક્ષા છે અને અશુદ્ધ સંગ્રહનયમાં અશુદ્ધ મહા-

સત્તાની વિવક્ષા છે. ઋજુસૂત્રનય માત્ર વર્તમાન સત્તાને ગ્રહણ કરે છે. વ્યવહારનય શુદ્ધમહાસત્તામાં જ્યાં સુધી ભેદ કરે છે ત્યાં સુધી અવાંતરસત્તા સુધી ન પહોંચે ત્યાં. એ જ રીતે સંગ્રહનય અવાંતરસત્તાઓનો જ્યાં સુધી સંગ્રહ કરે છે ત્યાં સુધી શુદ્ધમહાસત્તા સુધી ન પહોંચે ત્યાં.

- સ્વરૂપાસ્તિત્વ સિવાય કોઈ પણ આવતું નથી, એના સિવાય બધા સંબંધો અસદ્ભૂત છે.
- આજે તો બધાં સ્વરૂપાસ્તિત્વ ભૂલીને એક આત્મદ્રવ્યની અંદર જ દ્રવ્ય-પર્યાયના ભેદ છે, તેમાં જ ઉલઝી રહ્યા છે. ભગવાન આત્માના સ્વરૂપાસ્તિત્વની અંદર જ સ્વ-પર ભેદ કરવામાં બધા ભાગી રહ્યા છે. અરે ભાઈ! જે પુદ્ગલભેદ, ગુણભેદ અને પર્યાયિક પુદ્ગલની વાત છે, તે તો સિદ્ધાંતની વિગત ન હોય - એ અપેક્ષાએ કહેવામાં આવે છે. એ તો પ્રયોજનવશ કરવામાં આવેલું કથન છે; વસ્તુનું મૂળ સ્વરૂપ તો સ્વરૂપાસ્તિત્વની મર્યાદામાં જ છે, જેમાં એક દ્રવ્યના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય બધા સમાહિત થઈ જાય છે.
- સાદૃશ્ય અસ્તિત્વ = બધાં 'છે'! બધા આત્મા, પરમાણુઓ આદિ 'છે' પણે સરખાં છે. 'છે' એ મહાસત્તાની અપેક્ષાએ સદૃશ છે.
- વિવિધ લક્ષણવાળા = જુદા લક્ષણવાળા પરમાણુ વિગેરે.
- સર્વગત = સર્વમાં વ્યાપનારું (-સત્તા)
- એક ઝાડ આવ્યું છે અને બીજું ઝાડ આવ્યું છે, એમ નહિ; બધાં ઝાડ સરખા છે.
- સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં એક એક ઝાડની વ્યાખ્યા કરી, અને સાદૃશ્ય અસ્તિત્વમાં બધાના અસ્તિત્વની વાત કરે છે. દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાના લક્ષણ વડે ભિન્ન સિદ્ધ થતા હોવા છતાં તે ભિન્નભિન્નતા નહિ ગણતું સાદૃશ્યઅસ્તિત્વ છે.
- સાદૃશ્ય દર્શક સરખાપણું = સમાન હોવાપણું.
- સામાન્ય લક્ષણ = છે.. છે... છે.
- છે.. છે છે... એમાં દરેક દ્રવ્યો સમાઈ જાય છે; તેમાં એકપણું ગણ્ય થઈ જાય છે, તેનો અભાવ થતો નથી.
- ફરમાન કરે છે કે મહાસત્તા એ ગુણ છે- તેમ નથી, પરંતુ બધાં જે છે છે એમાં એકપણું દેખાઈ જાય છે.
- વસ્તુ વડે - એક એક વડે - તો સ્વરૂપ અસ્તિત્વ છે, પરંતુ મોટે (ઓછી) જે એવા બધાં છે - એ અપેક્ષાએ, સંગ્રહનયની દૃષ્ટિએ, બધાં એક છે એમ કહેવામાં આવે છે.
- એક મહાસત્તા સર્વવ્યાપક છે એમ જે ઉપમાઓ કહે છે તેમ અહીં નથી કહેવું. અહીં તો પ્રત્યેક છે એમ અનંત દ્રવ્યો છે; એમાં 'છે' પણામાં એકપણું ગણવામાં આવ્યું નથી, ફક્ત 'છે' પરંતુ બધામાં 'છે' એવું ગણવામાં આવે છે.
- જેમ આંબા, લીમડા, બાવળ આદિ ઘણા પ્રકારના વૃક્ષો તે બધા પોતાના સ્વરૂપઅસ્તિત્વથી જુદા જુદા જણાય છે અને તેનાથી અનેકપણું ઊભું થાય છે, પરંતુ તે અનેકપણામાં બધામાં વૃક્ષપણું છે એ રીતે એકપણું થાય છે - આમ બધા વૃક્ષ એક થતાં નથી, પરંતુ છે છે પણામાં બધા વૃક્ષ એકપણે કહેવાય છે.
- એ આત્મા દ્રવ્યથી, ગુણથી અને પર્યાયથી છે; પરંતુ એના ઉપર દૃષ્ટિ દેતા નિર્વિકલ્પતા દર્શનનો વિષય ત્રિકાળી ધ્રુવ એક છે. જે પર્યાય દ્રવ્યનું લક્ષ કરે છે તે જુદી છે એમ અહીં કહેવું નથી. અહીં તો બધા પદાર્થો દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયથી છે છે છે એવા

આત્મપણામાં સ્વરૂપઅસ્તિત્વનું એકપણું નિરૂપણ થઈ જાય છે, કારણ કે તેમાં આવતું નથી – એમ કહ્યું છે.

- ૩૨૦ ગાથામાં આવ્યું હતું કે 'ઉપાદાનયુક્ત' [illegible] નિરાવરણ [illegible] એટલે દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું એકપણું તે બધાં દ્રવ્યોમાં આત્મપણાને તેમાં તેના ટકાવી જાય છે – એમ વાત કરે છે.
- જાણ જાય છે, અજાણ જાય છે, જડ છે, ચેતન છે, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય છે; પરંતુ એ બધાં સાદૃશ્ય 'છે' પણામાં સ્વરૂપનું ભિન્ન એકપણું ટકાવી જાય છે.
- આ તો આપણી વાતચીત સમજવા કરાવે છે કે અન્યનાં એ વ્યવહાર કરતાં હોય તો તે રીતે નથી.
- [illegible] ગુણ છે, [illegible] પર્યાય છે અને દ્રવ્ય છે; ઉણી પર્યાય ખંડ ખંડ [illegible] ઉપાદાનમાં [illegible] નથી. પર્યાય આખંડ [illegible] તેમાં છે ત્યારે તેને [illegible] એકપણું [illegible] છે – એ એકપણું જુદું અને આ જુદું. આ તો સ્વરૂપઅસ્તિત્વ [illegible] અસ્તિત્વ કરતાં જુદું છે, પરંતુ સાદૃશ્ય અસ્તિત્વમાં એ એકપણું ટકાવી જાય છે.

गाथा-९७ : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1	अवान्तर सत्ता	A. सब पदार्थों में व्याप्त अस्तित्वपना
2	महासत्ता	B. प्रत्येक पदार्थके द्रव्य-गुण-पर्याय
3	स्वरूप अस्तित्व का विषय	C. महासत्ता
4	सादृश्य अस्तित्व का विषय	D. अवान्तर सत्ता

(2) सच या झूठ बताइये।

1- 'सत् लक्षण सर्वगत है' जिसे यहाँ सादृश्य अस्तित्व कहा गया है।

2- सादृश्य अस्तित्व के लक्ष के समय स्वरूप अस्तित्व का अभाव होता है।

3- संग्रहनय और व्यवहारनय नैगमादि सात नयों में समाहित हैं।

4- संग्रहनय भिन्न भिन्न द्रव्यों में कोई समानता की अपेक्षा एकता स्थापित करता है।

5- व्यवहारनय अनेक द्रव्यों के समूह को किसी विशेषता की अपेक्षा से विभाजित करता है।

6- मिथ्यात्व के नाश के लिये मैं तो समयसार कथित दृष्टि के विषय को ही जानूँगा, प्रवचनसार कथित दो प्रकार के अस्तित्व को जानने की मुझे कोई आवश्यकता नहीं है।

7- 'हम सब मुमुक्षु हैं' - यह शुद्ध संग्रहनय का कथन है।

8- 'मैं मनुष्य हूँ' - यह ऋजुसूत्रनय का कथन है।

9- हम सब पू. गुरुदेवश्री के शिष्य हैं। हमारे बीच जो छोटे से मतभेद हैं इन्हें मुख्य करके व्यवहारनय का प्रयोग करके हमें विभाजित होना चाहिये।

10- हम सब साधर्मी मुमुक्षुओं को अपनी समानता को मुख्य करके संग्रहनय के प्रयोग द्वारा संगठित होना चाहिये।

ઉત્થાનિકા:- હવે દ્રવ્યથી દ્રવ્યાંતરની ઉત્પત્તિ હોવાનું અને દ્રવ્યથી સત્તાનું અર્થાંતરપણું હોવાનું ખંડન કરે છે (અર્થાત્ કોઈ દ્રવ્યથી અન્ય દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને દ્રવ્યથી અસ્તિત્વ કોઈ જુદો પદાર્થ નથી એમ હવે કહે છે):-

ગાથા:- દ્રવ્યો સ્વભાવે સિદ્ધ ને 'સત્'- તત્ત્વતઃ શ્રી જિનો કહે;
એ સિદ્ધ છે આગમ થકી, માને ન તે પરસમય છે. ૯૮

અન્વયાર્થ:- દ્રવ્ય સ્વભાવથી સિદ્ધ અને (સ્વભાવથી જ) 'સત્' છે એમ જિનોએ તત્ત્વતઃ કહ્યું છે; એ પ્રમાણે આગમ દ્વારા સિદ્ધ છે; જે ન માને તે ખરેખર પરસમય છે.

સારાંશ:- 'દ્રવ્ય સ્વભાવથી સિદ્ધ અને સત્ છે'- એમાં 'સિદ્ધ' શબ્દનો અર્થ 'મુક્ત' નથી; પરંતુ એ છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવથી જ નિષ્પન્ન છે, તે કોઈનું નિર્મિત નથી. તે અનાદિ-અનંત સ્વતઃ સિદ્ધ અકૃત્રિમ પદાર્થ છે અને તેનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર જ છે.

• દ્રવ્ય જે રીતે સ્વભાવથી સિદ્ધ છે, તે જ રીતે સ્વભાવથી સત્ પણ છે; કારણ કે તે પોતાના સત્તાસ્વરૂપ સ્વભાવથી નિષ્પન્ન છે.

• પહેલાં- જે યુતસિદ્ધના દંડ અને દંડી વચ્ચે જાણી આવ્યા છે, તેવા યુતસિદ્ધના સત્ દ્રવ્ય અને સત્તા જુદા વચ્ચે ગણવા નથી; તેથી સત્તા અને દ્રવ્યમાં અર્થાંતરત્વ નથી.

વળી- સત્તા અને દ્રવ્યમાં અયુતસિદ્ધતાથી પણ અર્થાંતરત્વ બનતું નથી; કારણ કે તેઓ વચ્ચે ભિન્ન પ્રદેશત્વરૂપ પૃથક્ત્વ નથી, પરંતુ અતદ્ભાવરૂપ અન્યત્વ છે.

• દ્રવ્ય ગુણોનો પિંડ છે, તેમાં જેમ સત્તા ગુણ મુખ્ય છે. ગુણ અને ગુણીમાં પ્રદેશ ભેદ નથી; પરંતુ સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણ અને પ્રયોજન અપેક્ષાએ કથંચિત્ ભિન્નતા છે.

• જ્યારે પર્યાયદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે ત્યારે ગુણ-ગુણીના ભેદની તરંગો ઊઠે છે અને તે જ દ્રવ્યને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે ત્યારે ગુણ-ગુણીનો ભેદભાવ અભિન્નરૂપ આનંદના સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે.

જેમ કે સમુદ્ર અને તરંગોનો ભેદ છે, પરંતુ નિશ્ચયનયથી જોતાં તરંગોમાં જ પાણી ઊછળી રહ્યું છે, તે સમુદ્રનું જ અંગ છે. આમ જે વાત બને એમાં સમાન બને નહીં પણ પરસ્વરૂપને જાણે નહીં તે દ્રષ્ટાંત સિદ્ધાંતથી છે.

• બધા દ્રવ્યો પોતપોતાના ગુણ-પર્યાયથી સ્વયંસિદ્ધ છે, કોઈ પરમેશ્વર તેને કર્તા નથી. તેની નવા નવા પર્યાયનો ઉત્પાદ અને જૂના પર્યાયનો વ્યય કરનાર સ્વયં તે દ્રવ્ય છે.

• જેમ દ્રવ્ય કોઈથી ઉત્પન્ન થયું નથી, તેમ સત્તાનામનો ગુણ પણ ગુણી એવા દ્રવ્યમાં અનાદિ સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે. દ્રવ્યથી સત્તા પૃથક્ નથી કે જેના જોડાણથી દ્રવ્ય સત્તાવાન કહેવાય.

• ગુણ-ગુણીમાં પ્રદેશભેદ તો છે જ નહીં; ગુણભેદ પણ ભેદદૃષ્ટિને મુખ્ય કરતાં જ માલૂમ પડે છે; પરંતુ અભેદદૃષ્ટિથી જોતાં એવો ભેદ દેખાતો નથી. દ્રવ્યમાં ગુણોના ભેદનો પણ વિકલ્પ ઊઠતો નથી તો પછી પરદ્રવ્ય-કર્તાદિને જાણવાની તો વાત જ નથી.

• સત્ અર્થાત્ સત્તા દ્રવ્યનું લક્ષણ છે અને તે દ્રવ્ય સ્વતઃસિદ્ધ છે. તે સત્ અર્થાત્ સત્તા દ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્ન અને કથંચિત્ અભિન્ન છે. દ્રવ્યાર્થિકનયથી અભિન્ન છે અને પર્યાયાર્થિકનયથી ભિન્ન છે.

- આમ આખું સ્પષ્ટ થયું છે કે પ્રત્યેક પદાર્થ સ્વભાવથી નાશ છે એમ સિદ્ધ છે અર્થાત્ સ્વતઃ સિદ્ધ છે, અકૃત્રિમ છે.
- જેમ અગ્નિ દ્રવ્યથી ઉષ્ણ દ્રવ્યની ભિન્નતા થાય અને દ્રવ્યથી સત્તા જુદી હોય - એવું ખંડન કરે છે. આમ બે વાત કરે છે. દ્રવ્યના ભિન્નતા થાય પણ પર્યાયની થાય, ઉષ્ણ દ્રવ્યની ન થાય. અને દ્રવ્ય ઉષ્ણ દ્રવ્યની પર્યાયની પણ ભિન્નતા ન કરે. અને દ્રવ્ય ઉષ્ણ દ્રવ્યને બીજા કોઈનાથી જોડવા પડે એમ પણ નહિ.
- ઉત્પત્તિના બોલમાં બધું આવ્યું છે કે દ્રવ્યના થવામાં અન્ય દ્રવ્યના સાધનની રાહ જોવી પડતી નથી.
- સત્ = દ્રવ્ય ; દ્રવ્ય અને સત્તાનો (ગુણો) સંબંધ કરવો પડતો નથી.
- અર્થાન્તરપણું નથી = દ્રવ્ય જુદું અને સત્તા જુદી - એમ નથી. (લાકડી અને લાકડીવાળા માણસની જેમ બંને અને દ્રવ્ય જુદા નથી; અર્થાન્તરભૂત દ્રવ્ય = અલગ ચીજ.
- યુતસિદ્ધ = સંયોગ સંબંધ ; અયુતસિદ્ધપણું = એકમાં એક છે - દ્રવ્યમાં સત્તા છે.
- અયુતસિદ્ધ છે = સત્તા અને દ્રવ્ય બન્ને જોડાયા નથી. સત્ સત્તાસ્વરૂપ જ છે.
- અનાદિનિધન = નાશ નહિ થતું.
- જ્યારે 'દ્રવ્યને પર્યાય પ્રાપ્ત થાય' = જ્યારે દ્રવ્યને પર્યાયથી જોવામાં આવે = જ્યારે દ્રવ્યને પર્યાયદૃષ્ટિ જોવામાં આવે ત્યારે એ દ્રવ્ય એ ગુણવાળું છે એમ કહેવાય.
- ગુણવાળાના ભિન્નત્વ = ગુણભેદ હોવારૂપ અભિપ્રાયના ખ્યાલ.
- 'આવું દ્રવ્ય જ છે' = એમાં હોવાવાળું દ્રવ્ય અને હોવાવાળી સત્તા એવો ભેદ દેખાતો નથી.
- 'દ્રવ્યથી અર્થાન્તરભૂત સત્તા નથી' = સત્તા નામનો ગુણ આત્મા નામના દ્રવ્યથી જુદો નથી.
- અયુતપણાથી ભિન્ન છે એમ કહ્યું એ પણ વ્યવહાર છે = અયુતસિદ્ધપણાથી પણ ભિન્નતા સિદ્ધ થતી નથી. એ સત્તા ગુણ દ્રવ્યમાં છે - એવા અયુતપણાથી પણ ભિન્નતા સિદ્ધ થતી નથી.
- પર્યાયાર્થિકનય = પર્યાયદૃષ્ટિ = ભેદદૃષ્ટિ
- ભિન્નતા થાય છે = વ્યવહાર પ્રતીતિમાં આવે છે = ખ્યાલમાં આવે છે.
- દ્રવ્યને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરાવવામાં આવે ત્યારે = દ્રવ્યાર્થિકનયથી જોવામાં આવે ત્યારે = અખંડ દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ દેવામાં આવે ત્યારે આ દ્રવ્ય અને આ ગુણ એવો ભેદ ન જોતાં અભેદ દૃષ્ટિ કરવામાં આવે ત્યારે.
- આ ગુણ અને આ ગુણી એવો પ્રતીતિ ભિન્નતા થાય છે એટલે નાશ પામે છે, નહિ પર્યાય નહિ, ગુણગુણીનો ભેદ નહિ - એમ થતાં એક દ્રવ્ય જ રહે છે.
- આમાં આવ્યું એમ કે જ્યાં સુધી ભેદ ઉપર - પર્યાય ઉપર નજર રહેશે ત્યાં સુધી રાગની ઉત્પત્તિ ટૂટશે નહિ. રાગની અને સ્વભાવની એકતાબુદ્ધિ ઉત્પન્ન છે તે આ વગર ટૂટતી નથી.
- 'અયુતસિદ્ધિજનિત અર્થાન્તરપણું ભિન્નતા થાય છે' = ભેદપણું દેખાતું નથી.
- ભિન્નતા થઈ જાય છે = અસ્ત થઈ જાય છે.
- આ ટીકાકાર આચાર્ય સમયસારના આચાર્ય છે - ગાથાપૂર્વકના. જે રીતે જે કહ્યું છે તે રીતે એને ખ્યાલમાં આવવી જોઈએ.
- શાસ્ત્રમાં આવે તો સમજવું જોઈએ, ટીકામાં આવે પણ સમજવું જોઈએ. શ્રોતાના ભાગ્ય હોય. ત્યારે આ બધું જ શું?
- પંડિતો માટે આ નથી. આ તો પદાર્થ જેને સમજવો હોય એને પદાર્થની જેને પ્રતીતિ

ટકતા હોય તેના માટે છે.

- સત્તા અને દ્રવ્યમાં નામભેદ, સંખ્યાભેદ, લક્ષણભેદ છે ને? માટે અનન્યભાવ છે; પરંતુ તેઓ અત્યંત જુદા જ છે - એમ નથી. એ ભેદ અત્યંત છે - એમ નથી.
- દ્રવ્ય અને સત્તામાં યુતસિદ્ધિ નથી પરંતુ અયુતસિદ્ધિ અનન્યભાવ છે.
- અનન્યભાવને પણ બે દ્રષ્ટિએ જોવામાં આવે છે. પર્યાયનયથી જોઈએ તો 'યુતિ આ પણ છે' એમ કહેવાય. (યુતિ જ હોય છે એમ નહિ.) યુતિ આ બન્ને છે, યુતિ એ એનો ગુણ છે; ગુણવાળું એ દ્રવ્ય છે - એવો ભેદ પર્યાયનયથી થાય છે.
- ગુણ છે તે ગુણવાળો છે - એવો ભેદ દ્રવ્યાર્થિકનયથી જોતાં અંતર્ગત થઈ જાય છે, ત્યારે એક દ્રવ્ય જ છે એમ સમજાય છે. સત્ છે તે સત્તાસ્વરૂપ જ છે - એમાં ભેદ નથી.
- અનન્યભાવને પણ જોવાની બે દ્રષ્ટિ: પર્યાયિક જુઓ તો ગુણવાળું દ્રવ્ય છે અને દ્રવ્યાર્થિક જુઓ તો દ્રવ્ય તે દ્રવ્ય જ છે - એમાં અનન્યભાવનો ભેદ દેખાતો નથી. પર્યાયદ્રષ્ટિએ જોતાં અનન્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને દ્રવ્યદ્રષ્ટિથી જોતાં ગુણ તથા ગુણી ભિન્ન છે એવો અનન્યભાવનો ભેદ વિલીન થઈ જાય છે - એકલું દ્રવ્ય રહી જાય છે.
- ઉત્પન્ન અને વિલીન નામની બે નદીઓ છે - પૌરાણિક પ્રસંગની વાર્તા. ઉત્પન્નમાં જે નાહી આવે પડે - જાડું પણ પડે - તો એને ઉંદર ખાય અને વિલીનમાં ન્હાવામાં ઈયળ પાતળું - ફાડું પણ પડે તો એને ગાયબ થઈ જાય.
- દ્રવ્ય નિર્વિકારી અને સત્તા નિર્વિકારી છે.
- પ્રશ્ન: આનું શું નામ છે? ઉત્તર: આનું નામ સત્તાદર્શિકાનું છે. આમાં વસ્તુનો અનુભવ ન થઈ શકે છે. એના ગુણનો ભેદ એટલે ભેદ ટકતો ને પણ પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે. એ અનંતગુણસ્વરૂપ જ છે, ભગવાનસ્વરૂપ જ છે.
- ધર્મ અને ધર્મીના પર્યાયમાં પ્રદેશભેદ નથી. સંસાર અવસ્થામાં જ પ્રદેશભેદ ટકતો છે તે ભ્રમ વસ્તુ છે.
- એમાં તો 'સત્તા' લખ્યું છે, પરંતુ એ રીતે દરેક ગુણ લઈ શકાય છે.
- એમાં વાત તો છ દ્રવ્યની કરી છે, પરંતુ તાત્પર્ય તો ભગવાનના આત્માનું છે ને? તે ભગવાનના જેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય - તે અભેદ દ્રષ્ટિ ટકાવીને ભગવાનના પ્રાપ્ત થાય છે. ગુણ-ગુણીના ભેદથી પણ ભગવાનના ઉત્પન્ન થતા નથી.
- દ્રવ્યથી સત્તા ભિન્ન છે એમ ભેદદ્રષ્ટિથી જોયા છતાં - 'તેમ અપૃથક્ પ્રદેશિક અન્યત્વ વ્યતિરિક્ત નથી'. તેમ પર્યાયદ્રષ્ટિથી જોતાં સત્ થી સત્તા ભિન્ન છે એમ સામાન્યપણે કથનમાં આવતાં છતાં તત્ત્વદ્રષ્ટિએ સત્તા સત્થી ભિન્ન નથી.
- નિયમસારમાં પંચમપારિણામિકભાવને દ્રવ્ય કહ્યો છે? પર્યાય, ગુણભેદ વગેરે વિકલ્પ જેને છે તેને મુક્તિ અવસ્થાના માર્ગો થતા નથી.
- દ્રવ્ય સ્વયમેવ સત્ છે = દ્રવ્ય સત્તાને કારણે સત્ છે એમ નહિ, પરંતુ સ્વયમેવ

* શાંતિભાઈએ કહ્યું ટીકાની ભાષા - હિંદી ભાષાએ આવ્યા છે ને? સત્ છે

गाथा-९८ : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाईये।

1	सत्	A. होना; अस्तित्व; हयाति
2	सत्ता	B. गुणभेद
3	युतसिद्धसंबंध	C. प्रगट होना
4	अतद्भाव	D. उसरूप न होना
5	उन्मग्न होना	E. संयोग संबंध
6	गुणवासना	F. द्रव्य

(2) 'सच' या 'झूठ' बताईये।

1- "द्रव्य स्वभाव से ही सिद्ध है" इस गाथा में यह कथन का अर्थ 'द्रव्य स्वभाव से ही मुक्तस्वरूप है' ऐसा होता है।

2- जैसे द्रव्य स्वभाव से ही 'सिद्ध' है, वैसे वह स्वभाव से ही 'सत्' है।

3- 'अन्यत्व' अर्थात् 'भिन्न प्रदेशत्व' और पृथकत्व अर्थात् 'अतद्भाव'।

4- जैसी युतसिद्धता दंड और दंडी के बीच में है वैसी ही युतसिद्धता सत्ता और सत् के बीच में है।

5- गुण और गुणी के प्रदेश एक ही हैं लेकिन इन दोनों में संज्ञा, संख्या, लक्षण और प्रयोजन भेद है।

6- गुण और गुणी का अतद्भाव एकांतिक है।

7- अपनी पर्याय का उत्पादक द्रव्य स्वयं है।

8- सत् और सत्ता कथंचित भिन्न और कथंचित अभिन्न है।

9- छहों प्रकार के द्रव्य स्वयंसिद्ध हैं और इसलिये अकृत्रिम हैं।

10- द्रव्य के कार्य के लिये अन्य द्रव्य के साधन की इंतजार नहीं करनी पडती।

11- द्रव्य और सत्ता में अयुतसिद्ध अतद्भाव है।

12- द्रव्य सत्ता के कारण सत् है।

13- भेददृष्टि से वीतरागता नहीं हो सकती।

14- यहाँ जो बात सत्ता और द्रव्य के बीच में की गयी है, वह बात ज्ञानादि अन्य किसी गुण और द्रव्य के बारे में घटित नहीं हो सकती।

ગાથા - ૯૯

ઉત્થાનિકા: હવે ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક હોવા છતાં દ્રવ્ય 'સત્' છે એમ દર્શાવે છે:-

ગાથા:
દ્રવ્યો સ્વભાવ વિષે અવસ્થિત તેથી 'સત્' સૌ દ્રવ્ય છે;
ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય વિનાશયુત પરિણામ દ્રવ્યસ્વભાવ છે. ૯૯.

અન્વયાર્થ:- સ્વભાવમાં અવસ્થિત (હોવાથી) દ્રવ્ય 'સત્' છે; દ્રવ્યનો જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સહિત પરિણામ તે પદાર્થોનો સ્વભાવ છે.

ટીકા :- [અનુવાદમાં સરળતા રહે તે હેતુએ શ્રીમાન અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવની ટીકાને નીચે મુજબ પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે:-]

• "सदा स्वभावमें अवस्थित होनेसे द्रव्य 'सत्' है और द्रव्यका स्वभाव ध्रौव्य-उत्पाद-व्ययकी एकतारूप परिणाम है।

[प्रदेशोंका विस्तारक्रम]	[परिणामोंका प्रवाहक्रम]
• जिस प्रकार द्रव्यका वास्तु समग्रपने[1] एक होने पर भी • विस्तारक्रममें प्रवर्तमान उसके जो सूक्ष्म अंश हैं, वे प्रदेश हैं;	• उसी प्रकार द्रव्यकी वृत्ति[2] समग्रपने एक होने पर भी • प्रवाहक्रममें प्रवर्तमान उसके जो सूक्ष्म अंश हैं, वे परिणाम हैं।
• जिस प्रकार विस्तारक्रमका कारण प्रदेशोंका परस्पर व्यतिरेक[3] है;	उसी प्रकार प्रवाहक्रमका कारण परिणामोंका परस्पर व्यतिरेक[3] है।
• जिस प्रकार वे प्रदेश अपने स्थानमें स्व-रूपसे उत्पन्न और • पूर्व-रूपसे विनष्ट होनेसे तथा • सर्वत्र परस्पर अनुस्यूतिसे रचित एकवास्तुपने द्वारा अनुत्पन्न-अविनष्ट होनेसे • उत्पत्ति-संहार-ध्रौव्यात्मक हैं।	• उसी प्रकार वे परिणाम अपने अवसरमें स्व-रूपसे उत्पन्न और • पूर्व-रूपसे विनष्ट होनेसे तथा • सर्वत्र परस्पर अनुस्यूति[4]से रचित एकप्रवाहपने द्वारा अनुत्पन्न-अविनष्ट होनेसे • उत्पत्ति-संहार-ध्रौव्यात्मक हैं।
• जिस प्रकार वास्तुका छोटेसे छोटा अंश पूर्वप्रदेशके विनाशस्वरूप है, • बादके प्रदेशके उत्पादस्वरूप है तथा • परस्पर अनुस्यूति से रचित एकवास्तुपने अनुभयस्वरूप है;	• उसी प्रकार प्रवाहका छोटेसे छोटा अंश पूर्वपरिणामके विनाशस्वरूप है, • बादके परिणामके उत्पादस्वरूप है तथा • परस्पर अनुस्यूति से रचित एकप्रवाहपने अनुभयस्वरूप है।

• इस प्रकार स्वभावसे ही त्रिलक्षण परिणामपद्धति में प्रवर्तमान द्रव्य, स्वभावका अतिक्रम नहीं करता; इसलिये सत्त्वको त्रिलक्षण ही अनुमोदना चाहिये- मोतियोंके हारकी भाँति।

1. समग्रपने = अखंडपने से ; 3. व्यतिरेक = भेद, एक का दूसरे में अभाव
2. वृत्ति = हयाति, वर्तना ; 4. अनुस्यूति = अन्वयपूर्वक (सादृश्यसहित) जुड़ना

[मोती के हार का दृष्टांत]	[दृष्टांत]
• जिस प्रकार जिसने (नियत) लम्बाई ग्रहण की है-	• इसी प्रकार जिसने नित्यवृत्ति ग्रहण की है-
• ऐसे लटकते हुये मोतियों के हार में,	• ऐसे परिणमित (परिणमन करते) द्रव्य में
• अपने-अपने स्थानों में प्रकाशित होते हुये समस्त मोतियों में,	• अपने-अपने अवसरों में प्रकाशित (प्रगट) होते हुये समस्त परिणामों में,
• पीछे-पीछे के स्थानों में पीछे-पीछे के मोती प्रगट होते हैं और	• पीछे-पीछे के अवसरों पर पीछे-पीछे के परिणाम प्रगट होते हैं और
• पहले-पहले के मोती प्रगट नहीं होते- इस कारण तथा	• पहले-पहले के परिणाम प्रगट नहीं होते- इस कारण तथा
• सर्वत्र परस्पर अनुस्यूति का रचयिता सूत्र अवस्थित होने से	• सर्वत्र परस्पर अनुस्यूति का रचयिता प्रवाह अवस्थित होने से
• त्रिलक्षणत्व प्रसिद्धि को प्राप्त होता है।	• त्रिलक्षणत्व प्रसिद्धि को प्राप्त होता है।

ભાવાર્થ- દરેક દ્રવ્ય સદાય સ્વભાવમાં રહે છે તેથી સત્ છે. તે સ્વભાવ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ પરિણામ છે. જેમ દ્રવ્યના વિસ્તારનો નાનામાં નાનો અંશ તે પ્રદેશ છે, તેમ દ્રવ્યના પ્રવાહનો નાનામાં નાનો અંશ તે પરિણામ છે. દરેક પરિણામ સ્વ-કાળમાં પોતાના રૂપે ઉપજે છે, પૂર્વ રૂપથી નષ્ટ થાય છે અને સર્વ પરિણામોમાં એકપ્રવાહપણું હોવાથી દરેક પરિણામ ઉત્પાદ-વિનાશ વિનાનો એકરૂપ-ધ્રુવ રહે છે. વળી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમાં સમય-ભેદ નથી, ત્રણેય એક જ સમયે છે. આવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક પરિણામોની પરંપરામાં દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ સદાય રહેતું હોવાથી દ્રવ્ય પોતે પણ, મોતીના હારની માફક, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક છે.

સારાંશ: • સ્વભાવમાં અવસ્થિત હોવાથી દ્રવ્ય સત્ છે અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ પરિણામ દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે- એમ આ ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે.

• અહીં પ્રદેશોનો વિસ્તાર તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ છે અને પરિણામોનો પ્રવાહક્રમ પરિણામની અપેક્ષાએ છે. આવો કોઈક દૃષ્ટાંત દઈને આચાર્યદેવ પરિણામોનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

• પ્રવાહક્રમ હોવાથી સમસ્ત પરિણામોનો ક્રમ વ્યવસ્થિત જ છે, તેથી પણ પરિણામ અહીંથી ત્યાં પણ પર્યાય આગળ-પાછળ થતી નથી. આ પ્રતીતિમાં જ દ્રવ્યદૃષ્ટિ અને વીતરાગતા છે.

• જેમ ત્રિકાળી દ્રવ્ય પલટીને અન્યરૂપ થતું નથી; તેમ પ્રત્યેક સમયનું પરિણામ પણ બદલીને અન્યરૂપ થતું નથી. જેમ ત્રિકાળી સત્ બદલાતું નથી, તેમ વર્તમાન સત્ પણ બદલાતું નથી.

• દૃષ્ટાંતમાં અમુક લંબાઈવાળો હાર હતો, સિદ્ધાંતમાં નિત્યવૃત્તિવાળું સદા રહેવાવાળું દ્રવ્ય છે.
દૃષ્ટાંતમાં લટકતો હાર હતો, સિદ્ધાંતમાં પરિણમતું (પરિણામી) દ્રવ્ય છે.
દૃષ્ટાંતમાં મોતીઓનું પોતપોતાનું સ્થાન હતું, સિદ્ધાંતમાં પરિણામોનો પોતપોતાનો અવસર છે- સ્વકાળ છે.

ઉક્ત વિધિથી ત્રિલક્ષણપણાની સિદ્ધિ થાય છે. એ સુનિશ્ચિત થાય છે કે જે દ્રવ્યની, જે પર્યાય, જે વિધિથી, જે સમયે થવાની છે; તે દ્રવ્યની, તે પર્યાય, તે જ વિધિથી, તે જ સમયે ઉત્પન્ન થશે,

આકાશ પાછળ નહિ.

• દ્રવ્ય = આત્મા નિત્ય ઉત્પન્ન દ્રવ્ય. ઉત્પન્ન ક્યાં છે ને?

• ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય ત્રણેયને પરિણામ કહે છે હો! અનેકરૂપ એકમાં ત્રણ પ્રકાર દેખાય ને? ત્રણે પર્યાય છે.

• ત્રણે અસંખ્ય પ્રદેશ છે, પરંતુ અસંખ્ય પ્રદેશ સમગ્રપણે એક છે.

• જેમ વિસ્તાર એકરૂપ છે એમાં દરેક પ્રદેશ ભિન્ન ભિન્ન છે, તેમ પરિણામનો વિસ્તાર એક હોવા છતાં એક એક પરિણામ ભિન્ન ભિન્ન છે. પરિણામ અનાદિ અનંત પ્રવાહ સમગ્રપણે એકરૂપ હોવા છતાં એક એક સમયના પરિણામ પ્રવાહક્રમમાં ભિન્ન ભિન્ન છે. એક પરિણામ બીજા પરિણામથી એક થતું નથી. પ્રવાહક્રમનો પિંડ અને વિસ્તારક્રમનો પિંડ તે દ્રવ્ય છે.

• એક એક પ્રદેશ પર નજર કરતાં તે ઉત્પન્ન થાય છે, બીજા પ્રદેશની અપેક્ષાએ વિનષ્ટ થાય છે અને એકરૂપ અસંખ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તે ધ્રુવ છે. પ્રદેશ છે... પ્રદેશ છે... પ્રદેશ છે... એમ ધ્રુવ છે.

• પરિણામ પણ જે એક સમયમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે પોતાની (વર્તમાન) અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન કહેવામાં આવે છે, પૂર્વના પરિણામની અપેક્ષાએ વર્તમાન પરિણામને વિનષ્ટ-વ્યય કહેવામાં આવે છે; પરંતુ પરિણામ.. પરિણામ.. પરિણામ.. એમ અનાદિ અનંત એકરૂપ દેખાતો અનુસ્યૂતિ એને અવિનષ્ટ છે અથવા પરિણામ છે.. છે.. છે, તેનું નામ ધ્રુવ.

• વિસ્તારક્રમમાં આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશમાં એક પ્રદેશ પર લઈ ગયું તેને ઉત્પન્ન કહેવામાં આવે છે, બીજા પ્રદેશની અપેક્ષાએ તેને વિનષ્ટ કહેવામાં આવે છે અને છે..છે..છે.. તેને ધ્રુવ કહેવામાં આવે છે; તેમ આત્મામાં અનાદિ અનંત એક પછી એક પરિણામ થાય છે તે પ્રવાહક્રમમાં એક પર્યાય પર લઈ જાય તેને ઉત્પન્ન કહેવામાં આવે છે અને તે પર્યાયમાં પૂર્વપર્યાય નથી એ અપેક્ષાએ તેને વિનષ્ટ કહેવામાં આવે છે; અને પર્યાય છે.. છે.. છે.. તેને ધ્રુવ કહેવામાં આવે છે.

• એક પ્રદેશ પર લઈ ગયું તેને ઉત્પન્ન કહેવામાં આવે છે (તે ખરેખર નવું ઉત્પન્ન થયું નથી), બીજા પ્રદેશની અપેક્ષાએ વિનષ્ટ કહેવામાં આવે છે અને છે..છે..છે.. તેને ધ્રુવ કહેવામાં આવે છે.

• પોતાના સમયમાં થાય છે એમાં નિમિત્તથી થાય છે એમ ક્યાં આવ્યું?

• એક પ્રદેશમાં બીજો પ્રદેશ નથી તેથી અસંખ્ય પ્રદેશ સિદ્ધ થાય છે અને એક પર્યાયમાં બીજી પર્યાય નથી તેથી અનંત પર્યાયો સિદ્ધ થાય છે. અસંખ્ય પ્રદેશ સિદ્ધ કરવાથી દ્રવ્ય ધ્રુવ ઉપર જાય છે. આ બધી ગાથાઓ ૯૭, ૯૮, ૯૯... અહાહા..!

• બીજો જે પ્રદેશ છે તેનાથી આ પ્રદેશ છે એવું લક્ષ કરાવવામાં આવે છે તે અભાવરૂપ છે.

• દરેક પ્રદેશને આમ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ લાગુ પડે એમ કહે છે.

• "સ્વાર પછીના" = વિસ્તારરૂપ છે તે પછીના. સ્વાર પછી એટલે જે ઉત્પન્ન છે એની પછીનો એમ નહીં. જે પ્રદેશ ઉપર લઈ જાય તે પૂર્વપ્રદેશની અપેક્ષાએ વિનષ્ટ કહ્યો અને 'સ્વાર પછીના' પ્રદેશ એટલે કે (ઉદ્દિષ્ટ) પ્રદેશની અપેક્ષાએ અથવા પોતાની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન કહ્યો; અને છે..છે..છે.. ની અપેક્ષાએ ધ્રુવતારૂપ કહ્યો.

• શામાટે એકના ત્રણ નામ? ઉત્તર: એકના ત્રણ નામ. સમયસાર ગાથા ૭૬ માં પણ ત્રણ નામ આવ્યાં ને? પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વર્ત્ય. ઉપજ એ અપેક્ષાએ નિર્વર્ત્ય કહી,

પૂર્ણનો અભાવ છે ત્યાર એટલે ઉદયને લઈ એમ કર્યું અને તે દશાની હતી તે લઈ તેને કાંઈ આત્મા નથી એટલે ધ્રુવ છે તેને પ્રાપ્ત કરી. ધ્રુવ એટલે ત્રિકાળી ધ્રુવ નહિ, પરંતુ નિશ્ચય જ્યાં છે - તે પરિણામ તે રીતે જ્યાં છે માટે તેને પ્રાપ્ત-ધ્રુવ કહીએ, પૂર્ણની આત્મામાં ઉદયને લીધું માટે ત્યાર કહીએ અને ઊભું છે તેને નિર્વિઘ્ન કહીએ.

- આ રીતે તેને ઉપાયની પરિણતિ કરું છું એ તો ઉડી જાય પરંતુ પાછાની પરિણતિ કરું છું - એ પણ ઉડી જાય. ધ્રુવ છે - પ્રાપ્ત છે - તેને કરું શું? પોતાની છે! પરની તો વાત જ શું? એ પરિણામ ત્યારે કાંઈ અધિકાર નથી.
- 320 માં કર્યું તે ટંકાર-નિર્વિઘ્ન એને જાણીને પરિણતિ પણ જે થાય દશાની હતી તેને જાણે છે. એ રીતમાં જાણવાનું રાખવું. એ રીતની પરિણતિ પણ કરું એમ નહિ રાખ.
- વાસ્તુ એટલે એનું ઘર. નિમિત્ત એટલે એનું ઘર. પોતાનું રૂપ એ એનું ઘર.
- અનુભવસ્વરૂપ = ઉપાધિ અનિત્ય સ્વરૂપ નહિ. પહેલાં અને પછીનું હોતા દશાઓ તો અનુભવસ્વરૂપ છે માટે તેને ધ્રુવસ્વરૂપ કહીએ.
- પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચાયેલો = રાખડા છે. છે. છે., મોતીની માળામાં દોરો છે તે દરેક મોતીએ છે. છે. છે. એમ લાગુ પડે છે.
- આત્મામાં એક સમયમાં ઉત્પાદ વ્યય એક પછી એક ક્રમસર પરિણામ થયા જ કરે છે એ આત્મામાં ઉત્પાદવ્યય ન કહેવાય (પરંતુ) એ 'છે' એટલે ધ્રુવ કહેવાય.
- '૭૮ની ગાથામાં સૂક્ષ્મમાં એક પછીએ પૂછ્યું કે મહારાજ તો બધું રાખું થઈ જશે તો આધાર શેના વળી રાખશે?
- એક પરિણામમાં ત્રણ લક્ષણપણું સ્વભાવથી જ છે. કહે છે.
- સત્ત = દ્રવ્ય. પહેલાં પૂરેરા અને પરિણામને ત્રિલક્ષણ કહ્યાં હતાં, હવે અહીં દ્રવ્યને ત્રિલક્ષણ
- અનુમોદવું = અતીન્દ્રિય આનંદના વેદનથી એને માન્ય રાખવું. ત્રણ લક્ષણમાં, ક્રમસર વર્તતા દ્રવ્ય પર જ્યાં દૃષ્ટિ જાય છે ત્યાં તેને અનુમોદન થાય છે એટલે કે અનુભવીને માટે અતીન્દ્રિય આનંદ-પ્રમોદ આવે છે. જેના સ્વાદને વધારવા મુનિવરો રાજકુમારો આદિ પણ મારવાડી એને વાડું ફાંસલ લઈને વાઘ વાંદીના જંગલમાં ચાલ્યા નીકળે છે.
- આ ત્રણ લક્ષણમાં વર્તતું દ્રવ્ય એમ જ્યાં નિર્ણય કરવા જાય છે ત્યાં જ તેને અતીન્દ્રિય આનંદ આવે છે. સ્વભાવમાં દ્રવ્ય વર્તે છે એવા દૃષ્ટિ કરતાં આનંદનો અનુભવ થાય છે.
- પહેલાના સ્થાનમાં જે મોતીઓ છે તે પછીના સ્થાનમાં આવતા નથી, પછીના સ્થાનમાં જે મોતીઓ છે તે પહેલાના સ્થાનમાં આવતા નથી.
- જ્યારે નજર આ મોતી પર જાય ત્યારે આ મોતી પ્રગટ થાય - એમ પહેલાના + પછીના મોતી તો પ્રગટ થાય.
- માળામાં દોરો બધા મોતીઓમાં પસાર છે. પહેલા પહેલાના મોતીઓ નહિ પ્રગટ થતા હોવાથી તે વ્યય થાય તે વ્યય, પછી પછીના મોતી પ્રગટ થતા હોવાથી તે ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પાદ એમ સળંગ રીતે બધાં તો બધાંમાં રહેનારો દોરો તે ધ્રુવ. આમાં આત્મા દરેક પર્યાયમાં દોરાની જેમ વર્તે છે - તેને નિત્યવૃત્તિ (છે છે છે) ગુણ કહેલ છે એટલે કે ત્રણે કાળ ત્રિકાળ ધ્રુવ ધ્રુવ રહે છે.
- પછી પછીના થશે એ ઉત્પાદમાં ગયું, પહેલાં પહેલાં થઈ ગયા તે વ્યયમાં ગયું અને પરસ્પર

અનુસ્યૂત - દરેકમાં તે તે સમયે છે છે છે - એમ હારો સળંગ છે તેમ દરેક પરિણામના સમયમાં સળંગ આવતા છે.
(લક્ષ તે ત્રિલક્ષણનો નિર્ણય કરવા માટે)

- ભાઈ એક ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એ ત્રણમાં પણ પરંતુ એ નિયત રહેનારું દ્રવ્ય છે ને? એની દ્રષ્ટિ દ્રવ્ય પર જાય જ. તેને સમ્યગ્દર્શન થાય છે એને અતીન્દ્રિય આનંદ આવે છે.
- દ્રષ્ટાંતમાં હારો હતો. અહીં અનુસ્યૂત રચનારો પ્રવાહ છે - પ્રવાહપણે દરેક પરિણામ રહેલું રચાય છે, તેથી એક પરિણામમાં ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધ થાય છે અત્યંત દ્રવ્ય પર દ્રષ્ટિ જતાં ત્રિલક્ષણપણાનો સાચો નિર્ણય થાય છે.
- આત્મામાં ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્વ નામનો એક ગુણ પણ છે; જેથી તેને તે તે સમયના પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે; તેને ઉત્પાદ કરવો પડે છે એમ નથી.
- ત્રિલક્ષણપણામાં પણ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરતાં આવે છે
- ઉત્પાદમાં વિકારી-અવિકારી પર્યાય હોય છે. વિકાર પણ પોતાપણાથી કરે એવો એનો સ્વભાવ છે. સ્વરૂપ ભગવાન શુદ્ધાત્મા પર્યાયમાં થાય છે માટે તે સ્વભાવ છે. મિથ્યાત્વ પણ એનો સ્વભાવ છે. તે પરિણામ પણ તેના પ્રવાહક્રમના દાણામાં દાણો આવે છે, તે ફરતો નથી.
- દરેક વસ્તુ પોતાના સ્વભાવમાં છે - પરને તે અડી પણ નથી. એનો તે સ્વભાવ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે. ઉત્પાદવ્યય ધ્રુવ તે સાચું એને સાચું તે દ્રવ્ય છે.
- કુંદકુંદાચાર્યે આઠ દિવસ ભગવાનની વાણી સાંભળી. ત્યાં આચાર્ય હજારો હતા, લાખોના હજારો હતા. ત્યારે રોજ આવ્યા આચાર્ય ને એટલું શાસ્ત્ર થઈ ગયું.
- દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવમાં પણ માટે દ્રવ્ય ઉત્પાદ પરિણામ વાળું, વ્યય પરિણામ વાળું ને ધ્રુવ પરિણામ વાળું તે હોય. પ્રગટ પર્યાયની અપેક્ષાએ આ ત્રણપણું લાગુ પડે છે.
- આહાહા! ૯૯-મી ગાથા. જે નથી અક્ષર-ફેર નથી.
- પોતાના ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવ સ્વભાવમાં પડેલું દ્રવ્ય - હવે એને બાહ્યનું ક્યાં રહ્યું? એ દ્રવ્ય ઉપર દ્રષ્ટિ જવાની રહી.
- ધ્રુવને પણ એક પરિણામ કહ્યું છે ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવ એક જ સમયમાં ત્રણેય છે, આગળ પાછળ સમયમાં નહિ. આહાહા..! શું સ્વરૂપ!
- એ ત્રણેયને પરિણામ કહે છે. એકરૂપ વસ્તુમાં ત્રણ પ્રકાર-ભેદ થયા ને? તેથી ત્રણેયને પર્યાય કહે છે.
- પહેલાં ભેદથી સમજાવ્યું, પછી અભેદ પર દ્રષ્ટિ કરવાની છે. જો ભેદ નહિ સમજે તો અભેદમાં દ્રષ્ટિ કેવી રીતે કરશે? આત્માને આમ જાણ્યા વિના ધર્મ થઈ શકતો નથી.
- ઉપરાંત પ્રદેશમાં એક પ્રદેશનું ઉત્પાદ 'એક પ્રદેશ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો'. બધા પ્રદેશમાં નથી એ અપેક્ષાએ તેને વિનાશ કહેવામાં આવ્યો. એને લોક છે તેનું નામ ધ્રુવ. તેમ રીતે આત્માના પરિણામ અનાદિ અનંત થાય છે. એ પ્રવાહક્રમને સમગ્ર લઈએ તો એક પછી એક પરિણામ થાય છે. એક પર્યાય જેના પર સ્થિર થાય તેને ઉત્પન્ન કહેવામાં આવે છે, તે પર્યાયમાં પૂર્વપર્યાય નથી તે અપેક્ષાએ વિનાશ કહેવામાં આવે છે એને પર્યાય છે છે છે તેને ધ્રુવ કહેવામાં આવે છે.
- પરિણામ પરિણામ પરિણામ એમ અનાદિઅનંત એકરૂપ દેખો તો પરિણામ અનુસ્યૂત-અવિનાશ છે એટલે કે પરિણામ છે..છે..છે.
- આત્મદ્રષ્ટિ પર્યાય થશે તેનો નિર્ણય કરનારની દ્રષ્ટિ ત્યાગ દ્રવ્ય પર જાય છે એને રાગ તથા પર્યાયનો આદર ઉડી જાય છે. આ બહુ સમજવાનો સાર આ છે.
- હવે જેટલા પ્રદેશ છે એટલી ક્ષેત્ર એક પ્રદેશ પર એનું નથી જાય તે પ્રદેશનો પૂર્વનો એનું

પછી કહ્યું કે પુદ્ગલની આકૃતિઓ તો અનેક છે - નિશ્ચયરૂપ છે અને ભાગની આકૃતિઓ ઉત્પન્ન રૂપ છે અને છેલ્લે આકૃતિઓ ધ્રુવ છે.

- એક પરમાણુના બધા આકૃતિ: મૂળ પરમાણુના આકૃતિ નો વ્યય થાય, તેને ત્યાર પછીના થાય ઉત્પન્ન થાઓ અને તેને મૂળના તથા ત્યાર પછીની આકૃતિ છોડી દઈને છે તેને ધ્રુવ થાઓ.
- તે મૂળ પરમાણુરૂપે નહિ તે આકૃતિઓ તેને વ્યય થાઓ, ત્યાર પછીની અવસ્થાની આકૃતિઓ ઉત્પન્ન થાઓ. એને મૂળની પર્યાયની આકૃતિઓ નિશ્ચય થયું કહ્યું તેને ત્યાર પછીની પર્યાયની આકૃતિઓ ઉત્પન્ન થાઓ. પહેલાને અને પછીનાને છોડી દો તો ધ્રુવ અનુભવ રાખો.
- પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારા એક પ્રવાહપણા વડે અનુભવસ્વરૂપ છે = સાંકળ સાંકળ એકરૂપ હોવાથી અનુભવસ્વરૂપ છે.
- એકાંત નાશવંત, ક્ષણિકો એ આમ રીતે ભાગને અનુભવ્યું છે. એમના સંસારના એક આતમ ગયા.

गाथा-९९ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाईये।

1	प्रदेश	A प्रवाहक्रमका छोटेसे छोटा अंश
2	परिणाम	B विस्तारक्रमका छोटेसे छोटा अंश
3	उत्पाद	A स्वरूपसे उत्पन्न
4	व्यय	B पूर्वरूपसे विनष्ट
5	ध्रुव	C अेकवस्तुपने अनुत्पन्न-अविनष्ट
	(प्रवचनसार गाथा-९९)	(श्री समयसार गाथा-७६)
6	उत्पाद	A विकार्य
7	व्यय	B प्राप्य
8	ध्रुव	C निर्वर्त्य
9	अमुक लम्बाईका हार	A अपने अपने अवसर पर प्रकाशित हुओ परिणाम
10	लटकता हार	B नित्यवृत्तिवान (सदा टिकता) द्रव्य
11	अपने अपने स्थानमें मोती	C परिणमता द्रव्य

(२) 'सच' या 'झूठ' बताईये।

1- उत्पाद-व्यय-ध्रुव यह तीन परिणाम अलग अलग समयमें होते हैं।

2- उत्पाद-व्यय-ध्रुव अेक ही परिणामके तीन नाम हैं और अेक ही समय में होते हैं।

3- इस गाथाकी टीकामें प्रदेशोंके विस्तारक्रमके द्वारा परिणामोंका प्रवाहक्रम समझाया गया है।

4- इस गाथाकी टीकामें मोतीकी मालाके उदाहरण द्वारा द्रव्यका त्रिलक्षण स्वभाव समझाया गया है।

5- इस गाथामें पर्यायोंकी क्रमबद्धता की सिद्धि की गयी है।

6- 'प्रदेशका उत्पाद' अर्थात् नया प्रदेशका उपजना।

7- द्रव्यके असंख्य प्रदेश समग्रपने अेक हैं किन्तु इन प्रदेशोंमें व्यतिरेक है।

8- द्रव्य की परिणति अनादि-अनंत समग्रपने एकरूप है, किन्तु एक एक परिणाम भिन्न भिन्न है।

9- विस्तारक्रम का पिंड और एक समय की वर्तमान पर्याय मिलकर द्रव्य बनता है।

10- दृष्टि का विषय त्रिकाली ध्रुव आत्मा और आत्मा के त्रिलक्षण परिणाम के ध्रुव के बीच कोई तफावत नहीं है।

11- पूर्व परिणाम की अपेक्षा से वर्तमान परिणाम को विनष्ट-व्यय-कहने में आता है।

12- जो परिणाम इसका इसा कायम रहे उसे ध्रुव परिणाम कहते हैं:- जैसे कि जीव की मिथ्यात्व पर्याय।

13- वर्तमान और पूर्व परिणाम का लक्ष छोड़ देने पर परिणाम है.. है.. है.. ऐसे अनुभयस्वरूप को ध्रुवस्वरूप कहते हैं।

14- जैसे प्रदेश और परिणाम त्रिलक्षण हैं, वैसे द्रव्य भी त्रिलक्षण है।

15- त्रिलक्षण में वर्तते हुये नित्यवृत्तिवान द्रव्य के निर्णय से अतीन्द्रिय आनंद का अनुभव होता है।

ઉત્થાનિકા:- હવે, ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યનો પરસ્પર અવિનાભાવ દૃઢ કરે છે:-

ઉત્પાદ ભંગ વિના નહીં, સંહાર સર્ગ વિના નહીં;
ઉત્પાદ તેમ જ ભંગ, ધ્રૌવ્ય-પદાર્થ વિના વર્તે નહીં. ૧૦૦.

અન્વયાર્થ:- ઉત્પાદ ભંગ વિનાનો હોતો નથી અને ભંગ ઉત્પાદ વિનાનો હોતો નથી; ઉત્પાદ તેમ જ ભંગ ધ્રૌવ્ય પદાર્થ વિના હોતા નથી.

ભાવાર્થ:- ૯૯ મી ગાથામાં દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળું છે એમ સિદ્ધ કર્યું હતું. હવે આ ૧૦૦ મી ગાથામાં અવિનાભાવ સંબંધ વડે દ્રવ્યના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને એક સાથે બતાવે છે. એ ત્રણેને એક સાથે જ ન માનીએ તો વસ્તુ જ સિદ્ધ થતી નથી.

- જો કોઈ માત્ર ઉત્પાદને જ માને તો તે પદાર્થોની નવીન ઉત્પત્તિ જ માને છે અને જો કોઈ વ્યયને જ માને તો તે બધા પદાર્થોના નાશને જ માને છે. આવું માનવાવાળો જીવ સર્વજ્ઞને, ગુરુને, શાસ્ત્રને કહેલા સિદ્ધાંત સ્વભાવને માનતો નથી, અને તે પોતાના શાશ્વતપણાને આત્માને પણ માનતો નથી.
- આગામી પર્યાયનો ઉત્પાદ, પાછલા પર્યાયનો વ્યય અને આખાંય ત્રિકાળી અન્વયી ધ્રુવતા- એ ત્રણેય સાથે દ્રવ્ય અવિનાભાવ છે, એવું દ્રવ્ય અવિનાભાવરૂપે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ (ત્રિલક્ષણરૂપ) સિદ્ધ થયું છે.
- (૧) જો માત્ર ઉત્પાદને જ માનવામાં આવે તો જૂના પર્યાયના વ્યય વિના નવા પર્યાયની ઉત્પત્તિ નહિ થાય અથવા ધ્રુવના આધાર વિના કારણની (ધ્રુવતાની) ઉત્પત્તિ નહિ થાય; તેથી એક જ સમયમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણેય સાથે હોય ત્યારે જ ઉત્પાદ સિદ્ધ થશે.

(૨) જો માત્ર વ્યયને જ માનવામાં આવે તો નવીન પર્યાયના ઉત્પાદ વિના જૂના પર્યાયનો વ્યય જ નહીં થાય અથવા ધ્રુવપણું રહ્યા વિના જ વ્યય થશે તો સત્‌નો જ નાશ થઈ જશે; તેથી એક જ સમયમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણેય સાથે હોય ત્યારે જ વ્યય સિદ્ધ થશે.

(૩) ઉત્પાદ-વ્યય વિના માત્ર ધ્રુવને માનવામાં આવે તો ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ વ્યતિરેકો વિના ધ્રુવપણું જ રહેશે નહિ અથવા એક અંશ જ સંપૂર્ણ દ્રવ્ય થઈ જશે; તેથી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણેય એક સાથે હોય ત્યારે જ ધ્રુવપણું રહી શકશે.

- માત્ર ઉત્પાદ, માત્ર વ્યય અથવા માત્ર ધ્રુવના દ્રવ્યનું લક્ષણ નથી; પરંતુ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ- એ ત્રણેય એક સાથે જ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે- એમ જાણવું.
- સર્ગ= ઉત્પાદ, ઉત્પત્તિ; સંહાર= વ્યય, નાશ; સૃષ્ટિ= ઉત્પત્તિ; મૃત્તિકાપિંડ= માટીનો પિંડ
- સ્થિતિ= ટકવું તે, ધ્રુવ રહેવું તે, ધ્રૌવ્ય.
- વ્યતિરેક= ભેદ, એકનું બીજારૂપ ન હોવું તે, 'આ તે નથી' એવા જ્ઞાનના નિમિત્તભૂત ભિન્નરૂપપણું.
- અન્વય= એકરૂપતા, સદૃશતા, 'આ તે જ છે' એવા જ્ઞાનના કારણભૂત એકરૂપપણું.
- ઉત્પાદકારણ= ઉત્પત્તિનું કારણ; વ્યોમપુષ્પ= આકાશનાં ફૂલ; સંહારકારણ= સંહારનું કારણ.
- કેવળ સ્થિતિ= (ઉત્પાદ અને વ્યય વિનાનું) એકલું ધ્રુવપણું, એકલું ટકવાપણું; એકલું અવસ્થાન.

[અન્વય વ્યતિરેકો સહિત જ હોય છે તેથી ધ્રૌવ્ય ઉત્પાદવ્યયસહિત જ હોય, એકલું હોઈ શકે નહિ. જેમ ઉત્પાદ (અથવા વ્યય) દ્રવ્યનો અંશ છે- સમગ્ર દ્રવ્ય નથી, તેમ ધ્રૌવ્ય પણ દ્રવ્યનો અંશ છે, સમગ્ર દ્રવ્ય નથી.]

- ઉત્તર ઉત્તર= પછી પછીના; અવસ્થાન= ટકવું તે, ધ્રુવ રહેવું તે; લાંછન= ચિહ્ન.

• આ શરીરને ૮૦ વર્ષ થયાં, પછી કેટલું કામ કરે? વ્યાખ્યાન દેવામાં વાંધો આવતો નથી. ૧૮-૨૦ કલાક કામ વ્યાખ્યાન ચાલે છે.

• ઉત્પત્તિ વ્યય વિના હોતી નથી. જે સમયે ઉત્પાદ છે તે જ સમયે વ્યય છે. વ્યય ઉત્પાદ વિના હોતો નથી. ઉત્પાદ અને વ્યય ધ્રૌવ્ય વિના હોતા નથી. ત્રણેય એક સમયે હોય છે.

• જો કે ત્રણેયના લક્ષણ જુદા જુદા છે, પરંતુ સમય તો એક જ છે.

• બહુ સરસ વાત છે. રત્નાકરનો દરિયો છે. ગાથાનું કામ શું છે — ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧...!

• ઘટની ઉત્પત્તિનો સમય છે તે જ મૃત્તિકાપિંડના વ્યયનો સમય છે = કુંભનો સર્ગ છે તે જ મૃત્તિકાપિંડનો સંહાર છે. આત્મામાં સમ્યગ્દર્શનની નિર્મળ પર્યાયના ઉત્પાદનો સમય છે તે જ મિથ્યાત્વની પૂર્વ પર્યાયના વ્યયનો સમય છે. ત્રણેનો સમય પણ તે જ છે. પરની કોઈ અપેક્ષા છે જ નહિ. અહાહા...! આવો નિર્ણય થયા વિના એને અંતર્મુખ દૃષ્ટિ નહિ થાય.

• ભાવનું ભાવાંતરના અભાવસ્વભાવે અવભાસન છે = ભાવ અર્થાત્ ઘડાની ઉત્પત્તિ, ભાવાંતર અર્થાત્ તેનાથી અનેરો ભાવ અર્થાત્ પિંડના વ્યયરૂપ ભાવ — એના સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. ચારિત્રની પર્યાયનો ઉત્પાદરૂપ ભાવ, તેના ભાવાંતર અર્થાત્ અચારિત્રતાની પૂર્વ પર્યાય રૂપ ભાવ તેના અભાવસ્વભાવે પ્રકાશે છે — બંને એક સમયે છે.

• આમાં કોઈ એમ કહે કે ભાવ પોતે ભાવાંતરરૂપે પરિણમે છે — પણ એમ નથી.

• જે માટીનો સંહાર છે તે કુંભની ઉત્પત્તિરૂપે જણાય છે. એમ છે એને એમ દેખાય છે. માટીને તેનાથી અનેરો ભાવ ઉત્પાદ પ્રકાશે છે — કુંભાર નહિ.

• "તે જ" = તે જ સમયે. એટલે 'ભાવ' અર્થાત્ 'પર્યાય'.

• 'વળી જે મૃત્તિકાપિંડનો સંહાર છે તે જ કુંભનો સર્ગ છે': સંહાર તે અભાવ છે, એનો ભાવાંતર ઉત્પાદ છે. પિંડનો સંહાર તે અભાવ તે તેના ભાવાંતર ઘડાની ઉત્પત્તિરૂપ સ્વભાવે પ્રકાશે છે અર્થાત્ તેના ભાવસ્વરૂપે તેનું અવભાસન છે.

• 'વળી જે કુંભનો સર્ગ અને પિંડનો સંહાર છે, તે જ મૃત્તિકાની સ્થિતિ છે': જે સમયે માટી રહી છે તે જ સમયે કુંભનો ઉત્પાદ અને પિંડનો વ્યય છે.

• 'વ્યતિરેકો અન્વયને અતિક્રમતા (ઓળંગતા, છોડતા) નથી': ઉત્પાદ અને વ્યય વ્યતિરેકો છે, ભિન્નરૂપ છે, ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ છે. અન્વય ધ્રુવ સદૃશ છે, એકરૂપ છે. ઓળંગતા નથી અર્થાત્ વ્યતિરેકોનો સમય ધ્રુવથી ભિન્ન નથી

• 'વ્યતિરેકો દ્વારા અન્વય પ્રકાશે છે = આ શું છે એમ ઉત્પાદ-વ્યય દ્વારા જણાય છે. અનિત્યથી નિત્યનો નિર્ણય થાય છે. નિત્યનો નિર્ણય નિત્યથી થતો નથી.

• સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ, મિથ્યાદર્શનનો વ્યય અને ભગવાન ધ્રુવનું ટકવું એક જ સમયે છે — એમ વ્યતિરેકો દ્વારા આત્મા પ્રકાશે છે. આમાં બે વાત થઈ: ૧) વ્યતિરેકો અન્વયને ઓળંગતા (છોડતા) નથી; (૨) વ્યતિરેકો અન્વયને પ્રકાશે છે. વ્યતિરેકો વ્યતિરેકોને પ્રકાશે છે એમ ન કહ્યું, એ તો જ્ઞાન થતાં અંદર આવી જાય છે; પરંતુ વ્યતિરેકો ધ્રુવને પ્રકાશે છે.

• ભગવાનને આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન થાય અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય ધ્રુવ દ્રવ્યને પ્રકાશે છે.

• ઉત્પત્તિ વિનાનો તો વિનાશની ઉત્પત્તિ કરી છે, ઘણો તેનાથી ઉત્પાદમાં કાંઈ કર્યું થતું નથી. કુંભાર ઘડાનો ઉત્પત્તિ કર્તા કહેવાય.

• નયવિભાગમાં આવ્યું છે કે પૂર્વપર્યાયયુક્ત દ્રવ્ય તે કારણ અને ઉત્તરપર્યાયયુક્ત દ્રવ્ય તે કાર્ય. જો એ પૂર્વ પર્યાય ન હોય તો ઉત્તર પર્યાય ક્યાંથી થાય? આવું વ્યવહારનું કારણ-કાર્ય કહેવા.

• સત્યને સિદ્ધ કરવા માટે ન્યાયની આ રીત છે. જો ત્રણેય જુદા જુદા છે અથવા જુદા જુદા સમયે છે એમ માનવામાં આવે તો ઘણાં દોષો આવે તે બતાવે છે :-

• પહેલા ભાગ: (૧) જો સત્તાને ઉત્પત્તિને જ ગણવા જાય તો (a) વ્યય વિના - ઉત્પાદના કારણ વિના - ઉત્પત્તિ જ ન થાય અથવા (b) જો ઉત્પત્તિ થાય તો ધ્રુવ વિના, અસત્‌ દ્રવ્યની જ નવા ઉત્પત્તિ થઈ જાય; પણ એમ છે નહિ. અને

(૨) સત્તાનો સંહાર ગણવા જાય તો (a) સંહારના કારણ વિના સત્તાનો સંહાર હોઈ શકે નહિ અથવા (b) ધ્રુવપણું ન રહેતાં દ્રવ્યનો જ નાશ થઈ જાય, તો [illegible] ચૈતન્યનો પણ નાશ થઈ જાય.

હવે ત્રીજો ભાગ: હવે જો નાશનું સત્‌નું ધ્રુવપણું - ઉત્પાદ અને વ્યય વિનાનું - ગણવા જાય તો (a) ઉત્પાદ-વ્યય વિના સત્તા સ્થિતિ હોઈ શકે નહિ કારણ કે ઉત્પાદવ્યય ભિન્ન ભિન્ન વ્યતિરેકો છે, તે વિના અન્વય સત્‌નું ધ્રુવ હોઈ શકે નહિ; અથવા (b) ક્ષણિકનું જ નિત્યપણું થાય અર્થાત્‌ ધ્રુવ જ ક્ષણિક થઈ જાય (= ક્ષણિક જ ધ્રુવપણે સ્થાપન રહે). કારણ કે પર્યાયો તો ક્ષણ થાય છે પરંતુ વ્યતિરેકોને નાશવાનો નહિ, માટે સ્થિતિને જ ક્ષણિકપણું આવતા જશે.

પહેલા ભાગમાં: જો સત્તા ઉત્પાદને શોધશે તો અસત્‌નો ઉત્પાદ થઈ જાય;
બીજા ભાગમાં: જો સત્તા વ્યયને શોધશે તો સત્‌નો નાશ થઈ જાય;
ત્રીજા ભાગમાં: જો સત્તા ધ્રુવને શોધશે તો સત્‌નું ક્ષણિકપણું થઈ જાય.

• જુઓ છે કે આ રીતે છે એમ ખ્યાલમાં ન આવે તો પરંતુ બેઅર્થ થઈ જશે. ન્યાયનુ - દર્શનનો આ વિષય છે. આ ન્યાયદર્શનનો અધિકાર છે (-૨ થી ૨૦૦ સુધી).

• ઉત્પાદનું ઉપાદાનકારણ સંહાર છે, સંહારનું ઉપાદાનકારણ ઉત્પાદ છે.

• વ્યતિરેકોની અર્થતા વિના અન્વય - સત્‌પણું - હોઈ શકે નહિ.

(ઉત્પાદ-વ્યયની) • ધ્રુવ કારણ છે અને વ્યતિરેકો કાર્ય છે. કાર્યમાં, ધ્રુવનો ખ્યાલ આવે છે. કારણ સત્‌નું જ હોય અને કાર્ય હોય જ નહિ તો ફળ કોને બની શકે? વ્યતિરેક વિના ધ્રુવપણું લક્ષમાં જ આવશે નહિ. કાર્ય વગર કારણ જ સિદ્ધ નહિ થાય અથવા ધ્રુવ ક્ષણિકપણું પામશે.

• પ્રભુ! તું (ઉત્પાદ-વ્યય વિનાના) સત્તાને ધ્રુવને જ ગણવા જા, તો ભિન્ન ભિન્ન દશા વિનાનું સત્‌રૂપ સત્‌નું ક્યાં જણાય શી રીતે?

• વ્યતિરેક વિના ધ્રુવ ન હોય કારણ કે અન્વય તે વ્યતિરેકનો નિષેધ કરે છે. જો ધ્રુવ ન હોય તો આખો આત્મા ક્ષણિક થઈ જાય.

• પૂર્વની પર્યાયનો વ્યય થઈને પછીની પર્યાયનું કાર્ય થાય છે. જો પૂર્વની પર્યાય રહી રહે અને પછી કાર્ય થાય એમ નથી.

• વ્યવહારિકતામાં ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્ત સત્‌ અને સત્‌ દ્રવ્યલક્ષણ એમ જ વાત કરી છે તે સાધારણ નથી પરંતુ બહુ ગંભીર વાત છે. દ્રષ્ટિ વિચારમાં માંગે છે. જો આ ન સમજાય તો સમ્યક્ અર્થા ઊંધી થઈ જાય. ઉત્તે વિચાર છે.

• આત્મા અનાદિકાળ કરતાં કરતાં પૂર્ણ ઉદય અને અંતરમાં જાય તો ધર્મ થઈ જાય.

• પર્યાય વિના દ્રવ્ય સિદ્ધ નહિ થાય અને દ્રવ્ય વિના પર્યાય સિદ્ધ નહિ થાય.

• અભિપ્રાયભાવ = સત્‌ની સાથે ભિન્ન ભાવ હોય જ - ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ એ ત્રણેય પરસ્પર સત્‌ ભિન્ન વગર ન હોય. આ રીતે વસ્તુ છે તેનું જ્ઞાન કરીને તેને માન્ય કરવું.

• (સમકિતના ઉત્પાદનું) ઉપાદાનકારણ મિથ્યાત્વ નહિ, પરંતુ મિથ્યાત્વનો સંહાર છે.

• ઉત્પાદ-વ્યયમાં દ્રવ્ય વર્તે છે માટે એને દ્રવ્ય ઉપર દ્રષ્ટિ કરવાની છે.

• જો દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ન થાય તો બધા ભાવોની ઉત્પત્તિ ન થાય અને ભાવ એટલે પર્યાયની [illegible].

- જેમ ઉત્પાદ કહેવા વ્યય વસ્તુના અંશ છે, સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી; તેમ ધ્રૌવ્ય પણ દ્રવ્યનો અંશ છે સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી. સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તો ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય ત્રણેય થઈને છે.
- કેવળ નાશની સ્થિતિ રાખવા માટે કહેવા આત્મામાં કેવળ ધ્રુવ રાખવા માટે તો મિથ્યાત્વનો વ્યય અને સમકિતની ઉત્પત્તિ વિના ધ્રુવ ટકાવશો નહિ અર્થાત્ કે ધ્રુવ સિદ્ધ થશે નહિ. ધ્રુવ વિના તો ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુ સિદ્ધ નહીં થાય અને તો ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુ વિના ધ્રુવ સિદ્ધ નહીં થાય.
- અંધારામાં ઓળખાણની આ વાત છે. માટે દર્શનની ઉત્પત્તિ કરવા હોય તેનું સ્વ(વિભાવ) નાશ ધ્રુવ અને (ક્રિયાત) ઉત્પાદન કરવા સંહાર કે બગાર નહિ થાય.
- સ્વભાવની પર્યાય ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે મિથ્યાત્વની પર્યાય સ્વભાવ છે એમ સિદ્ધ થયું. તેથી પર્યાયની ઉત્પત્તિ વિના ધ્રુવ સિદ્ધ નહિ થાય અને ત્યારે પૂર્વની અપૂર્ણ પર્યાયનો નાશ પણ સિદ્ધ થાય છે.
- આમાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ જોઈએ, તો પકડી શકે. સ્થૂળ ઉપયોગથી આ પકડાય નહિ.
- અન્વય વ્યતિરેક સહિત છે. તો તું અન્વયને વ્યતિરેક વિના રાખવા જઈશ તો વ્યતિરેકનો નાશ થશે અથવા તો ક્ષણિક વ્યતિરેકનું નિત્યપણું થશે અર્થાત્ પર્યાય નિત્ય થઈ જશે.
- ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રુવ એ એક એક દ્રવ્ય નથી. ધ્રુવ પણ એક દ્રવ્ય નથી. એ ત્રણેય મળીને એક દ્રવ્ય છે. જે નિશ્ચયનયનો વિષય ધ્રુવ દ્રવ્ય છે તેને અહીં એક અંશ ગણીને કહ્યું છે; ફરીને કે આત્મા તો અંશ છે પ્રમાણ? અહીં તો જ્ઞાન કરાવ્યું છે તે? અને ત્યાં તો દૃષ્ટિ કરાવવી છે. આ રીતે અધિકારને સામાન્ય સમકિતની વાત છે.
- ફરમાવે છે કે પર્યાયનું ધ્રુવ આવ્યું ન હતું, તેનો એક અંશ હતો. આખું દ્રવ્ય તેમાં છે કે જુદું છે. — પણ એમ નથી. ધ્રુવ પોતે જ એક અંશ છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ એ ત્રણેયને પર્યાય કહી છે.
- ગાથા ૯૯માં સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર ત્રણ અંશરૂપે પર્યાય થાય એમ કહ્યું. અહીં ગાથા ૧૦૦માં સિદ્ધ કર્યું કે એ ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવ એક સમયે થાય અને ત્રણેય થઈને એક દ્રવ્ય છે. તેથી ધ્રુવ પ્રધાન છે, પરંતુ એક અંશ છે. અહીં પ્રમાણનું દ્રવ્ય સિદ્ધ કર્યું છે. નિશ્ચયનયનું ધ્રુવ દ્રવ્ય એ અહીં સિદ્ધ નથી કર્યું.
- આમાં સમજવા માટે એકાગ્રતા પણ કરવી જોઈએ!
- હવે તો ઘણા છોકરા નાના નાના આ વાતું કરવા માંડ્યા છે! ઘણા વકીલ આ વાત માને છે?
- સમજવાનું તો આ છે, જેને પાકો નિર્ણય થઈ જાય તે સમાધાન થઈ જાય.

(१) जोडी मिलाइये।

1.	सर्ग	A. उत्पत्ति
2.	संहार	B. टिकना, ध्रुव रहना, ध्रौव्य
3.	सृष्टि	C. व्यय
4.	स्थिति	D. उत्पाद और व्यय बिना अकेला ध्रुवपना
5.	केवल स्थिति	E. उत्पाद
6.	अन्वय	A. भेद; एक का दूसरे रूप न होना।
7.	व्यतिरेक	B. एकरूपता, सदृशता
8.	पूर्व पूर्व	A. एक का दूसरे रूप न होना।
9.	उत्तर उत्तर	B. टिकना, ध्रुव रहना
10.	अवस्थान	C. पहले पहले का
11.	"ते ज" (गुजराती में)	D. एक भाव के साथ दूसरे भाव का अवश्य होना
12.	अविनाभाव	E. उसी समय

(२) सच या झूठ बताइये।

1- एक ही द्रव्य में उत्पाद, व्यय और ध्रौव्य एक साथ नहीं हो सकते।

2- एक ही द्रव्य में पहले उत्पाद और ध्रौव्य एक साथ एक समय में होते हैं उसके बाद दूसरे समय में व्यय और ध्रौव्य एक साथ होते हैं।

3- एक ही द्रव्य में उत्पाद, व्यय और ध्रौव्य एक साथ एक समय में होते हैं।

4- जो सर्ग है वही संहार है अर्थात् सर्ग और संहार दोनों एक ही समय में होते हैं।

5- जो संहार है वही सर्ग है अर्थात् संहार और सर्ग दोनों एक ही समय में होते हैं।

6- जो सर्ग और संहार है वही स्थिति है अर्थात् सर्ग और संहार तथा स्थिति तीनों एक ही समय में होते हैं।

7- जो स्थिति है वही सर्ग और संहार है अर्थात् स्थिति तथा सर्ग और संहार तीनों एक ही समय में होते हैं।

8- मुझे सम्यग्दर्शन हो गया है, लेकिन मेरे मिथ्यात्व का नाश भविष्य में होने वाला है: BUY NOW PAY LATER की तरह।

9. छाश में से बना हुआ मक्खन इन दोनों में स्थित ध्रुवत्व की सिद्धि करता है।

10. उचित निमित्त अर्थात् जिस निमित्त से कार्य होता है।

(३) सच या झूठ बताइये।

1- अनंतर पूर्वक्षणवर्ती पर्याययुक्त द्रव्य कारण है और उत्तरक्षणवर्ती-पर्याययुक्त द्रव्य कार्य है - तत्त्वमीमांसा। यह कथन बताता है कि पूर्वपर्याय स्वयं उत्तर पर्यायरूप बन जाती है।

2- उत्पाद का उत्पादनकारण संहार है, संहार का उत्पादनकारण उत्पाद है।

3- व्यतिरेक की अनेकता बिना अन्वय हो सकता नहीं।

4- द्रव्य बिना पर्याय सिद्ध नहीं होती, पर्याय बिना द्रव्य सिद्ध नहीं होता।

5- उत्पाद का कारण संहार है, इसलिये समकित का कारण मिथ्यात्व है।

6- यह सब समझ कर उत्पाद व्ययमें वर्तते द्रव्य के ऊपर दृष्टि करनी है।

7- पर्याय की उत्पत्ति ध्रुव को सिद्ध करती है।

8- ध्रौव्य ही समग्र द्रव्य है।

(४) सर्ग, संहार और स्थिति को अलग अलग मानने से जो दोष आते हैं उनके बारे में निम्नलिखित कथन नंबर 1 से 6 में दी गयी खाली जगह को इन शब्दों में से किसी एक शब्द से भरीये।

A- उत्पाद; B- व्यय; C- ध्रौव्य, D- व्यतिरेक; E- क्षणिक

(a) यदि हम व्यय और ध्रौव्य से भिन्न केवल उत्पाद को ही मानें तो

1- ______ के अभाव में उत्पाद ही नहीं होगा और

2- ______ के अभाव में असत् (व्योमपुष्प) की उत्पत्ति होगी।

(b) यदि हम उत्पाद और ध्रौव्य से भिन्न केवल व्यय को ही मानें तो

3- ______ के अभाव में व्यय ही नहीं होगा; और

4- ______ के अभाव में सत् का नाश होगा।

(c) यदि हम उत्पाद और व्यय के बिना केवल ध्रौव्य को ही मानें तो
5 ______ के अभाव में स्थिति ही नहीं होगी; और
6 ______ भाव ही नित्य बन जायेगा।

ગાથા-૧૦૧

ઉત્થાનિકા: હવે ઉત્પાદાદિકનું દ્રવ્યથી અર્થાંતરપણું નષ્ટ કરે છે (અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય દ્રવ્યથી જુદા પદાર્થો નથી એમ સિદ્ધ કરે છે):—

ગાથા: ઉત્પાદ તેમ જ ધ્રૌવ્ય ને સંહાર વર્તે પર્યયે,
ને પર્યયો દ્રવ્યે નિયમથી, સર્વ તેથી દ્રવ્ય છે. ૧૦૧

અન્વયાર્થ: ઉત્પાદ, સ્થિતિ અને ભંગ પર્યાયોમાં વર્તે છે; પર્યાયો નિયમથી દ્રવ્યમાં હોય છે, તેથી (તે) બધુંય દ્રવ્ય છે.

ભાવાર્થ: બીજ, અંકુર અને વૃક્ષત્વ એ વૃક્ષના અંશો છે. બીજનો નાશ, અંકુરનો ઉત્પાદ અને વૃક્ષત્વનું ધ્રૌવ્ય (ટકવાપણું) ત્રણે એકી સાથે છે. આ રીતે નાશ બીજને આશ્રિત છે, ઉત્પાદ અંકુરને આશ્રિત છે અને ધ્રૌવ્ય વૃક્ષત્વને આશ્રિત છે; નાશ-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય બીજ-અંકુર-વૃક્ષત્વથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. વળી બીજ-અંકુર-વૃક્ષત્વ પણ વૃક્ષથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. માટે આ બધુંય, એક વૃક્ષ જ છે. એ જ પ્રમાણે નષ્ટ થતો ભાવ, ઊપજતો ભાવ અને ટકતો ભાવ એ દ્રવ્યના અંશો છે. નષ્ટ થતા ભાવનો નાશ, ઊપજતા ભાવનો ઉત્પાદ અને ટકતા ભાવનું ધ્રૌવ્ય એકી સાથે છે. આ રીતે નાશ નષ્ટ થતા ભાવને આશ્રિત છે, ઉત્પાદ ઊપજતા ભાવને આશ્રિત છે અને ધ્રૌવ્ય ટકતા ભાવને આશ્રિત છે; નાશ-ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય તે ભાવોથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. વળી તે ભાવો પણ દ્રવ્યથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. માટે આ બધુંય, એક દ્રવ્ય જ છે.

સારાંશ:
- આગળની ગાથાઓમાં બતાવ્યું હતું કે સત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક છે અને તે સત્ જ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. આ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય ત્રણેય એક જ સમયમાં, એક જ દ્રવ્યમાં એક સાથે જ હોય છે. હવે આ ગાથામાં કહે છે કે આ બધુંય એક દ્રવ્ય જ છે.
- જેમ સ્કંધ, મૂળ અને શાખાઓ વૃક્ષાશ્રિત જ છે, તે જ પ્રમાણે પર્યાયો દ્રવ્યાશ્રિત જ છે; દ્રવ્યથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. તથા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય પર્યાયાશ્રિત છે, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય બીજ-અંકુર અને વૃક્ષત્વની જેમ અંશોના ધર્મ છે, અંશીના નહિ.
- ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યનું અંતર્ગ આચાર્ય ભગવાને બીજ, અંકુર અને વૃક્ષત્વના ઉદાહરણથી સમજાવ્યું છે, પરંતુ આચાર્ય જયસેન સ્વસંવેદનજ્ઞાનના ઉત્પાદ, અજ્ઞાન પર્યાયના વ્યય અને બંનેના આધારભૂત આત્મદ્રવ્યની સ્થિતિ પર ઘટિત કરીને સમજાવે છે. અંતમાં કહે છે કે અન્વયદ્રવ્યાર્થિકનયથી આ બધાં દ્રવ્ય છે.
- માત્ર ઉત્પાદમાં, વ્યયમાં કે ધ્રુવ(તા)માં આખું દ્રવ્ય સમાઈ જતું નથી; તેથી તેઓ દ્રવ્યના આશ્રયથી નહિ, પરંતુ પર્યાયોના આશ્રયથી છે - એમ કહ્યું છે. ઉત્પાદ ધર્મ કોઈ પર્યાયના આશ્રયથી છે, વ્યય ધર્મ પણ કોઈ પર્યાયના આશ્રયથી છે અને ધ્રૌવ્યધર્મ પણ કોઈ પર્યાયના આશ્રયથી છે; તેથી તેમને પર્યાયના ધર્મ કહ્યા છે. પર્યાયો દ્રવ્યના આશ્રયથી છે, આમ અભેદરૂપે દ્રવ્યમાં બધાં સમાઈ જાય છે. વસ્તુનો ઉત્પાદ પણ અંશનો છે, વ્યય પણ અંશનો છે અને ધ્રુવતા પણ અંશની છે. આ એક એક અંશમાં સંપૂર્ણ વસ્તુનો સમાવેશ થઈ જતો નથી અર્થાત્ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ, દ્રવ્યનો જ નાશ અથવા દ્રવ્યની ધ્રુવતા નથી.
- જેમ એક વૃક્ષમાં બીજ, અંકુર અને વૃક્ષત્વ એવા ત્રણ અંશ છે; તેમાં બીજ

અંશનો વ્યય, અંકુર અંશનો ઉત્પાદ અને વૃક્ષત્વ અંશની ધ્રુવતા છે. એમ આ ત્રણેય અંશો ભેગાં થઈને વૃક્ષનું અસ્તિત્વ છે, તેમ આત્મ-વસ્તુમાં સમ્યક્ત્વ અંશનો ઉત્પાદ, મિથ્યાત્વ અંશનો વ્યય અને શ્રદ્ધાગુણની ધ્રુવતા છે.

• તેમ જ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ(તા) અંશોની છે, અંશીની નહિ. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ નહિ, પરંતુ દ્રવ્યમાં ઉત્પન્ન થનારા ભાવની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ છે; દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વ્યય નહિ, પરંતુ પૂર્વના નષ્ટ થનારા ભાવની અપેક્ષાએ વ્યય છે; અને સંપૂર્ણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધ્રુવતા નહિ, પરંતુ દ્રવ્યના અમુક સ્થાયી ભાવની અપેક્ષાએ (દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ) ધ્રુવતા છે.

• અહીં ધ્રુવને પણ અંશની અપેક્ષાએ પર્યાય કહ્યો છે, પરંતુ તેમાં દ્રવ્યનો સામાન્ય ભાવ છે. માત્ર આ ધ્રુવમાં જ સંપૂર્ણ વસ્તુનો સમાવેશ થતો નથી; તેથી તેને પણ અંશ કહ્યો છે અને અંશ હોવાથી પર્યાય કહ્યો છે. આ અપેક્ષાએ ધ્રુવતા પણ પર્યાયને આશ્રિત કહેવામાં આવે છે.

• અહીં પ્રમાણનું દ્રવ્ય સિદ્ધ કર્યું છે. નિશ્ચયનયનું દ્રવ્ય તો અહેતુક ધ્રુવ-ત્રિકાળી ધ્રુવ છે. અહીં તો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય ત્રણેય પર્યાય લઈને પ્રમાણનો વિષય સિદ્ધ કર્યો છે. એ ત્રણેય પર્યાય દ્રવ્યને આશ્રયે છે.

• તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં 'ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્તં સત્' નથી કહ્યું, પરંતુ 'ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તં સત્' કહ્યું છે. ધ્રૌવ્ય એટલે ધ્રુવનું ધ્રુવપણું - ધ્રુવનું ભાવપણું.

• અહીં એક શબ્દ 'સ્થિતિ' પણ છે. તે સ્થિતિ એક અંશ છે. ધ્રુવ માટે સ્થિતિ શબ્દ વાપર્યો છે.

• સમયસાર કળશમાં કહ્યું છે કે ભાવાન્તર (પર્યાય)ના આધારે આત્મ-દ્રવ્ય છે. અહીં કહે છે કે દ્રવ્યના આશ્રયે પર્યાય છે. 'જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં સમજવું તેહ.'

• 'વળી એક જ દ્રવ્ય છે' = ઉત્પાદનું દ્રવ્ય અલગ, વ્યયનું દ્રવ્ય અલગ અને ધ્રૌવ્યનું દ્રવ્ય અલગ - એમ નથી. આ ત્રણમાંથી એકને પણ ન માને તો દ્રવ્ય સિદ્ધ થતું નથી.

• વસ્તુ જેવી છે એવું ભાવમાં ભાસન ન થાય તો તેમાં ઠરી શી રીતે શકશે?

• ભાવ પર્યાયમાં થાય છે, ત્યારે પૂર્વની અવસ્થાનો વ્યય થઈ જાય છે અને અંતર ખબર પડી જાય છે કે આ દ્રવ્ય - ભગવાન - છે.

• વૃક્ષ સમુદાયી અર્થાત્ મૂળ, સ્કંધ, શાખાઓના સમુદાયસ્વરૂપ છે, તેમ દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યના સમુદાયસ્વરૂપ છે અને તેનું એકરૂપ સમુદાયી દ્રવ્ય છે; તે પર્યાયો દ્રવ્યથી ભિન્નસ્વરૂપ નથી. માટે એ ત્રણના ભેદ પરથી દૃષ્ટિ છોડીને એકરૂપ પર દૃષ્ટિ કરાવવામાટે આ વાત કહે છે. - એ આ વાત જણાવવાનો હેતુ છે.

• આ સામાન્ય કથન છે. તેની દૃષ્ટિ આખા અંશી ઉપર મૂકી છે.

• ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય ત્રણેયને પર્યાય કીધી. અંશ છે ને? ધ્રુવ(તા) પણ અંશ છે. સ્થિતિ કહેવામાં આવે છે.

• રહેલાનો ઉત્પાદ, ગયેલાનો વ્યય અને ટકેલાનો ધ્રુવ - એ ત્રણેય પોતામાં છે.

• ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય એ ત્રણેય પર્યાય પોતપોતાને અવલંબે છે, પોતપોતાના કાળે

થાય છે. મિથ્યાત્વનો વ્યય સમકિતના ઉત્પાદને આધીન નથી. 1909-3 [330]
સમકિતનો પર્યાય ધ્રુવને આશ્રયે નથી. 'ઉત્પાદને આશ્રયે પર્યાય થઈ' તે ઉત્પાદને બીજો નથી ગયો, પરંતુ પોતાના આશ્રયે થઈ છે. તેને તેનો ખ્યાલ છે પરંતુ આધીન પોતાનું છે.

• દ્રવ્ય અને પર્યાયનો ગાઢ સંબંધ જે ગણાવો છો એવો અને પાણીમાં આવ્યો + ભાઈ! જો તું સિદ્ધ કરવા માંગતો હોય તો તે સિદ્ધનો જે પર્યાય થાય તે કેવળજ્ઞાનને આધીન નથી, તેના વ્યય અને ધ્રૌવ્યને પણ આધીન નથી.

• જો તેના- ઉત્પાદ- ધ્રૌવ્ય (દ્રવ્યના) જ ગણવામાં આવે તો અર્થાત્ -દ્રવ્યપર્યાય- ગોટાળો થાય

1) જો દ્રવ્યનો જ તેના ગણવામાં આવે તો સિદ્ધનો નાશ થઈ જાય. (પર્યાયનો તેના ગણો તો નાશ નથી.)

2) જો દ્રવ્યનો જ ઉત્પાદ ગણવામાં આવે તો પ્રત્યેક સમયે દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થાય. અને જ દ્રવ્ય અનંતરૂપે થઈ જાય. કેમકે જે નવીનનો ઉત્પાદ થાય. (સત્તાનો ઉત્પાદ)

* 3) જો દ્રવ્યનું જ ધ્રુવપણું ગણવામાં આવે તો તેને થનારા વ્યતિરેકો- ઉત્પાદ, વ્યય તેના દ્રવ્યનો અભાવ થાય કેમકે વ્યતિરેક વડે દ્રવ્ય જણાય છે. અન્વય વડે અન્વય જણાતું નથી. અને અન્વય જ હોય તો એમાં વ્યતિરેકો તો રહેતા નથી તેથી અન્વય જણાય નહિ કેમકે દ્રવ્યને ક્ષણિકપણું આવે. ઉત્પાદ વ્યય તો ક્ષણિક છે પરંતુ તેનો અભાવ માને તો દ્રવ્ય ક્ષણિક થઈ જાય.

• ઉત્પાદ- વ્યય- ધ્રૌવ્ય એ ત્રણેય સત્ કહ્યાં છે. વ્યય પણ વ્યય થઈને દ્રવ્યમાં જાય છે તેથી તે પણ સત્ છે.

• હવેની ગાથામાં પર્યાયના જન્મક્ષણની વાત કરે છે. તે સમય તેનો કાળ છે તેથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. તે તેની ઉત્પત્તિનો કાળ છે- જન્મક્ષણ છે.

• ઉત્પાદ- વ્યય- ધ્રૌવ્યમાં સમયભેદ નથી. એ ત્રણેય થઈને પ્રમાણનું દ્રવ્ય છે.

गाथा-१०१: प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1 व्यय	A वृक्षत्व के आश्रित
2 उत्पाद	B बीज के आश्रित
3 ध्रौव्य	C अंकुर के आश्रित

(२) सच या झूठ बताइये।

1- मिथ्यात्व का नाश, सम्यक्त्व का उत्पाद और श्रद्धागुण की ध्रुवता एक के बाद एक समय में होते हैं।

2- बीज, अंकुर और वृक्षत्व वृक्ष के अंश हैं।

3- उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य एक ही समय में एक ही द्रव्य में एक साथ ही होते हैं।

4- उत्पाद-व्यय पर्याय के आश्रय से और ध्रौव्य द्रव्य के आश्रय से होते हैं।

5- द्रव्य पर्यायों के आश्रय से होता है।

6- उत्पाद-व्यय और ध्रौव्य द्रव्य के ही होते हैं, पर्यायों के नहीं।

7- यदि द्रव्य का ही ध्रुवपना माना जाय तो व्यतिरेकों के अभाव से द्रव्य का ही अभाव मानने का प्रसंग आयेगा।

8- यदि द्रव्य का ही उत्पाद माना जाय, पर्याय का नहीं; तो ससले के सींग की उत्पत्ति का प्रसंग आयेगा।

9- यदि द्रव्य का ही व्यय माना जाय, पर्याय का नहीं, तो सत् का ही उच्छेद होने का प्रसंग आयेगा।

10- उत्पाद-व्यय और ध्रौव्य पर्याय के धर्म हैं।

11- मिथ्यात्व का नाश सम्यक्त्व के उत्पाद को अवलंबता है।

12- इस गाथा में प्रमाण के द्रव्य की बात की है, दृष्टि के विषय की नहीं।

13- उत्पाद-व्यय-ध्रुवता अंशों की है, अंशी की नहीं।

14- समयसारजी के संवर अधिकार में 'उपयोग (जानक्रिया की पर्याय) के आधार से उपयोग (आत्मद्रव्य) है' - ऐसा कहा है। इस गाथा में भी यही बात बताई गया है।

15- इस गाथा में ध्रुव को भी अंश होने की अपेक्षा से पर्याय कहा गया है।

ઉત્થાનિકા: હવે ઉત્પાદાદિકનો ક્ષણભેદ નિરસ્ત કરીને (દૂર કરીને; નષ્ટ કરીને; ખંડિત કરીને, નિરાકૃત કરીને) તેઓ દ્રવ્ય છે એમ સમજાવે છે:—

ગાથા: ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય-વિનાશસંજ્ઞિત અર્થો સહ સમવેત છે
એક જ સમયમાં દ્રવ્ય નિશ્ચય, તેથી એ ત્રિક દ્રવ્ય છે. ૧૦૨.

અન્વયાર્થ:- દ્રવ્ય એક જ સમયમાં ઉત્પાદ, સ્થિતિ અને નાશ નામના અર્થો (પદાર્થો (૮૭ ની ગાથામાં સમજાવ્યા પ્રમાણે પર્યાય પણ અર્થ છે.)

સારાંશ:- ૧૦૦ ની ગાથામાં કહ્યું હતું કે ઉત્પાદ, વ્યય વિના; વ્યય, ઉત્પાદ વિના અને ઉત્પાદ-વ્યય, ધ્રૌવ્ય વિના હોતાં નથી. આમ આ ત્રણેયમાં વસ્તુભેદ નથી.
• ૧૦૧ ની ગાથામાં કહ્યું હતું કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય પર્યાયોમાં થાય છે અને પર્યાયો દ્રવ્યમાં હોય છે; તેથી તે બધાંય દ્રવ્ય છે, દ્રવ્યાંતર નહીં.
• હવે આ ૧૦૨ ની ગાથામાં એમ બતાવે છે કે ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય એક જ સમયમાં છે, તેમનામાં કાળભેદ નથી.
• બાળક જન્મે છે, થોડા વર્ષો જાય છે અથવા રહે છે અને પછી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે; આમ ઉત્પાદ-ધ્રુવ-વ્યયનો સમય જુદો જુદો છે-એમ અજ્ઞાની કહે છે.
• જો સંપૂર્ણ દ્રવ્ય એક અંશમાં આવી જતું હોય તો અજ્ઞાનીની આ વાત બરાબર છે; પરંતુ એમ નથી; કારણ કે સંપૂર્ણ દ્રવ્ય એટલા ઉત્પાદમાં અથવા એટલા વ્યયમાં અથવા એટલા ધ્રુવમાં આવતું નથી; પરંતુ ત્રણેય મળીને એક દ્રવ્ય છે, તેથી તેમનામાં સમયભેદ નથી. આથી આત્મામાં પણ સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ, મિથ્યા-દર્શનનો વ્યય અને આત્માનું ધ્રુવત્વ એક જ સમયમાં છે; તેમનામાં સમયભેદ નથી.
• જે ઉત્પાદનું લક્ષણ છે, તે વ્યય તથા ધ્રુવનું લક્ષણ નથી; જે વ્યયનું લક્ષણ છે, તે ઉત્પાદ તથા ધ્રુવનું લક્ષણ નથી; જે ધ્રુવનું લક્ષણ છે, તે ઉત્પાદ તથા વ્યયનું લક્ષણ નથી. લક્ષણ જુદાં જુદાં છે, તેથી લક્ષ્ય પણ જુદાં જુદાં છે. આમાંથી બે ન્યાય નીકળે છે:
૧. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવત્વમાં ક્ષણભેદ નથી અર્થાત્ કે ત્રણેયનો સમય એક જ છે.
૨. ત્રણેય એક થઈને એક દ્રવ્ય છે, અન્ય દ્રવ્ય નહીં.
• જુઓ, અહીં પ્રત્યેક પર્યાયના જન્મક્ષણની વાત કરી છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેક પર્યાયની ઉત્પત્તિની ક્ષણ સુનિશ્ચિત છે. જે ક્ષણે જે પર્યાય થવાની છે, તે સમયે તે જ પર્યાય થશે, અન્ય કોઈ નહિ. જન્મક્ષણની જેમ વ્યયક્ષણ પણ સુનિશ્ચિત છે. આ સિદ્ધાંત વડે સહજ જ ક્રમબદ્ધપર્યાયની સિદ્ધિ થાય છે.
\ શિષ્ય શંકા કરે છે કે ઉત્પત્તિ ક્ષણમાં ફક્ત ઉત્પત્તિ જ હોવી જોઈએ; તે જ સમયે નાશ અને ધ્રુવતા કેમ હોય? સ્થિતિ તો ત્યારે રહે કે જ્યારે તે ઉત્પાદ અને વ્યયની વચ્ચે હોય, પરંતુ આપ તો કહો છો કે એક જ ક્ષણમાં ઉત્પાદ-સ્થિતિ-વ્યય હોય છે.
• જો દ્રવ્ય ઉપજે, દ્રવ્ય રહે અને દ્રવ્ય નાશ પામે એમ કહ્યું હોત તો તારી વાત બરાબર છે, પરંતુ દ્રવ્ય ઉપજે, રહે એમ નથી કહ્યું. અમે તો એક સમયમાં ત્રણ પ્રકાર પર્યાયના પાડીએ છીએ.
• એકલા ઉત્પાદને, વ્યયને કે ધ્રૌવ્યને દ્રવ્ય કહ્યું નથી પરંતુ આ ત્રણેયને 'ઉત્પાદવ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્તમ્ સત્' એમ કહ્યું છે અને તે સત્ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે.

102-2 333

• ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય એ પર્યાયના છે; પરંતુ તેને દ્રષ્ટિ પર્યાય પર રાખવાની નથી. હું તો નિજ પરમાત્મ દ્રવ્ય છું, ત્રિકાળ નિરાવરણ છું - એમ પર્યાય કરે છે. પર્યાય એમ નથી જાણતી કે હું પર્યાય છું. નિર્ણય કરનારી પર્યાય છે એની તેની દ્રષ્ટિ ધ્રુવ ઉપર પડી છે.

• ભક્તિ સાધન = વ્યવહાર નિમિત્ત અને સાધનનો આરોપ આપવામાં આવે છે. નિશ્ચયની ત્યાં હાજરી હોય છે. કુંભારને પ્રયાસ (સંસ્કાર) હોય છે + ઘડા એમ કરવો, પરંતુ ઘડો કુંભાર, ચક્ર, દોરી આદિથી થતો નથી.

• આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે ત્યારે ગુરુ આદિ નિમિત્તની હાજરી હોય છે.

• ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય એ ત્રણેયનું લક્ષણ જુદું જુદું છે. તેઓ ત્રણેય પોતપોતાના થી થાય છે. તેમ છતાં તેઓ એક સમયમાં જ જાણવામાં આવે છે. આ ત્રણ પર્યાયો ત્રણ દ્રવ્યની નથી, પરંતુ એક જ દ્રવ્યને આશ્રિત છે.

• આખું જગત્ જોતે પોતાના દ્રવ્ય પર ટકી જાય છે + ત્રિકાળસ્પર્શી દ્રવ્ય છે. પર્યાય એકસ્પર્શી છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય એ એકસ્પર્શી પર્યાય છે, એમ દ્રવ્ય ત્રિસ્પર્શી છે.

• દરેક પદાર્થની - આત્મા + પરમાણુની - દરેક પર્યાય એની જન્મક્ષણ હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય, આઘી-પાછી ન થાય, પછીના ફેરફાર ન થાય. આત્મામાં પણ જે અવસ્થા જે સમયે થવાની છે ત્યારે થાય છે - એવું જાણનાર - એની દ્રષ્ટિ દ્રવ્યસ્વભાવ પર જાય.

• જે સમયે જે પર્યાય થવાની તે થશે જ. એટલે આના પરથી ~~નજર~~ છોડીને એની દ્રષ્ટિ દ્રવ્ય તરફ વળી જાય છે.

गाथा-१०२ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. गाथा १००	A. उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य में समयभेद नहीं है।
2. गाथा १०१	B. उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य एक ही द्रव्य है।
3. गाथा १०२	C. उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य एक दूसरे के बिना नहीं होते।

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- इस गाथा की टीका में कही गयी पर्याय के जन्मक्षण की बात क्रमबद्धपर्याय की सिद्धि करती है।

2- बालक जन्म लेता है, कुछ वर्ष तक टिकता है और पश्चात् में मृत्यु को प्राप्त होता है; इसलिये उत्पाद-स्थिति और व्यय में समयभेद है।

3- उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य एक ही द्रव्य के अंश हैं; इसलिये इन के लक्षण भी एक ही हैं।

4- यदि उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य द्रव्य के ही होते, पर्याय के नहीं; तो इनमें समयभेद हो सकता।

5- क्रमबद्धपर्याय का तात्पर्य दृष्टि का द्रव्यसन्मुख होना है।

6- द्रव्य त्रिकालस्पर्शी है, पर्याय एकस्पर्शी है।

7- हर एक पर्याय की अपनी जन्मक्षण है, इसके अनुसार उसमें फेरफार किया जा सकता है।

8- उत्तर पर्याय, पूर्वपर्याय और द्रव्यत्व में उत्पाद, व्यय और ध्रौव्य पृथक्-पृथक् होने पर भी त्रिस्वभावस्पर्शी द्रव्य में वे तीनों एक साथ एक समय में ही देखे जाते हैं।

9- रामपात्र, मिट्टी का पिंड और मिट्टीपन में रहनेवाले उत्पाद-व्यय और ध्रौव्य मिट्टी ही हैं, अन्य वस्तु नहीं।

10- सीधी अंगुली का व्यय, टेढ़ी अंगुली का उत्पाद और अंगुली का ध्रुवपना ये तीनों एक समय में हैं

ગાથા-103

ઉત્થાનિકા: હવે દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય અનેકદ્રવ્યપર્યાય (અર્થાત્ અનેક દ્રવ્યોના સંયોગથી થતા પર્યાય) દ્વારા વિચારે છે:-

ગાથા:

ઊપજે દરવનો અન્ય પર્યય, અન્ય કો વિલય વળી,
પણ દ્રવ્ય તો નથી નષ્ટ કે ઉત્પન્ન દ્રવ્ય નથી તહીં. 103

અન્વયાર્થ: દ્રવ્યનો અન્ય પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ અન્ય પર્યાય નષ્ટ થાય છે; પરંતુ દ્રવ્ય તો નષ્ટ પણ નથી, ઉત્પન્ન પણ નથી (-ધ્રુવ છે).

સારાંશ: • અહીં સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયો વિનષ્ટ થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ સમાનજાતીય દ્રવ્ય તો અવિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન જ રહે છે. અહીં અસમાનજાતીય દ્રવ્ય-પર્યાયો વિનષ્ટ થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ અસમાનજાતીય દ્રવ્ય તો અવિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન જ રહે છે. આ રીતે દ્રવ્ય પોતાના દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ અને દ્રવ્યપર્યાયો દ્વારા ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ છે; આમ દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ છે.

• અહીં કોઈ તર્ક કરે છે કે પહેલાં દસ પરમાણુનો સ્કંધ હતો, પછી તેમાં પાંચ પરમાણુઓ ગયા તો તે પંદર પરમાણુઓનો સ્કંધ થયો; તેથી પર્યાયમાંથી પર્યાય થઈ છે. તેની આ વાત અસત્ય છે; કારણ કે દસ પરમાણુઓની પૂર્વની સ્કંધરૂપ અવસ્થાનો વ્યય થયો છે, પાંચ પરમાણુઓ ભળતાં પંદર પરમાણુઓની નવી સ્કંધરૂપ અવસ્થાનો ઉત્પાદ થયો અને પરમાણુ દ્રવ્યમાંથી નવી પર્યાય આવી છે, પરંતુ પૂર્વની પર્યાયમાંથી નવી પર્યાય આવી નથી.

• ઉક્ત સંપૂર્ણ ટીકાનો સાર એ છે કે ઉત્પન્ન અને નષ્ટ તો પર્યાયો થાય છે; દ્રવ્ય તો સદા અનુત્પન્ન અને અવિનષ્ટ જ રહે છે. બીજી વાત એ છે કે પર્યાયમાંથી બીજી પર્યાયનો ઉત્પાદ થતો નથી; પર્યાયની ઉત્પત્તિ તો દ્રવ્યમાંથી જ થાય છે.

• અહીં ઉદાહરણના રૂપમાં સંપૂર્ણ ચર્ચા દ્રવ્યપર્યાયોની થઈ રહી છે, તેથી બધી વાતોને દ્રવ્યપર્યાયો પર ઘટિત કરવી જ ઉચિત છે. ગુણ-પર્યાયોની ચર્ચા તો આગળની ગાથામાં કરવામાં આવી રહી છે.

\ એક પરમાણુથી માંડીને અનેક પરમાણુઓના સ્કંધની સમાનજાતીય પર્યાયોમાં પરમાણુ પરમાણુપણે કાયમ (ધ્રુવ, અવિનષ્ટ) રહે છે અને પર્યાયો ઉત્પન્ન અને વિનષ્ટ થાય છે; તેમાં પરનું કાંઈ ફરતું નથી.

• 102 ગાથામાં જન્મક્ષણની ગજબની વાત કરી, હવે અહીં 103માં અનેકની નવી આગળ થઈ જાય છે.

• આતો ભગવાનની ટકોર છે ભાઈ! આ ઝીણી વાત છે, સાધારણ નથી. આત્મા નિર્ણય કરે તેને મિથ્યાત્વની પર્યાયનો વ્યય થાય, સમ્યક્ત્વની પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય અને આત્મા દ્રવ્યપણે કાયમ રહે.

• અહીં દ્રવ્યપર્યાય એટલે વ્યંજનપર્યાય એમ વાત નથી.

• પંચમ આરાના મુનિ સ્વર્ગમાં જ જવાના. મનુષ્યની અસમાનજાતીય પર્યાય છે તે વિનષ્ટ થશે અને દેવની અસમાનજાતીયપર્યાય ઉત્પન્ન થશે; તેમાં પરમાણુ અને જીવ અનુત્પન્ન અને અવિનષ્ટ કાયમ રહેશે.

• આ પાંદડાં, ફૂલ છે તે પલટીને દેખાતાં નથી. તેમાં પૂર્વની પર્યાયનો વ્યય, નવીન પર્યાયનો ઉત્પાદ અને પરમાણુપણે રહી રહેવું છે; પલટીને આમાં કાંઈ થતું નથી.

- અહીંયા પરમાણુઓ અને અણુઓ અનિયમિતપણે ફર્યા કરે કે પોત-પોતાની પરિધિમાં ઊછળે અને સ્થાને નહીં રહેવામાં ફરતા રહે. જો અન્ય દ્રવ્ય ઉપર દબાણ કરવા જાય તો અનિયમિતપણે રહી શકે નહીં.
- ઘનના બે ભાગ:
  1. સામાન્ય આકાર નિયમિત રહેવું અને ચોક્કસ આકાર ધરાવે. તે બન્નેના ભેદને ઘન કહે છે. જેમ ઉદાહ-લાકડ-ઈંટ સાગ વગેરેને ઘન કહેવાય છે.
  2. વસ્તુના સામાન્ય આકારને અકારણે ઝૂકે પણ ઘન કહેવામાં આવે છે. ઉદાહ-રણ મીણ ઝૂકવું નહિ કરવા ઝૂકે પણ ઘન કહે છે. તે ઘનસ્થિતિનું ઘન છે. જેમ સ્ફટિકોને પણ ઘન કહે છે, અને ઉદાહ-લાકડ-ઈંટ સહિતના આમાં ઘનને પ્રમાણું ઘન કહે છે.
- ભાગ સામાન્ય હોય છે. તેને પોતાની પરિધિમાં પણ ટકી શકવું નથી, સ્થાન બદલવું જ છે.

गाथा-१०३ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये :

1. मनुष्य का शरीर	A. असमानजातीय द्रव्यपर्याय
2. पं. श्री. हेमचंदजी	B. समानजातीय द्रव्यपर्याय
3. एक ही स्थानमें विराजमान अनंत सिद्ध परमात्मा	C. अनंत असंख्यप्रदेशी जीवद्रव्य

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1 - गरम पानी ठंडा हुआ; इसलिये उष्ण पर्यायमें से शीतल पर्यायका उत्पाद हुआ।

2 - पर्याय की उत्पत्ति द्रव्यमें से होती है, पर्यायमें से नहीं।

3 - इस गाथामें द्रव्यपर्याय का अर्थ व्यंजनपर्याय होता है।

4 - पंचम कालके मुनि अगले भवमें विदेहक्षेत्रमें मनुष्य की पर्यायमें जा सकते हैं।

5 - यदि एक द्रव्य दूसरे द्रव्यका कर्ता बने तो अनंत द्रव्यों की अनंतता न बनी रहे।

6 - 'द्रव्य' का एक अर्थ उत्पाद-व्यय रहित 'सामान्य द्रव्य' होता है।

7 - 'द्रव्य' का एक अर्थ 'द्रव्यविशेष' (उत्पाद-व्यय) भी होता है।

8 - 'द्रव्य' का एक अर्थ उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य सहित 'प्रमाण का द्रव्य' या 'वस्तु' भी होता है।

9 - द्रव्य अपने द्रव्यरूपसे ध्रुव और द्रव्यपर्यायों द्वारा उत्पाद-व्यय रूप है।

10 - उत्पन्न और विनष्ट तो पर्यायें होती हैं, द्रव्य तो सदा अनुत्पन्न और अविनष्ट ही रहता है।

ઉત્થાનિકા: હવે દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય એકદ્રવ્યપર્યાય દ્વારા વિચારે છે:-

ગાથા:
અવિશિષ્ટ સત્ત્વ સ્વયં દરવ ગુણથી ગુણાંતર પરિણમે,
તેથી વળી દ્રવ્ય જ કહ્યા છે સર્વગુણપર્યાયને. ૧૦૪.

અન્વયાર્થ: સત્તા-અપેક્ષાએ અવિશિષ્ટપણે, દ્રવ્ય પોતે જ ગુણમાંથી ગુણાંતરે પરિણમે છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય પોતે જ એક ગુણપર્યાયમાંથી અન્ય ગુણપર્યાયે પરિણમે છે અને તેની સત્તા ગુણપર્યાયોની સત્તા સાથે અવિશિષ્ટ-અભિન્ન-એક જ રહે છે), તેથી વળી ગુણપર્યાયો દ્રવ્ય જ કહેવામાં આવ્યા છે.

ભાવાર્થ:- આગળ પહેલાંની ગાથામાં દ્રવ્યપર્યાય દ્વારા (અનેકદ્રવ્યપર્યાય દ્વારા) દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય બતાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ ગાથામાં ગુણપર્યાય દ્વારા (એકદ્રવ્યપર્યાય દ્વારા) દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય બતાવ્યાં છે.

સારાંશ:- • એકદ્રવ્યપર્યાયો ગુણપર્યાયો છે; કારણ કે ગુણપર્યાયોને એકદ્રવ્યપણું છે. જેમ પાંડુપણાથી ઉત્પન્ન થવું, લીલાપણાથી નષ્ટ થવું અને આમ્રફળરૂપે સ્થિર રહેવું હોવાથી આમ્રરૂપ એક વસ્તુની પર્યાયો દ્વારા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય છે; તેમ ઉત્તરાવસ્થામાં સ્થિત ગુણ વડે ઉત્પન્ન, પૂર્વાવસ્થામાં સ્થિત ગુણ વડે નષ્ટ અને દ્રવ્યત્વ ગુણ વડે સ્થિર હોવાથી દ્રવ્ય એકદ્રવ્યપર્યાય દ્વારા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ છે.

(Check) અનેક દ્રવ્યોની બનેલ પર્યાયોને દ્રવ્યપર્યાય અથવા વ્યંજનપર્યાય કહે છે અને એક દ્રવ્યની પર્યાયોને ગુણપર્યાય અથવા અર્થપર્યાય કહે છે.

• ગુણપર્યાયો એકદ્રવ્યપર્યાયો છે; કારણ કે ગુણપર્યાયોને એકદ્રવ્યપણું છે. દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર આદિ અનેક ગુણોની પર્યાયો છે, તેથી દ્રવ્ય પૃથક્-પૃથક્ છે એમ નથી. પરમાણુની લાલ, લીલી આદિ ભિન્ન-ભિન્ન વર્ણોની અને ભિન્ન-ભિન્ન રસોની અવસ્થા થાય છે, તેથી પરમાણુ અનેક થઈ જાય છે- એમ નથી; પરંતુ લાલ, લીલી આદિ અવસ્થાઓ પદાર્થના જ અંશો છે, તેથી તેઓ અનેક દ્રવ્ય થતાં નથી

• ગાથા ૧૦૨માં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સ્વતંત્ર બતાવ્યા હતા. ગાથા ૧૦૩માં સમાનજાતીય અથવા અસમાનજાતીય જે દ્રવ્યપર્યાયો થાય છે, તે પૂર્વની પર્યાયના કારણે થતી નથી, પરંતુ દ્રવ્યમાંથી આવે છે- એમ કહ્યું હતું. ગાથા ૧૦૪માં જણાવે છે કે ગુણોનું પરિણમન અનેકરૂપ હોવા છતાં પણ દ્રવ્ય એકરૂપ રહે છે અને તે પરિણમન દ્રવ્યની જ અવસ્થા છે- એમ આ ગાથામાં ગુણપર્યાય દ્વારા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય બતાવ્યાં છે.

• અહીં ગુણપર્યાયોની ચર્ચા કરતાં એ વાતને વિશેષરૂપે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે પ્રત્યેક ગુણપર્યાય ગુણોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પૂર્વપર્યાયમાંથી નહિ.

• દ્રવ્ય શાશ્વત છે, તેના જ્ઞાનાદિ ગુણો પણ શાશ્વત છે. પર્યાયો બદલાય છે. તે કહે છે કે ગુણો દ્રવ્યથી જુદા નથી. ગુણો અને તેની વર્તમાન પર્યાય મળીને દ્રવ્ય છે. ગુણો અને પર્યાય એ કાંઈ દ્રવ્યથી જુદાં રહેતાં નથી.

• એના ગુણ અને પર્યાય એના દ્રવ્યના આધારે છે, એની દૃષ્ટિ કરતાં નથી.

• દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય મળીને એક સત્તા છે. એને ભેદ પર નજર કરવાની જરૂર નથી.

• લીલો અને પીળો રંગ કેરીથી જુદા નથી, તે કેરી જ છે; બીજું કોઈ દ્રવ્ય નથી. (૧૦૪-૦૨) [339]

• આ શરીરમાં પહેલાં રંગ ન હતો, પછી આવ્યો; તેથી કોઈ દ્રવ્ય બીજું થઈ ગયું નથી.

• પોતાની સત્તા અનુભવનું સાધન નથી; જડને પણ અહીં અનુભવનું કહ્યું છે. જડ તેની પર્યાયને અનુભવે છે. શરીરમાં રંગ આવે ત્યારે પરમાણુમાં સ્પર્શ નામના ગુણની હતી અવસ્થા મટીને નવીન અવસ્થા થાય છે. તે ગુણ અને પર્યાય થઈને પરમાણુ છે.

• રૂપાંતર થાય તે દ્રવ્યથી જુદા નથી, દ્રવ્ય જ છે.

• આખું તાત્પર્ય આ છે કે તું બધા પરથી દૃષ્ટિ હટાવ.

• વિકારી અને અવિકારી પર્યાય તથા બધા ગુણો મળીને તેનું અસ્તિત્વ છે. એ અસ્તિત્વ છોડીને એની બહાર કોઈ સત્તા નથી.

• અહીં એમ કહ્યું છે કે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય તો એમને સિદ્ધ કરી ગયા છીએ. અહીં તો ગુણ પર્યાય તે દ્રવ્ય છે એમ સિદ્ધ કરવું છે. આગળ ત્રણ મળીને દ્રવ્ય કહ્યું હતું — જૂની અવસ્થા જાય, નવી અવસ્થા આવે અને ધ્રુવ તરીકે કાયમ રહે એમ ત્રણ થઈને દ્રવ્ય કહ્યું હતું. અહીં ગુણ-પર્યાય એમ બે થઈને દ્રવ્ય છે એમ કહે છે.

• જાણવાની, દેખવાની, રાગની જે અવસ્થા થાય તે દ્રવ્યની છે; તે પરને લઈને નથી.

• રાગ વાળી એક ગુણ અને શાંતિવાળી છે કે નહિ? તો તેની અવસ્થા તેનાથી થાય છે કે બહારથી?

• પર્યાય આવતી ઉત્પાદ-વ્યયમાં અને ગુણો આવતાં દ્રવ્યમાં. આટલે આમ સરવાળો કર કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય તે દ્રવ્ય છે અને ગુણ-પર્યાય પણ દ્રવ્ય છે.

• હવે - દરેક પદાર્થમાં સત્તા નામનો ગુણ છે, તે દ્રવ્યથી જુદો નથી એમ કહે છે. સત્તા નામના ગુણને ધરતો દરેક દ્રવ્ય સત્ છે; દ્રવ્ય સત્તાથી જુદું નથી.

गाथा - १०४ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये ।

दृष्टांत	सिद्धांत
1. पीलेपन से उत्पन्न होना	A. पूर्वावस्था में स्थित गुण से नष्ट होना
2. हरेपन से नष्ट होना	B. द्रव्यत्व गुण से स्थित होने से
3. आमपने से स्थिर रहना	C. उत्तरावस्था में स्थित गुण से उत्पन्न होना
4. आम एक वस्तु की पर्यायों द्वारा उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य है।	D. द्रव्य अनेकद्रव्यपर्याय से उत्पाद-व्यय ध्रौव्यरूप है।

(२) सच या झूठ बताइये ।

1- अविशिष्टपने = अभिन्नपने

2- अनेकद्रव्यपर्याय को गुणपर्याय या अर्थपर्याय कहते हैं।

3- द्रव्य अनेकद्रव्यपर्याय से उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य है।

4- लाल-पीली (हरी) आदि अवस्थाओं के कारण एक परमाणु अनेक परमाणु हो जाते हैं।

5- गुणों और उनकी वर्तमान पर्यायें मिलकर एक द्रव्य है।

6- उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य भी द्रव्य है और द्रव्यपर्याय भी द्रव्य है।

ઉત્થાનિકા: હવે સત્તા અને દ્રવ્ય અર્થાંતરો (ભિન્ન પદાર્થો, અન્ય પદાર્થો) નહિ હોવા વિષે યુક્તિ રજૂ કરે છે:-

ગાથા: જો દ્રવ્ય હોય ન સત્, ઠરે જ અસત્, બને કેમ દ્રવ્ય એ?
વા ભિન્ન ઠરતું સત્તાથી! તેથી સ્વયં તે સત્ત્વ છે. ૧૦૫.

અન્વયાર્થ: જો દ્રવ્ય (સ્વરૂપથી જ) સત્ ન હોય તો—(૧) નક્કી તે અસત્ હોય; જે અસત્ હોય તે દ્રવ્ય કેમ હોઈ શકે? અથવા (જો અસત્ ન હોય) તો (૨) તે સત્તાથી અન્ય (જુદું) હોય! (તે પણ કેમ બને?) માટે દ્રવ્ય પોતે જ સત્તા છે.

સારાંશ: • આ ગાથામાં કહે છે કે દ્રવ્ય અને સત્તા એક જ છે. દ્રવ્ય સ્વયં સત્તા જ છે- એમ સ્વીકાર કરવો જોઈએ; કારણ કે ભાવ અને ભાવવાનનું અપૃથક્‌પણા વડે અનન્યપણું છે.

• આચાર્ય જ્યારેય બૌદ્ધ અને નૈયાયિક મતોને પ્રસ્તુત કરીને તેનું નિરાકરણ પણ કરે છે કે સત્તાના સમવાયને કારણે દ્રવ્ય સત્ નથી, પરંતુ સત્તા સ્વયં જ દ્રવ્ય છે તથા દ્રવ્ય ઉપચારથી સત્તાસ્વરૂપ નથી, પરંતુ પરમાર્થથી સત્તાસ્વરૂપ છે.

• જો આ દ્રવ્ય સ્વયં જ સત્તાનો ધારક નથી તો તેની સ્થિતિ કરવાવાળો ધ્રુવભાવ કેવી રીતે આવી શકે છે? જો દ્રવ્ય ધ્રુવતાને ધારણ ન કરે તો તે દ્રવ્ય જ કેવી રીતે હોઈ શકે? માટે દ્રવ્ય સ્વયમેવ સત્તાસ્વરૂપ છે.

• જ્યારથી વસ્તુ છે ત્યારથી સત્તા છે. પોતાના સત્તાસ્વરૂપ દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ કરવાથી ધર્મ થાય છે.

• (૧) જો દ્રવ્ય સ્વયં સત્ ન હોય તો ધ્રુવત્વના અભાવ હોવાને કારણે દ્રવ્ય સ્વયં જ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, વસ્તુ જ રહેતી નથી.

• (૨) જો દ્રવ્ય પોતાના સત્તા ગુણથી ભિન્ન હોય તો સત્તાગુણનું પ્રયોજન રહેતું નથી; કારણ કે સત્તાનું કાર્ય તો દ્રવ્યના અસ્તિત્વને રાખવાનું છે. તેથી જો દ્રવ્ય તેના સત્તા ગુણથી ભિન્ન રહે તો સત્તાગુણના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે.

• પ્રશ્ન: શું સ્થાનની પર્યાય પણ સત્તાવાળી હશે?
ઉત્તર: હા, સ્થાન ભ્રમ નથી, અવસ્તુ નથી; તે પણ એક વસ્તુ છે. જીવના ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનની તે સમયની પર્યાયની યોગ્યતા છે, ત્યારે તે સ્થાન દેખાય છે.

• અહીં અસ્તિત્વ ગુણની વાત કરી છે, પરંતુ બધાય ગુણોની સત્તાથી દ્રવ્ય અભેદ છે- એમ સમજી લેવું જોઈએ.

• આત્માની સત્તાથી પોતાની સત્તા છે- એમ માનનાર સત્તાગુણ અને સત્તાવાન દ્રવ્યને ભિન્ન-ભિન્ન માને છે. ભાવ તથા ભાવવાન પૃથક્ નથી; તેથી દ્રવ્ય સ્વયં જ સત્તા છે અથવા ગુણ-ગુણી અભેદ છે, તેનામાં પૃથક્ત્વ નથી- એવો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

• જ્યાં સુધી પ્રદેશભેદ ન હોય, ત્યાં સુધી ગુણ-ગુણીને અભિન્ન જ માનવામાં આવે છે.

\ વસ્તુ છે તેમાં સત્તા નામનો ગુણ છે. એ સત્તા અને દ્રવ્ય ભિન્ન પદાર્થ નથી. સત્તા ગુણ છે અને દ્રવ્ય ગુણી છે, છતાં તેઓ ભિન્ન નથી.

• જો દ્રવ્યમાં નિજસ્વરૂપથી સત્‌પણું ન હોય- પોતાથી જ હોવાપણો/સત્તાપણો ન હોય તો બેવડ ગતિ થઈ જાય! ૧. વસ્તુનો અભાવ થાય અથવા ૨. સત્તાથી દ્રવ્ય

જુદું થઈ જાય. આમ થતાં– ૧૦૫-૨

342

૧. 'છે' એવું દ્રવ્ય જો પોતાથી ન હોય તો દ્રવ્યનો નાશ થાય, અથવા

૨. જો સત્તાથી જુદું હોય તો સત્તા સિવાય પોતાથી રહ્યું થકું સત્તાને જ અસત્ કરે.

• સત્તા કહો કે અસ્તિત્વ કહો. તે એક અર્થના સૂચક છે. જો સત્તા ન હોય તો દ્રવ્યનો જ અભાવ થઈ જાય. દ્રવ્ય ટકી રહે એ જ સત્તાનું પ્રયોજન હોવું; તેથી જો સત્તા ન હોય તો દ્રવ્ય ટકી રહે એમ બનતું નથી.

• દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે એટલે દ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે.

• ૯૩ ગાથાથી ત્રીજું આવે છે. જ્ઞેય અધિકાર છે એ. બધું ભગવાનનું સ્વરૂપ છે એના ગુણ ફરાવ્યા છે. એમાંથી એનું, અહિત + વિપરીત ન થાય.

• સત્તાનું પ્રયોજન જ એટલું છે કે દ્રવ્યને ટકાવી રાખવું; માટે સત્તા દ્રવ્યથી અભિન્ન જ હોય એ સમજવા જેવું છે.

ગુરુદેવ ભગવાનનું શરીર અચેતન છે એ પ્રકાર ઉપરથી– જેને આત્માનું ભાન નથી તે બધા અચેતન છે. એને અચેતન રોગ [illegible] લાગુ પડ્યો છે.

• ભાવવાન = ભગવાન આત્મા; ભાવ = સત્તા. એ બંને પરસ્પર અભેદ [illegible] નથી. તો ભાવવાન અને ભાવનું અપૃથક્પણા વડે અનન્યપણું છે– અન્યપણું નથી– એમ સમજવું. હવે પછીની ગાથામાં એમ સમજાશે.

• અહીં જેને અપૃથક્ કહે છે તેને ગુણ-ગુણી [illegible] પ્રદેશ [illegible] ગાથામાં અતદ્ભાવ છે એમ સિદ્ધ કરશે– અતદ્ભાવ એટલે અન્યપણું સિદ્ધ કરશે. [illegible] કે સત્તા અન્ય છે અને દ્રવ્ય અન્ય છે. જે ભાવ ગુણનો છે તે ભાવ ગુણીનો નથી અને જે ભાવ ગુણીનો છે તે ભાવ ગુણનો નથી; માટે ગુણ-ગુણીમાં અન્યત્વ છે એમ કહેશે.

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. द्रव्य (गुणी)	A. भाव
2. सत्ता (गुण)	B. भाववान
3. प्रदेशभेद	C. अन्यत्व
4. भावभेद	D. पृथकत्व

(2) सच या झूठ बताइये।

1- द्रव्य और सत्ता के समवाय के कारण द्रव्य सत् है।

2- द्रव्य उपचार से सत्तास्वरूप है।

3- भाववान और भाव पृथक् नहीं होते; इसलिये द्रव्य स्वयं ही सत्ता है।

4- सत्तास्वरूप द्रव्य पर दृष्टि करना वही धर्म है।

5- यदि द्रव्य स्वयं ही सत् न हो तो द्रव्य का असत्ता हो जाय।

6- यदि द्रव्य सत्ता गुण से भिन्न हो तो सत्ता गुण का ही अभाव होगा।

7- इस गाथा में सिर्फ अस्तित्वगुण की ही बात कही है; इसलिये दूसरे गुणों की सत्ता द्रव्य से अभेद नहीं है।

8- स्वप्न भ्रम है, अवस्तु है।

9- सत्ता और द्रव्य में प्रदेशभेद है।

10- सत्ता और द्रव्य में भावभेद है

11- द्रव्य उदित होता है अर्थात् द्रव्य का उत्पाद होता है।

12- हम सब को अनादि से असाध्य रोग लागू हो गया है।

13- जैसा वस्तु का स्वरूप है, उससे कम, अधिक या विपरीत श्रद्धान न हो - यह ज्ञेयअधिकार का प्रयोजन है।

• ઉત્થાનિકા: હવે પૃથક્ત્વનું અને અન્યત્વનું લક્ષણ પ્રગટ કરે છે :-

• ગાથા: જિન વીરનો ઉપદેશ એમ - પૃથક્ત્વ ભિન્નપ્રદેશતા,
અન્યત્વ જાણ અતત્પણું; નહિ તે-પણે તે એક ક્યાં? ૧૦૬.

અન્વયાર્થ:- વિભક્તપ્રદેશત્વ તે પૃથક્ત્વ છે એમ વીરનો ઉપદેશ છે. અતદ્ભાવ (અતત્પણું અર્થાત્ તે-પણે નહિ હોવું) તે અન્યત્વ છે. જે તે-પણે ન હોય તે એક કેમ હોય? (કથંચિત્ સત્તા દ્રવ્યપણે નથી અને દ્રવ્ય સત્તાપણે નથી માટે તેઓ એક નથી.)

• ભાવાર્થ: ભિન્નપ્રદેશત્વ તે પૃથક્પણાનું લક્ષણ છે અને અતદ્ભાવ તે અન્યપણાનું લક્ષણ છે. દ્રવ્યને અને ગુણને પૃથક્પણું નથી છતાં અન્યપણું છે.

પ્રશ્ન: જેઓ અપૃથક્ હોય તેમનામાં અન્યપણું કેમ હોઈ શકે?

ઉત્તર: વસ્ત્ર અને સફેદપણાની માફક તેમનામાં અન્યપણું હોઈ શકે છે. વસ્ત્રના અને સફેદપણાના પ્રદેશો જુદા નથી તેથી તેમને પૃથક્પણું તો નથી. એમ હોવા છતાં સફેદપણું તો માત્ર આંખથી જ જણાય છે, જીભ, નાક વગેરે બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોથી જણાતું નથી, અને વસ્ત્ર તો પાંચે ઇન્દ્રિયોથી જણાય છે. માટે (કથંચિત્) વસ્ત્ર તે સફેદપણું નથી અને સફેદપણું તે વસ્ત્ર નથી. જો એમ ન હોય તો વસ્ત્રની માફક સફેદપણું પણ જીભ, નાક વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જણાવું જોઈએ; પણ એમ તો બનતું નથી. માટે વસ્ત્ર અને સફેદપણાને અપૃથક્પણું હોવા છતાં અન્યપણું છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યને અને સત્તાદિગુણોને અપૃથક્ત્વ હોવા છતાં અન્યત્વ છે; કારણ કે દ્રવ્યના અને ગુણના પ્રદેશો અભિન્ન હોવા છતાં દ્રવ્યમાં અને ગુણમાં સંજ્ઞા-સંખ્યા-લક્ષણાદિ ભેદ હોવાથી (કથંચિત્) દ્રવ્ય તે ગુણપણે નથી અને ગુણ તે દ્રવ્યપણે નથી.

• સારાંશ: • વિભક્તપ્રદેશત્વ પૃથક્ત્વનું લક્ષણ છે, અતદ્ભાવ અન્યત્વનું લક્ષણ છે
• ગુણ અને ગુણીમાં સફેદાઈ અને દૂધની જેમ તદ્ભાવનો અભાવ હોય છે.
• તદ્ભાવ એકત્વનું લક્ષણ છે. જેઓ તદ્ભાવરૂપ ન હોય, તેઓ સર્વથા એક કેવી રીતે હોઈ શકે છે? તેઓ તો ગુણ-ગુણીના ભેદે અનેક જ છે.
• આત્મા અને શરીરના, આત્મા અને કર્મના પ્રદેશ પૃથક્ છે. તેથી કોઈ એક આત્મા અન્ય આત્માનું અથવા શરીરનું કાંઈ પણ કરી શકતો નથી.
• સંપૂર્ણ વસ્તુ એક ગુણમાં આવતી નથી; તેથી વસ્ત્ર અને સફેદાઈમાં એકત્વ નથી, પરંતુ અતદ્ભાવ છે. તેમ જ સત્તાગુણ અને દ્રવ્યગુણીના સ્વભાવમાં અંતર છે:

□ સત્તા (૧) દ્રવ્યાશ્રિત, (૨) નિર્ગુણ (બીજા કોઈ ગુણ વિનાની), (૩) એક ગુણરૂપ, (૪) વિશેષણ (ઓળખાણ, લક્ષણ, ભેદ દર્શક), (૫) વિધાયક (રચનાર, વિધાન કરનાર), અને (૬) વૃત્તિસ્વરૂપ (હયાતિસ્વરૂપ) છે; જ્યારે

□ દ્રવ્ય (૧) નિરાશ્રિત (કોઈના આશ્રય વિના રહેતું), (૨) ગુણવાળું, (૩) અનંત ગુણસ્વરૂપ, (૪) વિશેષ્ય (વિશેષણોનો ધરનાર, લક્ષ્ય, ભેદ્ય પદાર્થ-ધર્મી), (૫) વિધીયમાન (દ્રવ્ય ગુણોથી રચાતો પદાર્થ છે) અને (૬) વૃત્તિમાન (હયાત રહેનાર) છે.

□ આમ ઉપર્યુક્ત છ લક્ષણવાળું દ્રવ્ય ઉપર્યુક્ત છ લક્ષણવાળી સત્તા નથી.

□ અહીં તો એક સત્તા ગુણનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. તેમ જ દરેક એક-એક ગુણ તે દ્રવ્ય

નથી અને દ્રવ્ય તે ગુણ નથી. આત્મા જ્ઞાન નથી અને જ્ઞાન આત્મા નથી; (૧૦૭-૨
345
આવી રીતે તદ્ભાવનો અભાવ છે.

• દ્રવ્ય અને ગુણના પ્રદેશ ભિન્ન ન હોવા છતાં પણ દ્રવ્ય અને ગુણમાં સંજ્ઞા, સંખ્યા અને લક્ષણ આદિ ભેદ હોવાથી દ્રવ્ય કથંચિત ગુણરૂપ નથી અને ગુણ કથંચિત દ્રવ્યરૂપ નથી.

• ગુણ-ગુણીના ભેદનો એટલે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોનો વિચાર કરવો એ તો જ્ઞાનની પર્યાય છે, તેને કારણે રાગ થતો નથી; પરંતુ રાગનો અંશ રાગાંશ છે, તેથી રાગ થાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે પરદ્રવ્ય રાગનું કારણ નથી, પરંતુ પરદ્રવ્યાનુસારી બુદ્ધિ રાગનું કારણ છે.

• જો દ્રવ્યોની વચ્ચે પૃથક્ત્વ હોય છે, અત્યંતાભાવ હોય છે, અન્યત્વ નહીં. એક દ્રવ્યની બે પર્યાયો વચ્ચે, એક દ્રવ્યના બે ગુણો વચ્ચે, ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે, દ્રવ્ય અને પર્યાય વચ્ચે અન્યત્વ હોય છે, પૃથક્ત્વ નહીં. અહીં (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં) દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અપેક્ષાએ અભિન્નતા હોય છે, પરંતુ ભાવ અપેક્ષાએ ભિન્નતા હોવાથી અન્યત્વ છે.

• શરીર આત્મા અન્ય છે; કારણ કે તેઓ બે દ્રવ્યો નથી.

• પ્રશ્ન: ઉત્પાદ પણ સત્ છે, વ્યય પણ સત્ છે તેમજ ધ્રૌવ્ય પણ સત્ છે. તો ત્રણેય સત્ છે તો એ ત્રણમાં ત્રણ સત્ છે કે બે સત્ છે કે એક સત્ છે?
ઉત્તર: અસ્તિત્વ નામનો જે ગુણ છે, તે ત્રણેયમાં એક જ છે. ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આ ત્રણેયમાં ત્રણ સત્ નથી, એક જ સત્ છે.
સત્‌ના અંશોને પણ સત્ કહેવાય છે; તેથી ઉત્પાદ પણ સત્ છે, વ્યય પણ સત્ છે તેમજ ધ્રૌવ્ય પણ સત્ છે. જે સત્તા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય - આ ત્રણમાં વ્યાપક છે, તે જ સત્તા દ્રવ્યમાં વ્યાપક છે.

• આપણે કહીએ છીએ કે જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ છે, દર્શનનું અસ્તિત્વ છે; એમ અનંત ગુણોનું અસ્તિત્વ છે. આ એક વિચિત્ર વાત છે કે અનંત ગુણોનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ સંપૂર્ણ અસ્તિત્વ નામનો એક જ છે.

• પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ ૪૭ શક્તિઓને સમજાવતાં એમ કહ્યું છે કે સત્તાગુણનું રૂપ બધામાં છે, જેને કારણે તે બધામાં છે. સત્તા તો સ્વતંત્ર સત્તાસ્વરૂપ છે, પરંતુ શેષ બધા ગુણોમાં પણ સત્તાનું રૂપ હોવાથી તેઓ બધા પણ સત્તાસ્વરૂપ છે.

• બધા દ્રવ્યોમાં સત્તા નામનો ગુણ પૃથક્-પૃથક્ છે; પરંતુ આત્માના બધા ગુણોમાં સત્તા નામનો એક જ ગુણ છે. આત્માની બધી પર્યાયોમાં એક જ સત્તાગુણ છે.

• સ્વરૂપાસ્તિત્વ નામની જે સત્તા છે, તે એક જ છે. તે આત્માના સંપૂર્ણ દ્રવ્ય, ગુણો અને પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત હોય છે; પરંતુ સાદૃશ્યાસ્તિત્વરૂપ મહાસત્તા પણ બધા
(7) દ્રવ્યોમાં વ્યાપ્ત છે. તે એક નથી, અનેક છે. આચાર્યશ્રીએ જાતિ અપેક્ષાએ તેને એક છે એમ કહ્યું છે.

• જેમનામાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવરૂપ ચતુષ્ટય ભિન્ન-ભિન્ન હોય, તેને અત્યંતાભાવ કહે છે. એક દ્રવ્યના બે ગુણો વચ્ચે અતદ્ભાવ હોય છે, ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે પણ અતદ્ભાવ હોય છે; પરંતુ બે દ્રવ્યો વચ્ચે અતદ્ભાવ નથી પણ અત્યંતાભાવ હોય છે.

✓ • અહીં કહે છે કે મારી સત્તા સિવાય બીજે ક્યાંય મારો અધિકાર નથી. લોભાયમાન બે ટુકડા કરવાની તાકાત આત્મામાં નથી, કારણ કે બંનેના પ્રદેશો જુદા છે. તે જેનો

અડતું નથી, તેનું શું કરી શકે? પાણી આવે નહિ અગ્નિ પાસે 905-3 346
આમ બનતું નથી. દેહ-આત્મા- ગુરુ-શિષ્ય ગત ભિન્ન થાય એ પણ એમાં રહેતી નથી.

• એમ પાણી નથી, નિશ્ચિત છે, ગાંઠો છે. ગ્રંથના આત્મા સ્વરૂપની યથાર્થ પ્રતીતિ કરતાં તેને સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

• પ્રદેશ ભિન્નત્વ = ક્ષેત્રભેદ; અતદ્ભાવ = તે ભાવ નહિ.

• ભેદજ્ઞાનની વાત કરે છે અહી. ગુણ-ગુણીનો ભેદ પાડ્યો તે અન્યત્વ પણ ભેદ છે, પણ એટલે જરૂર ગુણ ઉપર કરવાની છે. જેના પ્રદેશ ભિન્ન છે તેના પરથી તો દૃષ્ટિ હટાવવાની છે; પરંતુ જેના પ્રદેશ એક છે છતાં જેનાથી અન્યત્વ છે એવા ગુણ પરથી પણ દૃષ્ટિ હટાવીને દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ કરવાની છે.

• જોકે વિશેષ એ પર્યાય છે, પરંતુ તે વાત અત્યારે નથી.

• 'આમ હોવા છતાં....' = હવે વાત ફેરવે છે. દ્રવ્ય છે તે ગુણ નથી અને ગુણ છે તે દ્રવ્ય નથી. પૃથક્ પ્રદેશો નથી, પરંતુ અતદ્ભાવ છે. ભાવના ભાવ અને ભાવવાનના ભાવમાં અન્યપણું પણ છે.

• 'અને રીતમાં આત્મા જ નથી' - એ નિશ્ચયનું કથન નથી, પરંતુ વસ્તુના સ્વરૂપનું કથન છે. વિશ્વ આખાને તે પણ એમ નથી તો બહાર આવીને રીત થઈ એ પણ બનતું નથી.

• ભિન્ન અને દ્રવ્ય વચ્ચે પૃથક્ પ્રદેશનું અન્યપણું નથી, પરંતુ પૃથક્ભાવનું અન્યપણું છે.

• દ્રવ્ય અને ગુણમાં નામ (સંજ્ઞા), સંખ્યા (એક-અનેક) અને લક્ષણ (દ્રવ્યને આશ્રયે ગુણો રહે છે; પરંતુ ગુણ નિર્ગુણ છે, જેમ કે વર્ણગુણ કોઈ ગંધગુણ કે સ્પર્શગુણવાળો નથી) ભેદે અન્યત્વ છે.

• આગળની ગાથામાં બે વચ્ચે એકપણાનો સદ્ભાવ કહ્યો હતો, અહીં કહે છે કે બે વચ્ચે અન્યત્વના લક્ષણનો સદ્ભાવ છે.

• આનું પ્રયોજન શું? - કે જે પૃથક્ છે એવા પરપદાર્થનું લક્ષ છોડ; તારી અંદર ગુણ-ગુણીનો ભેદ છે તેનું લક્ષ પણ છોડ અને એક આત્મા પર લક્ષ કર, તો વસ્તુ હાથમાં આવશે.

• પ્રયોજન તો અંદર દ્રવ્યનું અભેદપણું બતાવ્યું છે. તારામાં જે રાગાદિ થાય તેનો ભાવ અને આત્માનો ભાવ ભિન્ન છે; તેથી રાગની દૃષ્ટિ છોડીને સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરવા એ અતદ્ભાવ કહેવાનું પ્રયોજન છે. અરેરે! ગુણ-ગુણીમાં અતદ્ભાવ છે, અન્યપણું છે - ક્યાંના ક્યાં નીકળી ગયા? જ્યાં બુદ્ધિ ન. અતદ્ભાવને છોડી દે. પૃથક્ પ્રદેશવાળાને - પંચ પરમેષ્ઠિને તો છોડી દે પરંતુ તારા પ્રદેશમાં જે છે એ જ્ઞાન દર્શનાદિ ભેદને પણ છોડ.

• કર્મ અને આત્માના પ્રદેશ જુદા છે તો કર્મ આત્માને શું કરે? અરે! જ્યાં ગુણથી ગુણી અન્ય છે તો આ બાહ્ય જડ શરીર જેના પ્રદેશ ભિન્ન છે એ અન્યપણું તો ક્યાંય રહી ગયું.

• ભગવાન આત્મા પોતાના પ્રદેશોમાં રહીને અનંતાનંત પદાર્થોને જાણે છે તેથી તે પદાર્થોના પ્રદેશો આત્મામાં આવી ગયા એમ નથી અને આત્માના પ્રદેશો પદાર્થોમાં ગયા એમ

• પહેલાં તો આ જ્ઞાન થવું પણ કઠિન છે, પરંતુ જ્ઞાન થાય એટલે સ્વભાવ થઈ જાય એમ પણ નથી. નિશ્ચયને આ અતદ્ભાવ વિચારનું જ્ઞાન નથી, પરંતુ અંદર ભાન છે વસ્તુ તદ્દન ગુણથી અભેદ છે - એક છે એમ દૃષ્ટિ થતાં તેને પણ સ્વભાવ થઈ શકે છે.

• શાસ્ત્ર અધિકાર બહુ સરસ છે. શબ્દોના ભાવો ઊંચા છે. અનંત શબ્દો છે ભગવાન-વાણીના. એ બધા શબ્દોની પોતાથી ભિન્ન છે, તેથી સ્વજ્ઞાનગુણથી અભિન્ન છે, પરંતુ ગુણ-ગુણીના નામ અને લક્ષણથી અન્યપણું પણ છે.

(१) जोड़ो मिलाइये।

1 तद्भाव	A. अेकत्व का लक्षण
2 अतद्भाव	B. पृथकत्व का लक्षण
3 विभक्त प्रदेशत्व	C. अन्यत्व का लक्षण

(2) ~~[illegible]~~ निम्नलिखित १२ लक्षणों को यथार्थ क्रम से द्रव्य और गुण के स्थान में विभाजित करके लिखिये।

(A) द्रव्याश्रित ; (X) विशेष्य/लक्ष्य ; (F) वृत्तिस्वरूप
(B) निर्गुण ; (R) अनंत गुणात्मस्वरूप ; (Q) गुणवाला
(Y) विधीयमान ; (D) विशेषण/धर्म ; (Z) वृत्तिमान
(P) निराश्रित (C) अेकगुणस्वरूप ; (E) विधायक

द्रव्य	गुण
जैसे कि: 1. (P) निराश्रित	7. (A) द्रव्याश्रित
2.	8.
3.	9.
4.	10.
5.	11.
6.	12.

(3) सच या झूठ बताइये।

1- द्रव्य कथंचित गुणरूप नहीं है, गुण कथंचित द्रव्यरूप नहीं है।

2- परद्रव्य राग का कारण है क्योंकि 'परदव्वादो दुग्गई' - ऐसा आगम कहते हैं।

3- अेक द्रव्य की दो पर्यायों में अत्यंताभाव होता है।

4- दो द्रव्यों के बीच में अतद्भावरूप अन्यत्व होता है।

5- अेक द्रव्य के गुण और पर्याय के बीच में विभक्तप्रदेशत्वरूप पृथकत्व होता है।

6- द्रव्य और पर्याय के बीच अतद्भावरूप अन्यत्व होता है।

(१०६ - ५) 348

7 - उत्पाद - व्यय - ध्रौव्य - इन तीनों में भिन्न भिन्न सत् है।

8 - 'सत्' के अंश को भी 'सत्' कहा जाता है।

9 - सत्तागुण सत्तास्वरूप है, किन्तु दूसरे अनंत गुण सत्तागुण से भिन्न होने के कारण सत्तास्वरूप नहीं है।

10 - अनंत गुणों का अस्तित्व संपूर्ण द्रव्य के अस्तित्व से भिन्न नहीं है।

11 - द्रव्य - क्षेत्र - काल - भाव की भिन्नता अन्यत्वाभाव का लक्षण है।

12 - सिर्फ भाव की भिन्नता अतद्भावरूप अन्यत्व का लक्षण है।

13 - परद्रव्य पर से दृष्टि हटाकर गुण-गुणी के भेद पर से भी दृष्टि हटाना धर्म का कारण है।

14 - 'मैं इस टीका का रचयिता नहीं हूँ' - आचार्यश्री का यह कथन इनकी विनम्रता का नहीं लेकिन वस्तुस्वरूप का सूचक है।

15 - तिर्यंच को अतद्भाव आदि का ज्ञान नहीं होने पर भी वस्तु गुणों से अभेद है ऐसा भान होने से सम्यग्दर्शन की प्राप्ति हो सकती है।

ગાથા-૧૦૭

ઉત્થાનિકા: હવે અતદ્ભાવને ઉદાહરણ વડે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે:-

ગાથા: 'સત્ દ્રવ્ય', 'સત્ પર્યાય', 'સત્ ગુણ' - સત્ત્વનો વિસ્તાર છે;
નહિ તે-પણે અન્યોન્ય તેહ અતત્પણું જ્ઞાતવ્ય છે. ૧૦૭.

અન્વયાર્થ:- 'સત્ દ્રવ્ય' 'સત્ ગુણ' અને 'સત્ પર્યાય' - એમ (સત્તાગુણનો) વિસ્તાર છે. (તેમને પરસ્પર) જે 'તેનો અભાવ' અર્થાત્ 'તે-પણે હોવાનો અભાવ' છે તે 'તદ્-અભાવ' એટલે કે 'અતદ્ભાવ' છે.

ભાવાર્થ:- કોઈ આત્માને વિસ્તારથીમાં 'આત્મદ્રવ્ય' તરીકે, 'જ્ઞાનાદિગુણ' તરીકે અને 'સિદ્ધત્વાદિ પર્યાય' તરીકે - એમ ત્રણ પ્રકારે વર્ણવવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્યો વિષે સમજવું.

વળી કોઈ આત્માના હયાતીગુણને 'હયાત આત્મદ્રવ્ય', 'હયાત જ્ઞાનાદિગુણ' અને હયાત સિદ્ધત્વાદિપર્યાય' - એમ ત્રણ પ્રકારે વિસ્તારવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્યો વિષે સમજવું.

વળી કોઈ આત્માનો જે હયાતીગુણ છે તે આત્મદ્રવ્ય નથી, (હયાતીગુણ સિવાયનો) જ્ઞાનાદિગુણ નથી કે સિદ્ધત્વાદિપર્યાય નથી, અને જે આત્મદ્રવ્ય છે, (હયાતી સિવાયનો) જ્ઞાનાદિગુણ છે કે સિદ્ધત્વાદિપર્યાય છે તે હયાતીગુણ નથી - એમ પરસ્પર તેમને અતદ્ભાવ છે કે જે અતદ્ભાવને લીધે તેમને અન્યત્વ છે. આ જ પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્યો વિષે સમજવું.

આ રીતે આ ગાથામાં વિસ્તારનું ઉદાહરણ લઈને અતદ્ભાવને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યો.

(અહીં એટલું લક્ષ્ય છે કે જે સત્તાગુણ વિષે કહ્યું તે અન્ય ગુણો વિષે પણ યોગ્ય રીતે સમજવું. જેમ કે:- સત્તાગુણની માફક, કોઈ આત્માના પુરુષાર્થગુણને 'પુરુષાર્થી આત્મદ્રવ્ય', 'પુરુષાર્થી જ્ઞાનગુણ' અને 'પુરુષાર્થી સિદ્ધત્વાદિ પર્યાય' - એમ વિસ્તારી શકાય છે. અભિન્ન પ્રદેશો હોવાને લીધે આમ વિસ્તાર કરવામાં આવે છે, છતાં સંજ્ઞા-લક્ષણ-પ્રયોજનાદિ ભેદ હોવાને લીધે પુરુષાર્થગુણને અને આત્મદ્રવ્યને, જ્ઞાનાદિ અન્યગુણને કે સિદ્ધત્વાદિ પર્યાયને અતદ્ભાવ છે કે જે અતદ્ભાવ તેમનામાં અન્યત્વનું કારણ છે.)

સારાંશ:-
- અતદ્ભાવ = તદ્-અભાવ = તે રૂપે હોવાનો અભાવ.
- જેમ કોઈ મોતીની માળામાં સફેદ હાર, સફેદ દોરો અને સફેદ મોતીઓ - આ રીતે ત્રણ પ્રકારના સત્ જોવામાં આવે છે, તેમ કોઈ દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય સત્, ગુણ સત્ અને પર્યાય સત્ - એ જ રીતે ત્રણ પ્રકારનું સત્ લેવામાં આવ્યું છે. આમાં દ્રવ્ય સત્ અનંત ગુણોમાં વ્યાપક હોવાથી સકળ છે, ગુણ સત્ કોઈ જ ગુણમાં હોય છે અને પર્યાય સત્ તત્કાળી પર્યાયો હોય છે. આમ આ સત્તાગુણ દ્રવ્યથી કથંચિત ભિન્ન અને કથંચિત અભિન્ન છે.
- સત્તાગુણનો ત્રણ પ્રકારે વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. શક્તિવાન, શક્તિઓ અને અવસ્થાઓ - ત્રણેય એક થઈને સત્ અખંડ દ્રવ્ય છે; તેમ છતાં તેમનામાં પરસ્પર અતદ્ભાવ છે. જે દ્રવ્ય છે, તે ગુણ અથવા પર્યાય નથી; જે ગુણ છે, તે દ્રવ્ય અથવા પર્યાય નથી અને જે પર્યાય છે, તે દ્રવ્ય અથવા ગુણ નથી.
- દ્રવ્યમાં અનેક રૂપ જોવામાં આવે છે, આ અનેકતાનું જ્ઞાન રાગનું કારણ નથી.

પ્રશ્ન: આવું બધું જ્ઞાન કરે તો જ્ઞાનને આરામ ક્યારે મળશે?

• ઉત્તર :- ભાઈ! પોતાના અપરિમિત સામાન્યભાવને સંકુચિત કરીને અલ્પ 909-2 350
કર્યું તે અપરાધ છે. આત્માનો સ્વભાવ તો આખારૂપે પોતાને પરિપૂર્ણ જાણવાનો
છે અને ત્રણેય કાળ તથા ત્રણેય લોકના પદાર્થોને એક સાથે એક જ સમયમાં
જાણવાનો છે — આવા સ્વભાવના સામર્થ્યનો મહિમા આવતો નથી. અજ્ઞાન
દશામાં સામર્થ્યભાવ છે — એટલે શ્રદ્ધા કરવી તે દૃષ્ટિનો અપરાધ છે અને
પરિપૂર્ણ સ્વભાવમાં અલ્પ થયું પરિપૂર્ણ અપરાધ છે. આ જ્ઞાન વિના સાચું જ્ઞાન
થતું નથી. સ્વદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યનો ભેદ કરીને સ્વાશ્રિત જ્ઞાન કરવું તે જ્ઞાનગુણનું કારણ છે.

• પ્રત્યેક પદાર્થનું અસ્તિત્વ અર્થાત્ સત્તાગુણ પોતપોતામાં છે, જેને અવાંતરસત્તા
અથવા સ્વરૂપાસ્તિત્વ પણ કહેવાય છે, જે એકદ્રવ્યની ઇકાઈ (unit) છે. દ્રવ્ય-
ગુણ-પર્યાયના જે ભેદ છે, તે આની અંતર્ગત જ આવે છે.

• મહાસત્તાનું બીજું નામ સાદૃશ્યાસ્તિત્વ પણ છે. આ સત્તા બધાંની સમાનતાના
આધારે જ માનવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે બધાં દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ સમાન જ છે,
તેથી બધાં (પદાર્થોનું અસ્તિત્વ) મહાસત્તાની અંતર્ગત આવી જાય છે.

• સાદૃશ્યાસ્તિત્વના આધારે પોતાની સત્તાની જેમ જ અન્ય સર્વની સત્તાનો સ્વીકાર કરતા
છતા પોતાનું અસ્તિત્વ પોતાના સ્વરૂપાસ્તિત્વમાં સ્થાપિત કરવું જ ઉચિત છે.

• ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યોમાં સદૃશતાના આધારે જે એકતા કરવામાં આવે છે, તેમનામાં
પરસ્પર અત્યંતાભાવ હોય છે અને એક વસ્તુના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વચ્ચે
અતદ્ભાવ હોય છે. જ્યાં અત્યંતાભાવ હોય ત્યાં અસદ્ભૂત વ્યવહારનય અને જ્યાં
અતદ્ભાવ હોય ત્યાં સદ્ભૂતવ્યવહારનય લાગુ પડે છે.

• ત્રિકાળ વિસ્તારમાં આવે છે = ત્રણ પ્રકારે કહેવામાં - જાણવામાં - આવે છે.

• શુક્લત્વ ગુણ તે હાર નથી, માળા નથી, દોરો નથી; અને હાર દોરો, મોતી શુક્લત્વગુણ નથી.
ધોળો તે હાર અને હાર તે ધોળો નહિ - આટલો બધો ફેર છે તે? એમ એકતાના ભાવમાં
અભાવ છે.

• અતદ્ભાવ = અનેરાપણું.

• આનું નામ ભેદજ્ઞાન કહેવાય. ભેદપણું તો છે જ. એ બધા ગુણોનું સ્વરૂપ તે દ્રવ્ય
કહેવાય. જેવું સત્ય આવું છે તેવું દેખાશે ત્યારે શ્રદ્ધાશે.

• જેમ છે તેમ જાણ્યું તે સાચી દશા છે, અને જેમ છે તેમ ન જાણ્યું તે ખોટી દશા છે.

• શ્રીમદ્‌માં આવે છે - 'વસ્તુને વસ્તુપણે તું રાખ, તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરીશ નહિ.'

• આ તો અંદરનાં મોતીનાં વિચારવાની વાત છે. સાચી દૃષ્ટિ - જ્ઞાનમાં પકડ રહી ગયા છે.

• ગોખવા શાસ્ત્રો આ નહિ આવે. અંદર એને બેસાડવું જોઈએ.

• આ તો જેને સંસારના ફેર ગમતા હોય, ભવનો અભાવ કરવાનો ભાવ જાગ્યો હોય
તેને માટે આ વાત છે.

गाथा-१०७ प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. अवान्तर सत्ता	A. आदेश अस्तित्व
2. महासत्ता	B. स्वरूप अस्तित्व
3. अत्यंताभाव	C. सद्भूतव्यवहारनय
4. अतद्भाव	D. असद्भूतव्यवहारनय

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- 'इस प्रकार विस्तार है।' अर्थात् इस रीति से कहा ~~था~~ जाना जाता है।

2- ज्ञानगुण आत्मा नहीं है, सुखगुण नहीं है, सिद्धत्वादि पर्याय नहीं है।

3- द्रव्य सत्, गुण सत् और पर्याय सत् - यह सब मिल कर तीन सत् हैं।

4- द्रव्य सत् अनंत धर्मों में सर्वगत है, गुण सत् एक ही धर्म में होता है और पर्याय सत् क्रमवर्ती पर्यायों में होता है।

5- द्रव्य-गुण-पर्याय में तीन अलग अलग सत् नहीं हैं, किन्तु एक ही सत् के तीन प्रकार हैं।

6- द्रव्य-गुण-पर्याय बीच का अतद्भाव समझ कर अखंड द्रव्य में अभेद दृष्टि करना ही हमारा कर्तव्य है।

7- शुक्लत्व गुण हार, मोती और सूत से अन्य नहीं है।

8- हार, मोती और सूत शुक्लत्व गुण से अन्य नहीं हैं।

9- 'महासत्ता' जैनधर्म की इकाई (UNIT) है।

10- द्रव्य-गुण-पर्याय असद्भूतव्यवहारनय का विषय है।

ગાથા - ૧૦૮

ઉત્થાનિકા: હવે સર્વથા અભાવ તે અતદ્ભાવનું લક્ષણ હોવાનો નિષેધ કરે છે:-

ગાથા: સ્વરૂપે નહિ જે દ્રવ્ય તે ગુણ, ગુણ તે નહિ દ્રવ્ય છે,
—આ અતદ્ભાવ જાણવું, ન અભાવ; ભાખ્યું જિને. ૧૦૮

અન્વયાર્થ: સ્વરૂપ-અપેક્ષાએ જે દ્રવ્ય છે તે ગુણ નથી અને જે ગુણ છે તે દ્રવ્ય નથી; —આ અતદ્ભાવ છે; સર્વથા અભાવ તે અતદ્ભાવ નથી; આમ (જિનેન્દ્ર દ્વારા) દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

સારાંશ:
- આ ગાથામાં એમ બતાવે છે કે સર્વથા અભાવનું નામ અતદ્ભાવ નથી.
- એક દ્રવ્યમાં જે દ્રવ્ય છે, તે ગુણ નથી અને જે ગુણ છે, તે દ્રવ્ય નથી - આ રીતે જે દ્રવ્યનું ગુણરૂપે અભવન (ન હોવું) અથવા ગુણનું દ્રવ્યરૂપે અભવન છે; તે અતદ્ભાવ છે.
- એક દ્રવ્યનો અભાવ અન્ય દ્રવ્ય છે અને અન્ય દ્રવ્યનો અભાવ એક દ્રવ્ય છે - આ પ્રકારનો અભાવ તો ભિન્ન ભિન્ન એવાં દ્રવ્યોમાં હોય છે. જો દ્રવ્યનો અભાવ તે ગુણ અને ગુણનો અભાવ તે દ્રવ્ય એમ જ માનવામાં આવે તો જે રીતે ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યોમાં અન્યત્વ છે, તેવું જ અન્યત્વ દ્રવ્ય અને ગુણમાં પણ થઈ જશે.
- અપોહરૂપતા = સર્વથા નકારાત્મકપણું (Complete negativity), સર્વથા ભિન્નતા. (જો દ્રવ્ય અને ગુણમાં અન્યોન્યનો સર્વથા નકાર જ હોય તો 'દ્રવ્ય ગુણવાળું છે' અને 'આ ગુણ આ દ્રવ્યનો છે' - વગેરે કથનથી સૂચવાતો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ જ દ્રવ્ય અને ગુણને ન બને.)
- અનપોહત્વ = અપોહરૂપપણું ન હોવું તે; સર્વથા નકારાત્મકપણું ન હોવું તે.
- દ્રવ્ય અને ગુણ - બન્ને હંમેશા પોત-પોતાના રૂપે જ રહે છે.
- એક આત્માનો અન્ય આત્માઓ સાથે તથા એક આત્માનો શરીર સાથે સર્વથા અભાવ છે; પરંતુ દ્રવ્ય અને ગુણનો તથા ગુણ અને પર્યાયનો અથવા દ્રવ્ય અને પર્યાયનો એક-બીજા સાથે સર્વથા અભાવ નથી. આત્મા અને શરીર વચ્ચે જેવો અત્યંતાભાવ છે, તેવો દ્રવ્ય અને સત્તાગુણમાં પરસ્પર સર્વથા અભાવ માનશો તો ત્રણ દોષ ઉપસ્થિત થશે, જે આ પ્રકારે છે:-

૧. જે રીતે બે દ્રવ્યોમાં પરસ્પર પૃથક્ત્વ છે, અન્યત્વ છે; તે જ રીતની પૃથકતા અથવા અન્યત્વ દ્રવ્ય અને સત્તાગુણમાં પણ થઈ જશે.

૨. દ્રવ્યના અભાવમાં ગુણનો સદ્ભાવ સંભવ નથી અને ગુણના અભાવમાં દ્રવ્યનો સદ્ભાવ સંભવ નથી; આમ એકનો અભાવ થતાં બન્નેનો જ અભાવ થઈ જશે. તાત્પર્ય એ છે કે બન્નેની શૂન્યતા (ઉભયશૂન્યતા) થઈ જશે.

૩. દ્રવ્ય અથવા સત્તાગુણમાં પરસ્પર એક-બીજાનો અભાવ સ્વીકાર કરવાથી અપોહતા અર્થાત્ સર્વથા પૃથક્ અભાવાત્મકતા આવી જશે. તાત્પર્ય એ છે કે દ્રવ્ય અને ગુણ માત્ર અભાવરૂપ (Negative) જ રહેશે, તેનું કોઈ ભાવાત્મક (positive) સ્વરૂપ નહીં રહે.

આથી એ જ ઠીક છે કે આપણે દ્રવ્ય અને સત્તાગુણને પૃથક્-પૃથક્ તો ન માનીએ, પરંતુ અન્ય-અન્ય તો માનીએ જ. આ રીતે આ બન્નેમાં કથંચિત્ ભિન્નતા અને કથંચિત્ અભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે.

• દ્રવ્ય ગુણ વિનાનું ન હોય અને ગુણ દ્રવ્ય વિનાનું ન હોય. દ્રવ્ય વિના ગુણની સિદ્ધિ ન થાય અને ગુણ વિના દ્રવ્યની સિદ્ધિ ન થાય. આ બાબત આધારના નથી જોઈ બાબત અંત સ્થળે છે; હવે તે બે વચ્ચે અન્યત્વ- અતદ્ભાવ તો છે.

• દ્રવ્ય અને ગુણમાં જો અંત બંનેનો તદ્ન અભાવ હોય તો ત્રણ દોષ આવશે:-

1. અનેકત્વ: અંત અંત ગુણનો અભાવ તે દ્રવ્ય હોય તો દ્રવ્ય અનંત થઈ જાય.
2. ઉભયશૂન્યત્વ: જેમ સુવર્ણનો અભાવ થતાં સુવર્ણપણાનો અભાવ થાય તેમ દ્રવ્યનો અભાવ થતાં ગુણનો અભાવ થાય; અને સુવર્ણપણાનો અભાવ થતાં જેમ સુવર્ણનો અભાવ થાય તેમ ગુણનો અભાવ થતાં દ્રવ્યનો અભાવ થાય. આમ બંનેની શૂન્યતા થાય. દ્રવ્યના અભાવે ગુણ ન રહે અને ગુણના અભાવે દ્રવ્ય ન રહે.
3. અપોહત્વ = સર્વથા નાશતા, સર્વથા ભિન્નતા = સર્વથા અંત બંનેનો ત્યાગ થવો. વસ્ત્રનો પ્રગટ અભાવ તે ઘડો અને ઘડાનો પ્રગટ અભાવ તે વસ્ત્ર છે, એ રીતે દ્રવ્યને ગુણનો ત્યાગ અને ગુણને દ્રવ્યનો ત્યાગ થઈ જશે.

• જો તું દ્રવ્ય અને ગુણ વચ્ચે સર્વથા અભાવ કરતા જઈશ, તો નહિ રહે દ્રવ્ય, નહિ રહે ગુણ અને નહિ રહે પર્યાય. માટે કથંચિત દ્રવ્ય અને ગુણનું અનેકત્વ, ઉભયશૂન્યત્વ અને અપોહત્વ દૂર કરવા માટે જેને કહ્યો છે તેવો અતદ્ભાવ માનવો યોગ્ય છે.

• જે રીતે અનાદિ છે એ રીતે પ્રતીત નહિ થાય ત્યાં સુધી અને સત્ય સમજાવાનું નથી.

• ગુણાદિ તો અતદ્ભાવ છે, પરંતુ રાગાદિ અને શરીરાદિ તદ્ન અભાવસ્વભાવ છે, માટે શરીરની ક્રિયાદિ તને કાંઈ લાભ થાય એમ છે જ નહિ.

• દ્રવ્ય અને ગુણને અતદ્ભાવથી જુદા કહ્યાં, પરંતુ દ્રવ્ય પરિણામનાં ગુણ પરિણામે છે- એમ સિદ્ધાંતમાં આવે છે. ગુણ પરિણામનાં દ્રવ્ય પરિણામનું નથી, કારણ કે દ્રવ્ય અખંડ પિંડ છે. અનંત ગુણોનો આશ્રય દ્રવ્ય છે. ગુણનો આધાર દ્રવ્ય છે.

• સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય થતાં પણ દ્રવ્ય પરિણમે છે. એમાં જેટલા ગુણ છે તે બધા અંશે વ્યક્ત પ્રકારપણે પરિણમે છે એ આવી ગયું. દ્રવ્ય પર દૃષ્ટિ કરતાં, દ્રવ્યનો આશ્રય લેતાં, દ્રવ્ય પરિણમતા એના અનંત ગુણો પરિણમે છે; ત્યારે બધા ગુણોની શક્તિની વ્યક્તતા અંશે પ્રકાર પરિણમે છે.

• પ્રશ્ન: દ્રવ્ય પરિણમે છે કે પર્યાય પરિણમે છે?

ઉત્તર: અહીંયા દ્રવ્ય પરિણમે છે એમ કહ્યું છે. દ્રવતિ ઇતિ દ્રવ્યમ્ | પરિણમે છે પર્યાય, પરંતુ ગુણ પરિણમતો નથી એમ અહીં સિદ્ધ કર્યું છે. ગુણ તો ધ્રુવ છે. સિદ્ધાંતમાં છે તે વાત સાચી છે.

• એક અંત વાત- આખું એકત્વ દ્રવ્ય છે તેના પર દૃષ્ટિ પડે છે માટે દ્રવ્ય પરિણમે છે. તેથી કાંઈ પણ ગુણ પરિણમ્યા વિનાનો રહેતો નથી. અંત દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં, દ્રવ્ય અને ગુણમાં તદ્ન અભાવ ન હોવાથી, દ્રવ્યદૃષ્ટિ થતાં જેટલા ગુણ છે એ બધાનું વ્યક્ત પરિણમન પ્રકાર થાય છે, કાંઈ ગુણ બાકી રહેતો નથી.

• આ રીતે સિદ્ધ કે અતદ્ભાવ એ પ્રમાણે માનવો- બીજી રીતે નહિ. કારણ અંશોમાં અભાવપણું લાગવું. પરંતુ તદ્ન ભિન્નતા છે એવું માનવું નહિ.

• અહો! આચાર્યએ કરુણા કરી છે કે હે જીવો! વસ્તુસ્વરૂપ જેમ છે તેમ જાણો, અને પછી અનાદિ દૃષ્ટિ પલટાવો- ત્યાં ભગવાન નાચતો ભાળે છે એ.

• તીર્થંકરના કહેલા છે, મહાપુરુષના વચનો છે- એનો નકાર ન થાય.

गाथा - १०८ : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाईये।

द्रव्य और गुण के बीच सर्वथा अभाव मानने से होते हुये दोष और इनके अर्थ की जोड़ी मिलाईये।

दोष	अर्थ
1. अनेकत्व	A. द्रव्य और गुण दोनों का अभाव होकर दोनों शून्य हो जायेंगे।
2. उभयशून्यत्व	B. द्रव्य और गुण केवल अभावरूप (Negative) ही रहेंगे, इनका कोई भावात्मक (Positive) स्वरूप नहीं रहेगा।
3. अपोहत्व	C. द्रव्य और गुण पृथक होकर अनेकता को प्राप्त होंगे।

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- द्रव्य और गुण के बीच सर्वथा अभाव होने को अतद्भाव कहते हैं।

2- द्रव्य का गुणरूप से और गुण का द्रव्यरूप से अभवन को अतद्भाव कहते हैं।

3- अनपोहत्व अर्थात् केवल (सर्वथा) नकारात्मकपना न होना।

4- आत्मा और द्रव्यकर्म के बीच अतद्भाव है।

5- आत्मा और भावकर्म के बीच अतद्भाव है।

6- आत्मा और सत्तागुण पृथक-पृथक नहीं हैं लेकिन अन्य-अन्य हैं।

7- यदि सुवर्ण और सुवर्णपने में एक दूसरे का अभाव हो तो उभयशून्यत्व का प्रसंग आवेगा।

8- द्रव्य और गुण में कथंचित एकत्व, अशून्यत्व और अनपोहत्व है।

9- द्रव्य परिणमने पर गुण परिणमते हैं।

10- आत्मा के अनंत गुणों पर दृष्टि करने से, उनका आश्रय लेने से अनंत गुणों की शक्ति की आंशिक व्यक्तता प्रगट होती है।

11- गुण कूटस्थ हैं और द्रव्य परिणमता है - ऐसा चिद्विलास में कहा है।

12- द्रव्य और गुण में सर्वथा: अभाव न होने से अनंत गुणों के एक अखंड पिंड आत्मद्रव्य पर दृष्टि देने से सभी गुणों का व्यक्त परिणमन प्रगट होता है।

13- सम्यग्दर्शन की प्राप्ति के लिये शब्दों का स्वरूप जैसा है, वैसा ही समझने की हमें कोई जरूरत नहीं है।

14- गुण परिणमने पर द्रव्य परिणमता है।

15- परिणमती है तो पर्याय, किन्तु गुण परिणमता नहीं है - कूटस्थ ही रहता है - यह सिद्ध करने के लिये द्रव्य परिणमता है ऐसा चिद्विलास में कहा है।

ઉત્થાનિકા: હવે સત્તા અને દ્રવ્યનું ગુણ-ગુણીપણું સિદ્ધ કરે છે:-

ગાથા: પરિણામ દ્રવ્યસ્વભાવ જે, તે ગુણ 'સત્'-અવિશિષ્ટ છે;
'દ્રવ્યો સ્વભાવે સ્થિત સત્ છે'- એ જ આ ઉપદેશ છે. ૧૦૯.

અન્વયાર્થ:- જે, દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત (ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક) પરિણામ છે તે (પરિણામ) 'સત્'થી અવિશિષ્ટ (-સત્તાથી જુદો નહિ એવો) ગુણ છે. 'સ્વભાવમાં અવસ્થિત (હોવાથી) દ્રવ્ય સત્ છે'- એવો જે (૯૯મી ગાથામાં કહેલો) જિનોપદેશ તે જ આ છે (અર્થાત્ ૯૯મી ગાથાના કથનથી આ ગાથામાં કહેલો ભાવ ફલિત થાય છે).

સારાંશ:- આ ગાથામાં એમ બતાવે છે કે સત્તા ગુણ છે અને દ્રવ્ય ગુણી છે- આ રીતે તેમના વચ્ચે ગુણ-ગુણીનો સંબંધ છે.

- નિશ્ચયથી દ્રવ્યનું સ્વભાવભૂત પરિણામ અસ્તિત્વ છે. તે અસ્તિત્વ જ સત્તા નામનો ગુણ છે. આ ગુણ સર્વ ગુણોમાં પ્રધાન છે અને તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ છે. આ અસ્તિત્વરૂપ સત્તામાં જ દ્રવ્ય વિરાજમાન રહે છે અને તેથી જ દ્રવ્યનું નામ 'સત્' પડ્યું છે. આચાર્ય કુંદકુંદે આવા સત્તા ગુણ અને ગુણી દ્રવ્યમાં અભિન્નતા સિદ્ધ કરી છે.
- ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યના પરિણામ ધારાવાહી નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. જો તે પરિણામ ન હોય તો સત્તા પણ ન હોય અને સત્તા ન હોય તો ગુણી દ્રવ્ય પણ રહેતું નથી.
- દ્રવ્યના સ્વરૂપને ટકાવી રાખવાનું કારણ અસ્તિત્વ ગુણ છે. આ અસ્તિત્વ ગુણને દ્રવ્યપ્રધાન કથન દ્વારા 'સત્' શબ્દથી કહેવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્યનો સ્વભાવભૂત પરિણામ અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય તે સત્થી ભિન્ન નથી અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય ત્રણેય મળીને જે પરિણામ થયા, તે જ સત્તા છે.
- ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ પરિણામમાં દ્રવ્ય સ્થિત છે- એમ કહો અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય પરિણામ કે જે અસ્તિત્વ ગુણ છે, તેમાં દ્રવ્ય સ્થિત છે- એમ કહો; બન્નેનો અભિપ્રાય એક જ છે; કારણ કે અસ્તિત્વ ગુણ સ્વયં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ જ છે, તેથી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ પરિણામ 'સત્' શબ્દથી કહેવામાં આવ્યા છે.
- બધાં જ પદાર્થો અને આખા વિશ્વ સમયે સમયે જે રીતે પરિણમન કરી રહ્યાં છે, તે પરિણામને બતાવનાર, તે પરિણામ સ્વયં જ સત્તા છે અને સત્તા દ્રવ્યથી ભિન્ન નથી- એમ સિદ્ધ કરે છે.
- આ રીતે આ ગાથામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યથી યુક્ત જે પરિણામ છે, તે સત્ છે અને તે સત્ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. સત્નું જ બીજું નામ અસ્તિત્વ અને સત્તા છે. સત્તા ગુણ છે અને દ્રવ્ય ગુણી છે. આ રીતે તેમના વચ્ચે ગુણ-ગુણી સંબંધ છે.

(ગાથા ૯૯): જે દ્રવ્યનો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક સ્વભાવભૂત પરિણામ છે; તે પરિણામ સત્તાથી અભિન્ન ગુણ છે. સ્વભાવમાં સ્થિત હોવાથી દ્રવ્ય સત્ છે- એવો જિનદેવનો ઉપદેશ છે.

- ૯૯મી ગાથામાં કહ્યું હતું કે "સ્વભાવમાં અવસ્થિત (રહેલું, રહેતું) હોવાથી દ્રવ્ય સત્ છે", દ્રવ્યનો જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સહિત પરિણામ તે પદાર્થોનો સ્વભાવ છે.
- દ્રવ્યનો સ્વભાવ પરિણામ કહેવામાં આવ્યો છે એટલે કે તે પરનો કોઈ પરિણામ છે એમ નથી. દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ પરિણામ કહેવામાં આવ્યો છે.

• જ્યારે દુઃખને જે ઉપાદાન-સ્કંધના પરિણામ છે તે અનિત્યતાને ૧૦૮-૨ 356
લક્ષણે છે - એટલે જુદા નહિ એવા ગુણને ધરાવે છે. આ ઉપાદાન-સ્કંધ-દુઃખ
તે અનિત્યતા ગુણનું જ રૂપ છે, તેથી જુદી રહેતું નથી.

• એટલે તે અનિત્યતા ગુણ છે અને ઉપાદાન-સ્કંધ-દુઃખ તેના ગુણ પરિણામ છે. આ
એટલા દુઃખથી અલગ છે; માટે દુઃખનું પરિણામ એમાં ઉપાદાન-સ્કંધ-દુઃખના પરિણામ
પરિણામે છે.

• દુઃખ અને એક પછી અનુભવાય છે, પરંતુ પહેલાં અનુભવાય નહિ, આ વાત આગળ આવી
ગઈ છે. એટલા દુઃખથી અલગ છે, તેથી એટલા અનિત્યતાને ધરાવે દુઃખનાં ઉપાદાન-સ્કંધ-
દુઃખના ગુણ પ્રકારના પરિણામ થાય છે.

• અનિત્યતા-એટલે જેમ દુઃખ અનિત્ય છે, તેમ અનિત્યતાના ગુણ પરિણામ પણ દુઃખથી
અભિન્ન છે.

• દુઃખનિરોધ = દુઃખ રહેવું ન; દુઃખપ્રહાણ = વસ્તુની જુદાપણાથી.

• દુઃખના સ્વરૂપની દૃષ્ટિ - એવું જે અનિત્ય, તેને દુઃખપ્રહાણ થવા દ્વારા એનું શાશ્વત
દૃષ્ટિમાં આવે છે.

• ઉપાદાન-સ્કંધ-દુઃખ તે એક અને એક દુઃખ પરિણામ - એમ સિદ્ધ કરે છે.

• એટલા ગુણને દુઃખથી અનુભવાય છે, પરંતુ તે એટલા ગુણ દુઃખમાં જ આવ્યા છે, દુઃખનો જ
ગુણ છે, દુઃખનો જ ભાગ છે.

• દુઃખનાં રહસ્યો છે એટલે દુઃખ અન્યસ્વરૂપ જ છે. દુઃખ એટલે અને એટલા
દુઃખથી ભિન્ન નથી.

• આમ સામાન્ય ગુણ છો. સામાન્યગુણમાં પણ ઉપાદાન-સ્કંધ-દુઃખના પરિણામ થાય છે, આ
ઉપાદાન-સ્કંધ-દુઃખ પરિણામથી દુઃખ જુદું નથી.

• તેથી બધું દુઃખ એ દુઃખના ઉપાદાન-સ્કંધ-દુઃખના પ્રકારને લઈને એવું બધું નહિ
અનિત્યને પ્રાપ્ય એવી આવી તેથી ત્યાં રહે એમ નહિ.

• અનંત દુઃખો અનંતમાં અનંતતા રૂપે રહે છે - તે આ રીતે દરેક દુઃખ ઉપાદાન-
સ્કંધ-દુઃખને પામની રીતે સ્વાતંત્ર્યમાં પરિણમન કરે.

• આવા રસ્તાઓ આવ્યા તેને પહેલાં મારી આવા પ્રાપ્ય થઈ - આ બરાબર નહિ.
મારી ઉપાદાન-સ્કંધ-દુઃખના પ્રાપ્ય મારા એટલા ગુણથી થઈ છે; માટે એ સ્વાધીન છે.

• શું આશ્ચર્ય છે! આજ આ શબ્દે ન્યાયના ભંડાર ભર્યા છે.

गाथा-१०९ : प्रश्नोत्तर

(1) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- अस्तित्व गुण उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वरूप है।

2- 'सत्' का दूसरा नाम अस्तित्व अथवा सत्ता है।

3- 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य युक्तं सत्' और 'सत् द्रव्य लक्षणम्'- ऐसा यहाँ सिद्ध किया गया है।

4- अस्तित्वस्वरूप सत्तागुण में विराजमान होने के कारण द्रव्य को 'सत्' कहा जाता है।

5- अस्तित्व गुण को द्रव्यप्रधान कथन में सत् कहते हैं।

6- उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य स्वरूप परिणाम द्रव्य का स्वभाव है।

7- स्वभाव में अवस्थित होने से द्रव्य सत् है।

8- अस्तित्व अथवा सत्ता गुण है और द्रव्य गुणी है।

9- यदि उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वरूप परिणाम द्रव्य का स्वभाव न होता, तो जगत के द्रव्यों का परिणमन एक दूसरे के स्वाधीन न होता।

10- यह गाथा के निष्कर्षरूप में हम यह कह सकते हैं कि पर्यायों का परिणमन क्रमबद्ध होता है।

11- द्रव्य और सत्तागुण में भेदभाव है; इसलिये सत्ता द्रव्य का तद्रूप भाव नहीं है।

12- द्रव्य की वृत्ति भूत भविष्य और वर्तमान को स्पर्शती है; इसलिये द्रव्य का स्वभावभूत उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मक परिणाम अस्तित्व गुण से अविशिष्ट है।

13- अनंत द्रव्यों अनंतपने अनंत काल तक क्यों रहते हैं - इस प्रश्न का रहस्य इस गाथा से मिल सकता है।

14- संयोग मेरी पर्याय को प्रभावित कर सकते हैं।

ગાથા-110

ઉત્થાનિકા: હવે ગુણ ને ગુણીના અનન્યપણાનું કથન કરે છે :-

ગાથા: પર્યય કે ગુણ એવું કંઈ ન દ્રવ્ય વિના વિશ્વે દીસે;
દ્રવ્યત્વ છે વળી ભાવ; તેથી દ્રવ્ય પોતે સત્ત્વ છે. 110.

અન્વયાર્થ:- આ વિશ્વમાં ગુણ એવું કંઈ કે પર્યય એવું કંઈ, દ્રવ્ય વિના (-દ્રવ્યથી જુદું) હોતું નથી; અને દ્રવ્યત્વ તે ભાવ છે (અર્થાત્ અસ્તિત્વ તે ગુણ છે); તેથી દ્રવ્ય પોતે સત્તા (અર્થાત્ અસ્તિત્વ) છે.

સારાંશ:- આગળની ગાથામાં સત્તા અને દ્રવ્યમાં ગુણ-ગુણીપણું સિદ્ધ કર્યું હતું, તથા આ ગાથામાં એમ બતાવે છે કે તેમનામાં ગુણ-ગુણીપણું હોવા છતાં પણ ગુણ અને ગુણી બંને અનન્ય છે.

• આ વિશ્વમાં દ્રવ્યથી પૃથક્ ગુણ અથવા પર્યાયો હોતાં નથી. દ્રવ્યત્વ એ જ ભાવ છે અર્થાત્ અસ્તિત્વ એ ગુણ છે; તેથી દ્રવ્ય સ્વયં સત્તા જ છે.

• જગતમાં એક કોઈ ચીજ પણ ગુણ-પર્યાયથી રહિત દ્રવ્ય જોયું નથી. દ્રવ્યનો અસ્તિત્વભાવ એ જ સત્તા ગુણ છે; તેથી દ્રવ્ય સ્વયં જ સત્તાસ્વરૂપ છે.

• જેમ પીળાશાદિ ગુણ અને કુંડલાદિ પર્યાયોથી ભિન્ન સોનું હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં એવો કોઈ ગુણ નથી કે જે દ્રવ્યથી જુદો કરી શકાતો હોય; તે જ રીતે એવો કોઈ પર્યાય નથી, જેને દ્રવ્યથી ભિન્ન કરી શકાય. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય - ત્રણેય અભેદ છે; તેથી વસ્તુ સ્વયં સત્તા સ્વરૂપ છે.

• અહીં દ્રવ્યત્વ શબ્દનો અર્થ દ્રવ્યત્વ નામના સામાન્ય ગુણ તરીકે લેવાનો નથી; પરંતુ જે સત્ છે તે દ્રવ્ય છે અને સત્તા છે તે દ્રવ્યત્વ છે. દ્રવ્ય અને દ્રવ્યત્વ અર્થાત્ સત્ અને સત્તા ભિન્ન નથી.

• આત્મા અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય પોત-પોતાના સ્વભાવમાં રહેલાં છે; એ સ્વભાવ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ પરિણામ છે, જેને સત્તાગુણ કહ્યો છે.

• પ્રત્યેક આત્મા અને જડ પદાર્થોની સત્તા પૃથક્-પૃથક્ છે અને પ્રત્યેક પદાર્થની સત્તા પોત-પોતાનામાં છે; પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ પોતાના પરિણામથી પૃથક્ નથી અને તે અન્યના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ પરિણામથી પૃથક્ છે - એવું ભેદજ્ઞાન કરવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

• આ ગાથામાં સોનાનું ઉદાહરણ આપીને એમ સમજાવ્યું છે કે સત્તાગુણ અને સત્ દ્રવ્ય - બંને અનન્ય જ છે, અન્ય-અન્ય નહિ.

• સંયોગને લઈને શુભભાવ થાય છે એમ નથી, પરંતુ સત્તાગુણનો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય પરિણામ એ રીતે થાય છે. શુભભાવ થવા માટે શાસ્ત્રાદિકની જરૂર એમ નથી; પરંતુ તેના સત્તાગુણને લઈને તેવો પરિણામ થાય છે અને સત્તા દ્રવ્યની હોવાથી તે દ્રવ્યના પોતાના પરિણામથી થાય છે, શુભભાવથી નહિ.

• જેને લઈને મતિજ્ઞાન ને શ્રુતજ્ઞાન તથા કેવળ સમયે કેવળજ્ઞાન - એ દ્રવ્યની પર્યાય અંતરંગ પૃથક્ત્વપણાને લીધે; પરંતુ એવું એમ નથી કે એવા સંયોગો આવવાથી એવું પરિણમન થયું. એનો સ્વભાવ જ એવો છે કે પોતાની સત્તાના ઉત્પાદથી તે થયું છે અને તે દ્રવ્યનું જ પરિણમન છે; પૂર્વ પર્યાય પણ એમાં કારણ નથી. એ તો પહેલાં આવી ગયું છે કે ઉત્પાદને પોતાના વ્યયની પણ અપેક્ષા નથી.

• આખી દુનિયાથી જુદો પડી જા એમ કહે છે. તું જુદો છો જ.

- પરને પદાર્થ- સંયોગને પદાર્થ પર્યાય કહ્યો છે તેમ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહોહો! શું સ્વાતંત્ર્યના ઢંઢેરા!
- 'દ્રવ્યના સ્વરૂપની વૃત્તિરૂપ અસ્તિત્વ (સત્તા) નામે વિભાગ' એ દ્રવ્યનો જ તેના 'ગુણ' નામે વિભાગો સત્તાગુણ સાથે દ્રવ્યથી પૃથક્પણે વર્તતા નથી.
- દ્રવ્ય ગુણવાન છે અને ગુણ ગુણ છે. ગુણનો આધાર ગુણ જ છે તેને દ્રવ્યથી જુદો નથી માટે દ્રવ્ય જ છે.

गाथा-११० : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. सुवर्ण	A. द्रव्य
2. पीलापन	B. द्रव्यत्व
3. द्रव्य	C. गुणी ; सत् ; भाववान ; सत्तास्वरूप
4. द्रव्यत्व	D. सत्तागुण ; सत्ता ; भाव ; अस्तित्व

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- द्रव्य और गुण पृथक् हैं।

2- गुण और गुणी अनन्य हैं।

3- गुण और पर्याय से रहित कोई द्रव्य हो सकता है।

4- इस गाथा में 'द्रव्यत्व' शब्द का अर्थ अस्तित्व, वस्तुत्व, प्रमेयत्व आदि छह सामान्य गुणों में से एक 'द्रव्यत्व' गुण होता है।

5- इस गाथा में 'द्रव्यत्व' का अर्थ 'सत्तागुण' नामका द्रव्यका भाव होता है।

6- शुभ-अशुभ भाव संयोगों के कारण होते हैं।

7- पूर्व पर्याय का नाश उत्तर पर्याय के उत्पाद का उपादान कारण है।

8- इस गाथा में सम्यग्ज्ञान प्राप्त करने की चाबी बताई गयी है।

ઉત્થાનિકા: હવે દ્રવ્યને સત્-ઉત્પાદ અને અસત્-ઉત્પાદ હોવામાં અવિરોધ સિદ્ધ કરે છે:-

ગાથા: આવું દરવ દ્રવ્યાર્થ- પર્યાયાર્થથી નિજભાવમાં
સદ્ભાવ-અણસદ્ભાવયુત ઉત્પાદને પામે સદા. ૧૧૧.

અન્વયાર્થ: આવું (પૂર્વોક્ત) દ્રવ્ય સ્વભાવમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયો વડે સદ્ભાવસંબદ્ધ અને અસદ્ભાવસંબદ્ધ ઉત્પાદને પામે છે.

ભાવાર્થ:- જે પહેલાં વિદ્યમાન હોય તેની જ ઉત્પત્તિને સત્-ઉત્પાદ કહે છે અને જે પહેલાં વિદ્યમાન ન હોય તેની ઉત્પત્તિને અસત્-ઉત્પાદ કહે છે. જ્યારે પર્યાયોને ગૌણ કરીને દ્રવ્યનું મુખ્યપણે કથન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તો જે વિદ્યમાન હતું તે જ ઉત્પન્ન થાય છે (કારણ કે દ્રવ્ય તો ત્રણે કાળે વિદ્યમાન છે); તેથી દ્રવ્યાર્થિકનયથી તો દ્રવ્યને સત્-ઉત્પાદ છે. અને જ્યારે દ્રવ્યને ગૌણ કરીને પર્યાયોનું મુખ્યપણે કથન કરવામાં આવે છે, ત્યારે જે વિદ્યમાન નહોતું તે ઉત્પન્ન થાય છે (કારણ કે વર્તમાન પર્યાય ભૂતકાળે વિદ્યમાન નહોતો), તેથી પર્યાયાર્થિકનયથી દ્રવ્યને અસત્-ઉત્પાદ છે.
અહીં એ લક્ષમાં રાખવું કે દ્રવ્ય અને પર્યાયો જુદી જુદી વસ્તુઓ નથી; તેથી પર્યાયોની વિવક્ષા વખતે પણ, અસત્-ઉત્પાદમાં, જે પર્યાયો છે તે દ્રવ્ય જ છે, અને દ્રવ્યની વિવક્ષા વખતે પણ, સત્-ઉત્પાદમાં જે દ્રવ્ય છે તે પર્યાયો જ છે.

સારાંશ:
- ચીજ તો એક જ થયું છે, તેને જ દ્રવ્યાર્થિકનયથી સત્-ઉત્પાદ અને પર્યાયાર્થિક-નયથી અસત્-ઉત્પાદ કહેવામાં આવે છે.
- આચાર્ય ભગવાન તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં લખે છે કે જો સત્ને દ્રવ્યાર્થિકનયથી જોઈએ તો એ સ્પષ્ટ જ છે કે કડામાં જે સોનું છે, કુંડળમાં પણ તે જ સોનું છે; આ પ્રકારે સત્-ઉત્પાદ કહેવાય છે અને જ્યારે પર્યાયાર્થિકનયથી જોઈએ તો કુંડળ પર્યાય જે અત્યારે ઉત્પન્ન થઈ છે, તે પહેલાં ન હતી; તેથી આ અસત્-ઉત્પાદ છે.
- અનાદિ-અનંત જે દ્રવ્ય છે, તે પોતાની પર્યાયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને દ્રવ્ય-દૃષ્ટિથી સત્-ઉત્પાદ કહે છે. જે પહેલાં ન હતું અને અત્યારે જેનો ઉત્પાદ થયો છે, તેને પર્યાયાર્થિકનયથી અસત્-ઉત્પાદ કહે છે.
- ઉત્પાદ તો એક જ છે, ફક્ત કથન બે પ્રકારનું છે. અહીંયાં ઉત્પાદનો સંબંધ તો દ્રવ્યની સાથે જ છે. જેનું અસ્તિત્વ પહેલાં હતું, તેની જ ઉત્પત્તિને સત્-ઉત્પાદ કહે છે અને જેનું અસ્તિત્વ પહેલાં ન હોય, તેની ઉત્પત્તિને અસત્-ઉત્પાદ કહે છે. એક જ ઉત્પાદને આ બે સંબંધ લાગુ પડે છે. દ્રવ્યની સાથે સંબંધ કહેવો હોય ત્યારે સત્-ઉત્પાદ અને પર્યાયની સાથે સંબંધ કહેવો હોય ત્યારે અસત્-ઉત્પાદ કહેવાય છે.
- આ ગાથામાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે કોઈ ફેરફાર થાય છે તો તે પહેલાથી હતું કે એકદમ નવું ઉત્પન્ન થયું છે? આ સંદર્ભમાં જૈનદર્શન કહે છે કે જગતની વસ્તુ ભિન્ન છે, તે મૂળ સામગ્રી તો પહેલાં પણ હતી અને અત્યારે પણ છે, તેમાં તો ફેર પરિવર્તન થયું નથી સોનું ત્યારે પણ હતું, ત્યારે તે કડારૂપે હતું અને અત્યારે પણ છે, ત્યારે કંગન બની ગયું છે; તેથી સોનાનો જ પૂર્વપર્યાયરૂપે નાશ થયો છે અને સોનાનો જ ઉત્તરપર્યાયરૂપે ઉત્પાદ થયો છે; આથી સત્નો જ ઉત્પાદ થયો છે. પરંતુ

જેની દ્રષ્ટિ ફક્ત ઉપર જ છે, તેનું તો આયુષ્ય નષ્ટ જ થઈ જવાનું [૧૧૧-૨] 362
છે અને જેની દ્રષ્ટિ નિજ પર છે, તેને આયુષ્ય મળ્યું ગણાયું છે. આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે પર્યાયદ્રષ્ટિથી જોતાં અસત્‌નો ઉત્પાદ થાય છે અને દ્રવ્ય દ્રષ્ટિથી જોતાં સત્‌નો ઉત્પાદ થાય છે.

- દ્રવ્યમાં 'છે' તેનો ઉત્પાદ છે અને 'નથી' તેનો ઉત્પાદ છે. દ્રવ્યમાં જે હતું તે આવ્યું છે અને પર્યાયમાં નહોતું તે આવ્યું છે તે અનુક્રમે સત્-ઉત્પાદ અને અસત્-ઉત્પાદ
- તેથી ટિંબાજીએ પૂછ્યું છે કે ઉપરથી વાત થાય, પરંતુ બરાબર તેમ કહેવા. [સિ.] ગુરુજીના પરિણામથી એમ થયું છે.
- ફરી પણ દ્રવ્ય સ્વભાવનું સ્વરૂપ ન હોય અને સ્વભાવનું ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સિવાય હોય નહિ. સત્ તેમજ સત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવના પરિણામ છે - એનું પરિણમન બીજાથી થતું નથી.
- સદ્ભાવ સંબદ્ધ ઉત્પાદ = હતો તે થાય છે = હતો તેથી આવ્યો છે = દ્રવ્ય સાથે સંબંધવાળો છે. (સત્-ઉત્પાદ)
- અસદ્ભાવ સંબદ્ધ ઉત્પાદ = અણ હતો અને નવો થાય છે. એ પર્યાયદ્રષ્ટિએ અસત્-ઉત્પાદ છે.
- વ્યતિરેકો = પ્રકારભેદો; અભિધેયતા = કહેવાયોગ્યપણું; વાચ્યતા; કથની.
- દ્રવ્યની અન્વયશક્તિઓથી પર્યાય આવે છે, પરદ્રવ્યોથી નહિ. આત્મામાં જ્ઞાન દર્શન આદિ અને પરમાણુમાં વર્ણ ગંધ આદિ અન્વયશક્તિઓ છે, તેથી પર્યાય આવે છે. અન્વય શક્તિઓ દ્રવ્ય સાથે યુગપદ્ પ્રવર્તે છે = નિત્ય રહે છે.
- દ્રવ્યની જ્યારે મુખ્યતા કહેવામાં આવે છે ત્યારે અન્વયશક્તિઓને મુખ્ય અને વ્યતિરેક વ્યક્તિઓને ગૌણ કરતાં તે સત્ છે તેથી થાય છે માટે સદ્ભાવસંબદ્ધ ઉત્પાદ કહે છે.
- દ્રવ્યનો ઉત્પાદ દ્રવ્યની અભિધેયતા વખતે = દ્રવ્યનો ઉત્પાદ દ્રવ્યની મુખ્યતાથી કહેવો હોય ત્યારે; પર્યાયની અભિધેયતા વખતે = પર્યાયની મુખ્યતાથી કહેવું હોય ત્યારે.
- પર્યાયની મુખ્યતાથી જોતાં આવતો અન્વયશક્તિના સંબંધ વગર તે પર્યાય થઈ છે અને તે નહોતી તે થઈ છે. અહીં ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયોની મુખ્યતા છે અને અન્વયશક્તિઓ ગૌણ છે, છતાં તે દ્રવ્યથી ભિન્ન નથી. નહોતી તે થઈ છે તેથી અસદ્ભાવ-સંબદ્ધ કહેવાય છે.
- જે દ્રવ્ય છે તે પર્યાય છે, જે પર્યાય છે તે દ્રવ્ય છે. એ પર્યાય અન્વયશક્તિમાંથી જ આવે છે માટે પર્યાય તે દ્રવ્ય જ છે.
- દ્રવ્યમાં સત્-ઉત્પાદ છે એટલે દ્રવ્યમાં છે એ પર્યાયમાં આવે છે.
- ત્યારે કેવળી પર્યાય પ્રગટ કરવી હોય તો તે અંદરથી પ્રગટ થશે કે બહારથી?
- જેમ પરમાણુ અને આત્મા જુદા છે એમ દ્રવ્ય અને પર્યાયો જુદી જુદી વસ્તુઓ નથી; તેથી અસત્-ઉત્પાદમાં પણ પર્યાયો દ્રવ્યના ઘેરાવામાં જ ઉત્પન્ન થયેલ છે, પરના ઘેરાવામાં ઉત્પન્ન થયેલ નથી; માટે પર્યાયો દ્રવ્ય જ છે. પર્યાયો બદલતાં કાંઈ નવું દ્રવ્ય થઈ જાય એમ નથી.
- દ્રવ્યાર્થિક = દ્રવ્યના પ્રયોજનવાળો; પર્યાયાર્થિક = પર્યાયના પ્રયોજનવાળો
- અનેરી પર્યાય પણ અન્વયના સંબંધમાં રહીને થઈ છે એ પર્યાય દ્રવ્યની જ છે અને જે દ્રવ્ય છે તે પોતે જ પર્યાય છે.
- પૂ. ગુરુદેવ - 'સમજાવું ફરી?' રામજીભાઈ - 'ફરી હા પાડતું નથી!'

- મૂળ ગાથામાં છે કે દ્રવ્ય ત્યાં જ સદ્ભાવસંબદ્ધ અને અસદ્ભાવસંબદ્ધ ઉત્પાદને સદા પ્રાપ્ત થાય [છે].

- અન્વયશક્તિઓ = અન્વયરૂપ શક્તિઓ. (અન્વયશક્તિઓ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિનાની છે, એકીસાથે પ્રવર્તે છે અને દ્રવ્યને નિપજાવે છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે આત્મદ્રવ્યની અન્વયશક્તિઓ છે.)
- વ્યતિરેકવ્યક્તિઓ = ભેદરૂપ પ્રકારો. (વ્યતિરેકવ્યક્તિઓ ઉત્પત્તિ-વિનાશ પામે છે, ક્રમે પ્રવર્તે છે અને પર્યાયોને નિપજાવે છે. શ્રુતજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન વગેરે તથા સ્વરૂપાચરણચારિત્ર, યથાખ્યાતચારિત્ર વગેરે આત્મદ્રવ્યની વ્યતિરેકવ્યક્તિઓ છે.)
- અન્વય = એકરૂપતા; સદૃશતા; 'આ તે જ છે' એવા જ્ઞાનના કારણભૂત એકરૂપપણું.
- વ્યતિરેક = ભેદ; એકનું બીજારૂપ નહિ હોવું તે; 'આ તે નથી' એવા જ્ઞાનના નિમિત્તભૂત ભિન્નરૂપપણું.

गाथा - १११ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. सत्-उत्पाद	A. द्रव्यार्थिकनयसे
2. असत्-उत्पाद	B. पर्यायार्थिकनयसे
3. सत्-उत्पाद	C. जो पहले नहीं था उसका उत्पाद
4. असत्-उत्पाद	D. जो पहले था उसका उत्पाद
5. सत्-उत्पाद	E. सद्भावसंबद्ध
6. असत्-उत्पाद	F. असद्भावसंबद्ध
7. द्रव्य	G. व्यतिरेकव्यक्ति
8. पर्याय	H. अन्वयशक्ति

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- एक ही द्रव्यमें एक ही साथ सत्-उत्पाद और असत्-उत्पाद नहीं हो सकते।

2- जो सोना कड़ारूपमें था, उसी सोनेका कंकणरूपसे उत्पाद को असत्-उत्पाद कहते हैं।

3- कड़ारूप सोने का नाश होकर कंकणरूप सोनेका उत्पाद को सत्-उत्पाद कहते हैं।

4- सद्भावसंबद्ध उत्पाद और असद्भावसंबद्ध उत्पाद एक ही उत्पाद रूप कार्यको कहने की दो कथन पद्धति हैं।

5- असत्-उत्पादमें जो पर्यायें हैं वे द्रव्य ही हैं और सत्-उत्पादमें जो द्रव्य है वह पर्याय ही है।

6- सत्-उत्पादमें द्रव्यके उत्पाद की और असत्-उत्पादमें पर्यायके उत्पाद की बात करनेमें आती है।

7- द्रव्य स्वयं ही सद्भावसंबद्ध उत्पादको और असद्भावसंबद्ध-उत्पाद को सदा प्राप्त होता है।

8- अनेरी अनेरी पर्याय भी द्रव्यकी अन्वयशक्ति में से ही आती हैं।

9- द्रव्य ही पर्याय है और पर्याय ही द्रव्य है।

10- अभिधेयता = उपादेयता

11- व्यक्ति = अंश

12- 'छुरीसे शाक कटा' - यह संयोग-दृष्टि झूठी है; और 'सत्तागुण के परिणमन के कारण ऐसा हुआ' - यह स्वभाव-दृष्टि यथार्थ है।

13- सत्ता गुण समय समय उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यरूप परिणमता है।

14- इस गाथामें दृष्टिके विषय द्रव्यकी बात की गयी है।

15- इस गाथामें प्रमाणके विषय द्रव्यकी बात की गयी है।

ગાથા-૧૧૨

ઉત્થાનિકા: હવે (સર્વ પર્યાયોમાં દ્રવ્ય અનન્ય છે એટલે તેનું તે જ છે માટે તેને સત્-ઉત્પાદ છે-એમ) સત્-ઉત્પાદને અનન્યપણા વડે નક્કી કરે છે:-

ગાથા: જીવ પરિણમે તેથી નરાદિક એ થશે; પણ તે-રૂપે
શું છોડતો દ્રવ્યત્વને? નહિ છોડતો ક્યમ અન્ય એ? ૧૧૨.

અન્વયાર્થ: જીવ પરિણમતો હોવાથી મનુષ્ય, દેવ આદિક થશે (તિર્યંચ, નારક ઈત્યાદિ) થશે. પરંતુ મનુષ્યાદિક થઈને શું તે દ્રવ્યપણાને છોડે છે? નહિ છોડતો થકો તે અન્ય કેમ હોય? (અર્થાત્ તે અન્ય નથી, તેનો તે જ છે.)

ભાવાર્થ: - જીવ મનુષ્ય-દેવાદિક પર્યાયે પરિણમતાં છતાં અન્ય થઈ જતો નથી, અનન્ય રહે છે, તેનો તે જ રહે છે; કારણ કે 'તે જ આ દેવનો જીવ છે, જે પૂર્વ ભવે મનુષ્ય હતો અને અમુક ભવે તિર્યંચ હતો'-એમ જ્ઞાન થઈ શકે છે. આ રીતે જીવની માફક, દરેક દ્રવ્ય પોતાના સર્વ પર્યાયોમાં તેનું તે જ રહે છે, અન્ય થઈ જતું નથી-અનન્ય રહે છે. આમ દ્રવ્યનું અનન્યપણું હોવાથી દ્રવ્યનો સત્-ઉત્પાદ નક્કી થાય છે.

સારાંશ:
- જેમ સોનાની દ્રષ્ટિએ જોતાં કંકણાદિ પર્યાયોમાં પરિણમિત થયું થકું સોનું તે સોનું જ રહે છે, અનન્ય જ રહે છે; અન્ય-અન્ય થઈ જતું નથી, તેમ દ્રવ્યની દ્રષ્ટિ વડે દેખતાં મનુષ્યાદિ પર્યાયોમાં પરિણમિત થયું થકું જીવદ્રવ્ય જીવ જ રહે છે, અનન્ય જ રહે છે, અન્ય-અન્ય થઈ જતું નથી. આ અપેક્ષાએ સત્નો જ ઉત્પાદ થાય છે.
- સમયસારમાં દ્રષ્ટિનો વિષય બતાવવા માટે દ્રવ્યસામાન્યની વાત કરી છે. ત્યાં જીવસ્થાન, ગુણસ્થાન વગેરે વિશેષ ભેદરૂપ ન હોવાનું કારણ તેમને અનન્ય કહ્યાં છે, અને પ્રવચનસારમાં કહે છે કે દેવરૂપ, મનુષ્યરૂપ, સિદ્ધરૂપ, આગળ આગળ ગુણસ્થાનરૂપ જીવ થાય છે; આમ બન્ને ઠેકાણે બતાવીને એકતા અહીં દ્રવ્યને બતાવ્યું છે. તેનું તે જ દ્રવ્ય ધ્રુવ શાશ્વત રહે છે-એમ ધ્રુવ દ્રવ્ય બતાવ્યું છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય આ ત્રણેયનું જ્ઞાન કરાવીને દ્રવ્યદ્રષ્ટિ કરાવવી છે.
- પ્રત્યેક વસ્તુ ધ્રુવ રહીને બદલાય છે, ભાવાંતરરૂપ થાય છે; પરંતુ પોતાના સ્વદેશ એટલે કે ક્ષેત્રને તે ફેરવી શકતી નથી.
- શુદ્ધ ચૈતન્ય શક્તિ કારણ (ધ્રુવ) રહીને અવસ્થામાં પરિણમન થયા કરે છે અને પર્યાયમાં ધ્રુવ પ્રગટ રહેતું નથી; તથા ધ્રુવ એવું ને એવું રહે અને પર્યાય બદલી થઈ જાય-એમ પણ થતું નથી.
- દ્રવ્ય અને પર્યાય કથંચિત અનન્ય છે અને કથંચિત અન્ય-અન્ય. જે અપેક્ષાએ તેનો અનન્ય છે, તે અપેક્ષાએ સત્-ઉત્પાદ છે અને જે અપેક્ષાએ અન્ય-અન્ય છે, તે અપેક્ષાએ અસત્-ઉત્પાદ છે.
- સત્-ઉત્પાદને અનન્યપણા વડે નક્કી કરે છે = પર્યાય બદલી થાય, પરંતુ વસ્તુ તો એની એ જ રહે છે
- જીવ મનુષ્ય દેવ આદિ પર્યાય રૂપે ભલે હો રૂપ પ્રત્યેક જ્ઞાન ભિન્ન છે. તેને અવસ્થામાં ભિન્નતા હો, પરંતુ શક્તિ ભિન્ન નથી તેની તે જ છે. વસ્તુ તો વસ્તુમાં છે, દ્રષ્ટિ ત્યાં રાખવા જેવી છે-એમ કહે છે.
- દ્રવ્ય દ્રવ્યત્વ - વસ્તુની સ્થાયી શક્તિઓ = અનન્યપણું અન્વય શક્તિપણું. એનો કદી અભાવ થતો નથી. જ્યારે જુઓ ત્યારે એ પૂરણ ભંડાર ભર્યો છે-એમ કહે છે. સત્ કદી સત્તાને છોડતું નથી. દ્રવ્ય એ અન્વયશક્તિઓનો પિંડ ઉદ્યોત છે.

(૧૧૨-૨) 366

• આર્તનો વિયોગની પર્યાય હો; છતાં દ્રવ્ય તે અન્વયશક્તિઓને છોડતું નથી.
અન્વયશક્તિમાં કાંઈ ઘટાડો આવતો નથી. તેમ સિદ્ધદશા થયું ત્યારે અન્વયશક્તિઓમાં
કાંઈ વધારો કે ઘટાડો થતો નથી.

• અન્વયશક્તિઓની તાકાત એટલી માપ તાકાત સમાન - તેને પકડવાનો છે.

• એક બાજુ કહ્યું કે પર્યાય દ્રવ્યની અપેક્ષા રહિત પોતાના ષટ્કારકથી પરિણમે છે અને
ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય નિરપેક્ષ છે. અહીં કહે છે કે દ્રવ્ય પર્યાયોમાં વર્તે છે. દ્રવ્ય ત્રિકાળપણે
અન્વયશક્તિઓમાં વર્તે છે, તે પર્યાયમાં વર્તે છે; છતાં દ્રવ્ય પર્યાયરૂપ થઈ જતું નથી.

• સમયસારમાં આવે છે કે પર્યાયના કર્તા, કર્મ દ્રવ્ય છે. એમ કહીને એ સિદ્ધ
કર્યું છે કે તેના વગર દ્રવ્ય કાંઈ કરી શકતું નથી.

• 'કંઈ એક પર્યાય અવલંબન હશે — પરિણામશે' = કર્મને લઈને નહિ, સંયોગને
લઈને નહિ, આત્માને લઈને નહિ, પરંતુ એ દ્રવ્ય પોતે એ રીતે વર્તે છે.

• જીવને મિથ્યાત્વરૂપે પરિણમ્યો ત્યારે પણ તે દ્રવ્ય તે પર્યાયમાં પરિણમ્યું છે; છતાં
તે દ્રવ્ય અને ગુણ તો અસલ એમ જ છે, એમાં જરાય ફેરફાર કાંઈ આવ્યો નથી.

• ત્રણેય કાળ એકરૂપ રહેલ છે, ત્યાં જોવાનું છે. પર્યાય ગમે તે પ્રકારની હોય, પરંતુ
ત્યાં જોવાનું નથી. દ્રવ્ય અને તેની અન્વયશક્તિને જોવાથી જ સમ્યગ્દર્શન અને
કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

• ગમે તે પર્યાયમાં પ્રવર્તે છતાં ત્રણે કાળ દ્રવ્ય એમને એમ જ રહે છે - એવી દૃષ્ટિ
થવી જોઈએ. એટલે કે જેવડો છે તેવડો જાણવો એ મહા પુરુષાર્થ છે, સાધારણ
વાત નથી. ત્રણે કાળ તેવો ને તેવો છે.

• અન્વય = તેવો ને તેવો જ; તેનો તે જ.

• પરમાણુ એક વાર લાકડાના ટુકડારૂપે અને બીજી વાર રેતીરૂપે પરિણમે છતાં પરમાણુ
તો તેનો તે જ રીતે રહે છે.

• આ સિદ્ધાંતસાર વાત છે. સમજ વિના આવું કાંઈ બેસે એવું નથી.

• એક ગાથાએ ન્યાલ કરી નાખે એવું છે.

गाथा - ११२ : प्रश्नोत्तर

(१) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- इस गाथा में सत्-उत्पाद को द्रव्य के अनन्यपने के द्वारा सिद्ध किया है।

2- कंकणादि पर्यायों में सोना और मनुष्यादि पर्यायों में जीव अनन्य ही रहते हैं, अन्य-अन्य नहीं होते - इस गाथा में ऐसा कहा गया है।

3- समयसारजी का प्रयोजन द्रव्यदृष्टि कराने का है, किंतु प्रवचनसारजी का प्रयोजन द्रव्यदृष्टि कराने का नहीं है।

4- द्रव्य और पर्याय सर्वथा अनन्य हैं।

5- अवस्था में परिणमन होने पर पर्याय से पृथक् रह कर ध्रुव अकेला वैसे का वैसा ही रहता है।

6- मति-श्रुतज्ञान की पर्याय पलट कर केवलज्ञान होने पर कायमी अन्वयरूप ज्ञानस्वभाव में बढ़-घट होती है।

7- भगवान भगवान आप से भरेला है अर्थात् अनंत अन्वय शक्तियों से भरा हुआ है।

8- इस गाथा में कही गई द्रव्य और पर्याय के अनन्यपने की बात में तथा आगम में अन्यत्र कही गई पर्याय के षट्कारकरूप परिणमन की बात में अत्यंत विरोध है। आगम में ऐसा परस्पर विरोध खतरनाक है।

9- पर्याय कैसी भी हों, किन्तु अनंत अन्वय शक्तियों के धारक द्रव्य को देखने से ही धर्म की शुरुआत और पूर्णता होती है।

10- द्रव्य का द्रव्यत्व = वस्तु की कायमी शक्तियाँ।

ઉત્થાનિકા: હવે અસત્-ઉત્પાદને અન્યપણા વડે (અન્યપણા દ્વારા) નક્કી કરે છે:-

ગાથા: માનવ નથી સુર, સુર પણ નહિ મનુષ્ય કે નહિ સિદ્ધ છે;
એ રીત નહિ હોતો થકો ક્યમ તે અનન્યપણું ધરે? ૧૧૩.

અન્વયાર્થ:- મનુષ્ય તે દેવ નથી, અથવા દેવ તે મનુષ્ય કે સિદ્ધ નથી; એમ નહિ હોતો થકો અનન્ય કેમ હોય?

ભાવાર્થ:- જીવ અનાદિ-અનંત હોવા છતાં, મનુષ્યપર્યાયકાળે દેવપર્યાયની કે સ્વાત્મોપલબ્ધિરૂપ સિદ્ધપર્યાયની અપ્રાપ્તિ છે અર્થાત્ મનુષ્ય તે દેવ કે સિદ્ધ નથી માટે તે પર્યાયો અન્ય-અન્ય છે. આ રીતે પર્યાયો અન્ય હોવાથી, તે પર્યાયોના કરનાર, સાધન અને આધાર એવો જીવ પણ પર્યાય-અપેક્ષાએ અન્યપણાને પામે છે. આ રીતે, જીવની માફક, દરેક દ્રવ્યને પર્યાય-અપેક્ષાએ અન્યપણું છે. આમ દ્રવ્યને અન્યપણું હોવાથી દ્રવ્યને અસત્-ઉત્પાદ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે.

સારાંશ:
- આગલી ગાથામાં દ્રવ્યના સત્-ઉત્પાદને અનન્યપણા દ્વારા સિદ્ધ કર્યો હતો, હવે આ ગાથામાં દ્રવ્યના અસત્-ઉત્પાદને અન્ય-અન્યપણા વડે સિદ્ધ કરે છે.
- જેમ કંકણાદિ પર્યાયોની દૃષ્ટિથી જોતાં કંકણાદિ પર્યાયોમાં પરિણમિત સોનું કંકણાદિ જ થઈ જાય છે, અન્ય-અન્ય જ થઈ જાય છે, અનન્ય રહેતું નથી; તેમ મનુષ્યાદિ પર્યાયોની દૃષ્ટિથી જોતાં મનુષ્યાદિ પર્યાયોમાં પરિણમિત જીવ મનુષ્યાદિ જ થઈ જાય છે, અન્ય-અન્ય જ થઈ જાય છે, અનન્ય રહેતો નથી. આ અપેક્ષાએ અસત્નો જ ઉત્પાદ થાય છે.
- આત્મા સામાન્ય-દ્રવ્ય સ્વરૂપ છે, અનંત શક્તિઓનો પિંડ છે; તેમાં સમયે સમયે અન્ય-અન્ય અવસ્થા થાય છે, તે તે સમયે જીવ પણ પર્યાયદૃષ્ટિથી તે તે રૂપે અન્ય-અન્ય થાય છે; પરંતુ ધ્રુવ પૃથક્ રહેતો નથી.

ધ્રુવ વસ્તુસ્વભાવની દૃષ્ટિથી જુઓ તો આત્મા એવો ને એવો જ રહે છે અર્થાત્ જડ ચેતન થતું નથી અને ચેતન જડ થતું નથી; પરંતુ પોતામાં પોતાની અવસ્થા સમયે પર્યાયદૃષ્ટિથી સંપૂર્ણ દ્રવ્ય પર્યાયરૂપ થાય છે. જ્યારે પર્યાય અન્ય-અન્ય થાય છે, ત્યારે દ્રવ્ય પણ સંપૂર્ણ અન્ય-અન્ય થાય છે. જો પર્યાયની જેમ ધ્રુવ અન્ય-અન્ય ન થાય તો પર્યાય અને દ્રવ્ય પૃથક્-પૃથક્ થઈ જશે; પરંતુ એમ થતું નથી.

- સત્-ઉત્પાદ કહો તો એ જ ધ્રુવમાંથી ઉત્પાદ થયો છે અને અસત્-ઉત્પાદ કહો તો પહેલાં નહોતો અને થયો તો એ જ ધ્રુવ અન્યરૂપ થયો છે. બીજો એ જ ધ્રુવ અન્યરૂપ થયો છે, અન્ય કોઈ નહીં.
- **પ્રશ્ન:** ક્ષાયિક ગુણ શુદ્ધ છે, તેને વિકારનો કર્તા કેમ કહે છે?

ઉત્તર: ભાઈ! ગુણમાં અશુદ્ધતા દ્રવ્યદૃષ્ટિથી નથી, એ તારી વાત બરાબર છે, કિંતુ પર્યાયાર્થિકનયથી ગુણ સ્વયં એક સમય માત્ર અશુદ્ધ પરિણમિત થાય છે; તેથી વિકારનો કર્તા, કરણ અને આધાર ક્ષાયિકગુણ છે; કારણ કે તે (વિકાર) તેની જ પર્યાય છે. ગુણ ત્રણેય કાળની પર્યાયોનો પિંડ છે, તેમાં વર્તમાન રાગવાળી પર્યાય તેની નથી, એમ એને કહીને એક પર્યાયનો અભાવ કરશો તો ગુણ સંપૂર્ણ સિદ્ધ નહિ થાય.

- આમ દ્રવ્ય અને પર્યાય કથંચિત અનન્ય છે અને કથંચિત અન્ય-અન્ય. જે અપેક્ષાએ અનન્ય છે, તે અપેક્ષાએ સત્-ઉત્પાદ છે અને જે અપેક્ષાએ અન્ય-અન્ય છે, તે અપેક્ષાએ અસત્-ઉત્પાદ છે.

• નહીંતો એને થાય કે અસત્-ઉત્પાદ આ ગાથામાં કહે છે. જ્યાં દ્રવ્ય નષ્ટ થતો જ રહેતો, પરંતુ પર્યાય નષ્ટ થઈને ઉપજાવો! ત્યાં તો દાખલો જેવું અને ત્યાં તો નર-નિગોદનો ભવ!

• આ સમયના સ્વરૂપની મર્યાદા છે. આમ કેમ? — એવા પ્રશ્નો એમાં અવકાશ નથી.

• જે સમયે જે પર્યાય છે તે સમયે જ તે સત્ છે, બીજા સમયે અસત્ છે — પર્યાયની અપેક્ષાએ. માટે અસત્-ઉત્પાદ કહ્યો છે.

• પહેલાં નહોતી અને પછી થઈ એટલે કોઈ પર્યાય અહેતુક થઈ નથી, પરંતુ તે અન્વય-શક્તિ/ગુણો સાથે જોડાયેલ છે. તેથી તેનો ક્રમાનુસાર સ્વકાળે જ ઉત્પાદ થાય છે. હવે એમાં એવું અનેરું કંઈક થવાનું હોય? (=ક્રમાનુસાર)

• ક્રમાનુપાતિ = જે સમયે જે થવાની તે જ. માટે ક્રમાનુપાતિ પર્યાયો અનન્ય અનન્ય છે, તે અન્વય સાથે સંબંધ રાખનાર ઉભય છે; તેથી એને દ્રવ્યને પણ પર્યાય અપેક્ષાએ અનન્ય અનન્ય કહીએ છીએ. દ્રવ્યનું દ્રવ્યપણું રાખીને ક્રમાનુપાતિ પર્યાય થાય છે.

• અસત્-ઉત્પાદ આકાશના ફૂલ જેવો નથી, પરંતુ અન્વય સાથે જોડાયેલો છે, એનો સ્વભાવ થાય છે.

• અન્વય તે ગુણ અને અન્વયી તે દ્રવ્ય છે. આ પર્યાય નહોતી અને થઈ, તે અન્વય સાથે જોડાયેલ છે; તેથી જગત ફરીથી દ્રવ્ય ઉપર જશે, તેને સત્ પરમાત્મા પ્રતિભાસ-પ્રતીતમાં આવશે અને આનંદનો નમૂનો આવશે.

• આ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયને જાણવામાં વિવેક છે.

• 'સ્વભાવનિરપેક્ષતાનું પૂર્વ અસત્‌પણું ટાળીને' = જે પર્યાય પૂર્વે ન હતી, માટે તે પર્યાયનું અસત્‌પણું છે; છતાં તે અન્વય સાથે સંબંધ વિનાની છે એમ નથી.

• મનુષ્ય મટીને મનુષ્યપણાની ગતિની રચના.

• એક બાજુ એમ કહે કે પર્યાયનો કરનાર પર્યાય. પર્યાય પોતે જ કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ; પરંતુ અહીંયાં બીજા ભાવ સિદ્ધ કરવા છે એ આશ્ચર્ય લાગે છે.

• પર્યાયને અસત્-ઉત્પાદ તો છે જ, પરંતુ પર્યાય દ્રવ્યની છે; માટે દ્રવ્યને પણ અસત્-ઉત્પાદ કહેવામાં આવે છે. પર્યાય અન્વય સાથે સંબંધ રાખનાર — જોડે ન હોય — થાય છે. તે પર્યાયનો કર્તા, કરણ, અધિકરણ દ્રવ્ય છે — એ દ્રવ્ય પર્યાયથી જુદું નથી માટે એનો અસત્-ઉત્પાદ કહેવાય છે.

• અરેરે! જે કરવાની કરવાની હતી તે કરી નહિ!

→ • <u>પૂ. ગુરુદેવ શ્રી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ભવિષ્યવાણી:</u> (પ્રવચન નં. ૧૨૩)

<u>શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર</u> પણ સમયસાર અને <u>પ્રવચનસાર</u> વાંચતા. તેમણે કહ્યું કે — "૫૦ વર્ષ પછી આનો પ્રચાર-પ્રસાર થશે." (ભાવાર્થ). — છાપામાં આવ્યું છે. ફરી નું થયું પણ છે, આ તો અમે વાંચ્યું.

"સૌરાષ્ટ્રમાં દિગંબર થશે" — આજથી ૭૦ વર્ષ પહેલાં સૌરાષ્ટ્રમાં ક્યાંય દિગંબર હતા જ નહિ.--- "અમારા મૃત્યુના ૫૦ વર્ષ પછી આ ધર્મનો પ્રચાર થશે..."

गाथा - ११३ : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1 गाथा ११२	A. द्रव्य के अन्य-अन्यपने द्वारा असत्-उत्पाद की सिद्धि
2 गाथा ११३	B द्रव्य के अनन्यपने द्वारा सत्-उत्पाद की सिद्धि

(2) सच या झूठ बताइये।

1- पर्यायें अन्य-अन्य हैं; इसलिये पर्यायों का कर्ता द्रव्य भी अन्य-अन्य है।

2- पर्याय दृष्टि से द्रव्य के अन्य-अन्यपने के कारण इसका असत्-उत्पाद कहने में आता है।

3- स्वव्यतिरेकव्यक्ति = पर्याय की वर्तमान प्रगटता।

4- क्रमानुपाति = क्रमानुसार = क्रमबद्ध

5- पर्याय अपेक्षा से मारीचि का जीव ही महावीर का जीव था।

6- यदि पर्याय अपेक्षा से ध्रुव अन्य-अन्य न हो, तो द्रव्य और पर्याय पृथक् पृथक् हो जायेंगे।

7- यदि राग की एक समय की पर्याय को चारित्र गुण की पर्याय नहीं मानेंगे तो चारित्र गुण के नाश का प्रसंग प्राप्त होगा।

8- ज्ञेय अधिकार में ज्ञेयों के स्वरूप की मर्यादा बताई है, इसमें तर्कादि का कोई अवकाश नहीं है।

9- पहले नहीं था और बाद में हुई, इसलिये पर्याय अद्धर से हुई है, द्रव्य से नहीं।

10- यह गाथा क्रमबद्ध पर्याय का समर्थन करती है।

11- असत्-उत्पाद आकाश के फूल समान है।

12- पर्यायें अन्वय के साथ गुंथी हुई हैं, यह जान कर हमें अपनी दृष्टि द्रव्य पर ले जानी चाहिये।

13- दिगंबर धर्म के प्रचारक विजयक कृपालु देव श्रीमद् राजचंद्रजी की भविष्यवाणी पू. गुरुदेवश्री ने अक्षरशः सत्य कर बताई। अब हम सबका परम कर्तव्य है कि इनकी वाणी का प्रचार-प्रसार पंचम काल के अंत तक होता रहे, इस दिशा में साथ में मिल कर कार्यरत बनें।

ઉત્થાનિકા:- હવે એક જ દ્રવ્યને અન્યપણું અને અનન્યપણું હોવામાં જે વિરોધ તેને દૂર કરે છે (અર્થાત્ તેમાં વિરોધ નથી આવતો એમ દર્શાવે છે):-

ગાથા:
દ્રવ્યાર્થિકે બધું દ્રવ્ય છે; ને તે જ પર્યાયાર્થિકે
છે અન્ય, જેથી તે સમય તદ્રૂપ હોઈ અનન્ય છે. ૧૧૪.

અન્વયાર્થ:- દ્રવ્યાર્થિક (નયે) વડે સઘળું દ્રવ્ય છે; અને વળી પર્યાયાર્થિક (નય) વડે તે (દ્રવ્ય) અન્ય-અન્ય છે, કારણ કે તે કાળે તન્મય હોવાને લીધે (દ્રવ્ય પર્યાયોથી) અનન્ય છે.

ભાવાર્થ:- દરેક દ્રવ્ય સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. તેથી દરેક દ્રવ્ય તેનું તે જ પણ રહે છે અને બદલાય પણ છે. દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ આવું ઉભયાત્મક હોવાથી દ્રવ્યના અનન્યપણામાં અને અન્યપણામાં વિરોધ નથી. જેમ કે, મરીચિ અને શ્રી મહાવીરસ્વામીનું જીવસામાન્યની અપેક્ષાએ અનન્યપણું અને જીવના વિશેષોની અપેક્ષાએ અન્યપણું હોવામાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી.

દ્રવ્યાર્થિકનયરૂપી એક ચક્ષુથી જોતાં દ્રવ્યસામાન્ય જ જણાય છે તેથી દ્રવ્ય અનન્ય અર્થાત્ તેનું તે જ ભાસે છે અને પર્યાયાર્થિકનયરૂપી બીજી એક ચક્ષુથી જોતાં દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ વિશેષો જણાય છે તેથી દ્રવ્ય અન્ય-અન્ય ભાસે છે. બંને નયોરૂપી બંને ચક્ષુઓથી જોતાં દ્રવ્યસામાન્ય તથા દ્રવ્યના વિશેષો બંને જણાય છે તેથી દ્રવ્ય અનન્ય તેમ જ અન્ય-અન્ય બંને ભાસે છે.

સારાંશ:- એક જ દ્રવ્યને અન્યપણું તથા અનન્યપણું હોવાથી જે વિરોધ લાગુ પડે છે, તેનું નિરાકરણ આ ગાથામાં કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે અપેક્ષાથી જોતાં તે બંનેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

- પર્યાયાર્થિકનયને ગૌણ કરીને કેવળ દ્રવ્યાર્થિકનયથી જ્યારે વસ્તુનું જ્ઞાન કરવામાં આવે છે, ત્યારે નરકગતિ, તિર્યંચગતિ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ અને સિદ્ધત્વ આ બધી અવસ્થાઓમાં સામાન્યપણાથી જોતાં આ બધાં જીવ છે એમ નિશ્ચય થાય છે અર્થાત્ તેઓ અન્ય જીવ નથી, અનેક પણ નથી. જીવ એક ગતિ છોડી બીજી ગતિમાં જાય તો બીજો જીવ થઈ જતો નથી.
- જ્યારે દ્રવ્યાર્થિકનયને ગૌણ કરીને પર્યાયાર્થિકનયથી જોવામાં આવે છે, ત્યારે પૃથક્-પૃથક્ અવસ્થાને દેખવાવાળા નયથી તે દ્રવ્ય પૃથક્-પૃથક્ ભાસે છે. જેમ કે, મનુષ્ય પર્યાય તે દેવપર્યાય નથી, દેવપર્યાય તે સિદ્ધપર્યાય નથી. આ રીતે અવસ્થાથી જોતાં જીવ અન્ય-અન્ય ભાસે છે; કારણ કે તે વિશેષોના સમયે તેમનામાં તન્મય હોવાથી તે (જીવ) તેમનાથી પૃથક્ નહીં, પરંતુ અનન્ય છે.
- વિશેષોમાં રહેલા દ્રવ્યને જાણવા તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે; દ્રવ્યમાં રહેલા વિશેષોને જાણવા તે પર્યાયાર્થિકનય છે.
- સ્વનું જ્ઞાન થતાં પરનું જ્ઞાન પોતાના નિશ્ચય જ્ઞાનથી થાય છે. સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાનસ્વભાવ પોતાનો છે; તેથી નિશ્ચય છે; પર્યાય પણ નિશ્ચય છે. સામાન્ય ધ્રુવ પણ નિશ્ચય છે.
- વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. તેને જાણવા માટે બે આંખો જોઈએ- એક દ્રવ્યાર્થિકનયની આંખ, કે જે વસ્તુના સામાન્યસ્વરૂપને દેખે છે અને બીજી પર્યાયાર્થિકનયની આંખ, કે જે વસ્તુના વિશેષસ્વરૂપને દેખે છે. આ રીતે પ્રમાણજ્ઞાન વડે

જેથી એમાં ગણીને સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુને બરાબર રીતે જાણતા નથી.

- ઉપાય રહે, એટલે એમ નથી કહ્યું કે એક દ્રવ્યાર્થિકનયની એકાંતે જ સદા પ્રધાનતા છે અને પર્યાયાર્થિકનયની એકાંતે ગૌણ જ રહેવાની છે; કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા માટે તેને યથાર્થ દૃષ્ટિએ જોવું આવશ્યક હોય છે.
- હવે એક દ્રવ્યને એકપણું અને અનેકપણું હોવામાં વિરોધને દૂર કરે છે. તેમાં વિરોધ નથી એવો એક દૃષ્ટિ બિંદુ બતાવ કરે છે.
- સામાન્યપણે દ્રવ્ય તેનું તે જ છે અને વિશેષપણે અન્ય-અન્ય છે. અન્ય અન્ય દેખા હોવાં છતાં તે અનન્ય છે કારણ કે વિશેષ અવસ્થાઓ કોઈ દ્રવ્યથી જુદી નથી.
- આવી રીતે દેવ, દયા, પુણ્ય, ઇન્દ્રિયાદિના પરિણામ હો, એ પર્યાયો છે. તે અન્ય અન્ય છે; છતાં તે બધાંમાં આત્મા વ્યાપે છે માટે અનન્ય પણ કહેવાય છે. પર સાથે કોઈ સંબંધ નથી.
- વિશેષપણું પરના સંયોગથી કે પરથી થાય છે એમ નથી. એ વિશેષ અવસ્થા પહેલાં ન હતી અને થઈ માટે પરના સંબંધે થઈ એમ નથી. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી સામાન્યપણે તેમજ વિશેષપણે જુદું છે.
- પર્યાય એમ જાણે છે કે હું તો આખાંશ આત્મદ્રવ્યનો વિશેષભાગ છું, કારણ કે પર્યાયનો વિષય એટલો પર્યાય ન રહેતાં ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે.
- સર્વ વસ્તુ સામાન્યવિશેષાત્મક છે = કાયમ રહેવાની અપેક્ષાએ સામાન્ય અને પલટવાની અપેક્ષાએ વિશેષ છે; પરંતુ પર સાથે એને કાંઈ સંબંધ નથી.
- પહેલાં દ્રવ્યાર્થિકચક્ષુ ઉઘાડ્યું છે. 'વિશેષનયની આંખને બંધ કરી દઈને..' એટલે અવસ્થાને જોનારી આંખને તું બંધ કરી દે, તો તને સામાન્ય દેખાશે. જોનારી તો પર્યાય જ છે, પરંતુ તે જોશે સામાન્યને. ભેદને - પંચપરમેષ્ઠિને જોનારી દૃષ્ટિ તે પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિ નથી.
- પરને જોવાનું તો બંધ જ કરી દે. તારામાં છે નહિ, તેની તો વાત જ કરતા નથી.
- 'ગૌણ કરીને' એમ પણ કહ્યું નથી. (કહ્યું તો સર્વથા બંધ કરી દઈને - એમ છે)
- 'ઉઘાડેલા દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુ વડે' = પરને (અને પર્યાયને) જોવાનું બંધ કર્યું એટલે સ્વને જોવાનું જ્ઞાન ઉઘાડ્યું!
- 'એકલા ઉઘાડેલાં' = દ્રવ્યને જોવાની પર્યાયનો ઉઘાડ કરીને = દ્રવ્યાર્થિકચક્ષુ-સ્વને જોવાનું- જ્ઞાન ઉઘાડ્યું છે.
- 'બીજાની પર્યાયને જોવાની આંખ બંધ કરી દઈને' = પર્યાયને જોવાનું સર્વથા બંધ થઈ ગયું છે. એમ તું પર્યાયને જોવાનું બંધ કરીને દ્રવ્યનું અવલોકન કર.
- સ્વને બરાબર જાણ તો પરને જાણ. સ્વપરપ્રકાશકસ્વભાવ હોવા છતાં સ્વને જાણ્યા વિના એને પરને જાણવાનું આવડશે જ નહિ.
- પર્યાયાર્થિકનયને-ચક્ષુને- બંધ કર્યું એટલે સ્વને-દ્રવ્યને જોવાનું જ્ઞાન ઉઘડે જ.
- એ પછી તે જાણવાની અપેક્ષાએ પર્યાયને જાણવાનું કરશે, પરંતુ એ વખતે મુખ્ય રહ્યું - દ્રવ્યને જોવાનું.
- સામાન્ય = એકરૂપ તરીકે બદલાયા વિના કાયમ રહેનારી એક ચીજ. જેમાં બદલવું નથી - જે તેનું તે જ રહે છે તે.
- ઊર્ધ્વસામાન્ય = એવી પાંચેય પર્યાયો હતી, તેમાં એકરૂપ રહેતો ભાવ.

• વિશેષ = જેમાં પલટવું છે. પલટવું એ પણ તેની પર્યાયનો ધર્મ છે, પોતાનો સ્વભાવ છે. એ વિશેષપણું પરને લઈને અથવા સંયોગને લઈને માને તે દ્રષ્ટિ વિપરીત છે.

• સર્વ વસ્તુ સામાન્યવિશેષાત્મક છે અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ બીજાને આધારિત નથી.

• 'ભગવાન જ્ઞાયકદ્રવ્ય જાગે છે' = જ્ઞાયકદ્રવ્ય જણાય છે. આ જ્ઞાન કરે એને પ્રાપ્ત થયા વિના રહેજ નહિ. [illegible]?

• પર્યાયાર્થિકનયથી ભગવાનની વાત પછી કરશે. અત્યારમાં આ (દ્રવ્યાર્થિક) નય પહેલાં લીધો છે. પર્યાયાર્થિકનયથી જાગે છે એમ પણ કહેશે, પરંતુ વજન અહીં વધારે છે કે જ્ઞાયકદ્રવ્ય જાગે છે.'

• પરને જાણનારની તો એકે વાત જ નથી. પોતાના સામાન્યવિશેષને જાણનારની વાત છે.

• સામાન્યનું જ્ઞાન જેને યથાર્થ થાય તેને વિશેષનું જ્ઞાન યથાર્થ થાય. પોતાની પર્યાયને તે વાસ્તવિક રીતે જાણી શકે. પરનું નથી કહેતા. તે જ કહેતા છે. તેથી પોતાનું જ સામાન્યસ્વરૂપ અને વિશેષસ્વરૂપ જાણવાનું કહ્યું છે.

• 'અનુભૂતિ' શબ્દ છે ને? પહેલાં સામાન્યને અને પછી વિશેષને જુએ છે. એ વિશેષમાં [illegible] વિશેષ–પર–જણાય છે–તે પોતાની પર્યાય છે. આ ગાથા [illegible] કહ્યું!

• પરને જાણવાનું લક્ષ કરીને એમ ન કહ્યું. પર જે જણાય છે તે પોતાની પર્યાયમાં જણાય છે, તે પર્યાયને જાણવાનું લક્ષ કરીને એમ કહ્યું.

• એવો કહે છે કે પરને જાણતો જ નથી. ફક્ત નિમિત્તને જાણે છે એમ કહ્યું તે અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે. પરની સાથે સંબંધ જ શું છે? પરને જાણવાનું લક્ષ કરીને એમ ન કહ્યું કારણ કે તે પરને જાણતો જ નથી.

• સામાન્યને જાણશે જે જ્ઞાન હશે તે વિશેષને યથાર્થ જાણી શકશે.

• ડૉ. ચંદુભાઈ – આજે અમારે થાય છે!
પૂ. ગુરુદેવ – આમાં ફરીથી કંઈ છે જ નહિ. આનો કંઈ પાર જ નથી.
ડૉ. ચંદુભાઈ – તત્ત્વને આમ સમજાવો છો.

• પર્યાયને જાણવું જ્યાં લક્ષ થયું ત્યાં દ્રવ્યને જાણવું જ્ઞાન ઉઘડી ગયું. પર્યાયમાં અંધાર, દીવો આમ એવું તો કંઈ છે નહિ.

• દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુ એ પણ છે તો (જ્ઞાનની) પર્યાય.

• પર્યાયને જાણવું લક્ષ થયું છે, પરંતુ એ ચાર પર્યાયરૂપ વિશેષોમાં રહેલા સામાન્યને –દ્રવ્યને– બતાવવું છે.

• સમયસાર ગાથા ૩૨૦માં 'સકલ નિરાવરણ અખંડ એક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવલક્ષણ નિજ પરમાત્મદ્રવ્ય તે હું છું–એમ પર્યાય કહે છે એટલે કે તે વિશેષમાં રહેલું પણ હું છું એમ.

• 'જાણ્યો' એમ કહ્યું છે ને? – જાણને જ નહિ. તેના પંચમ આરાના જીવોની વાત કરે છે.

• દ્રવ્યને જાણનારું ઉઘડેલું જ્ઞાન જ્યાં સામાન્યને જોશે, ત્યાં એ ભગવાન છાનો નહિ રહે.

• પંચમ આરાના ઘણા જીવો પણ આ રીતે બતાવશે. વિશ્વાસ, વિશ્વાસ. પ્રભુ! તું પણ સ્વરૂપના સાગરથી ભરેલો છો. એ ભરેલા ભગવાનને જો.

• ગાથામાં તો આટલું જ છે કે પર્યાયાર્થિકોને દ્રવ્ય અન્ય અન્ય છે, દ્રવ્યાર્થિકોને સઘળુંય દ્રવ્ય અનન્ય છે.

• એ કોઈ બીજા પદાર્થની વાત નથી. હવે પરદ્રવ્યને જાણવાની વાત કરે છે. 114-4 [374]
જ્ઞાન કરાવ્યું છે તે? એ પરદ્રવ્ય જ્ઞેય છે, જ્ઞેયમાં છે માટે જ્ઞાન કરાવ્યું છે,
પરનું જ્ઞાન કરાવ્યું નથી.
• હવે જ્યારે આ (દ્રવ્ય) જાણ્યું ત્યારે પરદ્રવ્યને જાણવાનું જ્ઞાન બરાબર થયું.
અજ્ઞાનમાં આખું કર્તૃત્વ માન્યું હતું, જેમાં પરદ્રવ્યો અન્ય અન્ય અનેરાં અનેરાં ભાસે છે.
• દ્રવ્યાર્થિક-શક્તિને ગોણ કરીને - અહીં વિશેષનું જ્ઞાન તો છે જ, તેનું પણ પરદ્રવ્ય નરક કરતાં
પરદ્રવ્ય જ્યારે જાણતી દશાઓ જાણવામાં આવે છે (તેની વાત હવે કરે છે).
• સૌધર્મ, કાર્મણ તથા તૈજસ એ ત્રણ પ્રકારના શરીર અને (બહારનું) ઔદારિક શરીર.
વિગ્રહ ગતિ સ્વભાવ તે તેની ભિન્ન વસ્તુ છે તે સૌધર્મ શરીર છે. અાત્મામાં એનો વિસ્તાર
તે ઔદારિકનું વિજ્ઞાન શરીર છે. તેને જાણવા માટે પરદ્રવ્ય જ્ઞાન કરે. હવે તેને (એક-
દ્રવ્યને) જાણ્યું, તો પરદ્રવ્યને પણ હવે જાણે.
• 'બાહ્યદ્રવ્યમાં રહેતો' એટલે જિનાજ્ઞા બાહ્યદ્રવ્યમાં રહેતો એમ નહિ, પરંતુ બાહ્ય
પરદ્રવ્યમાં રહેતો ભાસ્યમાન, વિશેષમાં આદિ જણાય છે.
• 'તે તે વિશેષોના ભાવ' = પાંચ જાતિના ભાવ - તે તે જાતિમાં જણાય છે, પરંતુ શરીર,
કુટુંબાદિમાં જણાય નહિ.
• નરક જાતિ એટલે તે શરીર નહિ, પરંતુ જાતિને યોગ્ય જે પર્યાય - જાતિની યોગ્યતા જે છે
તેની સાથે પર્યાય એકત્વ જણાય છે = બાહ્યદ્રવ્ય તે વિશેષોમાં જણાય છે.
• પ્રભુ! બારામાં બે અંશ છે - સામાન્ય અને વિશેષ. ત્રીજો કોઈ અંશ બારામાં નથી. પ્રભુ!
તું તેની અવસ્થામાં રોકાયો તે પરદ્રવ્યની અવસ્થા બારાથી ભિન્ન નથી - તેમાં તું રોકાઈ ગયો છે.
• દર્શન સંસ્કાર જેને પામ્યા છે તેને દેવગતિમાં જવાનું છે.
• 'તે તે પર્યાયોમાં જણાય છે' = તે સમયે બીજો પર્યાય નથી. નરક સમયે મનુષ્ય પર્યાય નથી.
એક જ પર્યાય છે તેથી અન્ય અન્ય છે અને તેની સાથે બાહ્યદ્રવ્ય એકત્વ છે એટલે જણાય છે.
• હવે દૃષ્ટાંત આપે છે - અગ્નિ તણખા, પાંદડાં જણાય છે. અગ્નિ અને તે આકાર જુદા નથી
જણાતા નથી, તેમ આત્મા પાંચ ભાવે જે પર્યાય પામે છે તે તે ભાવે તેમાં જણાય છે.
• પ્રવચનસાર જ્ઞાનપ્રધાન ગ્રંથ છે, તેથી એવો પર્યાય સાથે જણાતા કહીને તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે.
• જાતિ ઠીક અલગ ભાસે છે. આ તો બોલવામાં ફેર છે.
• જાતિ તો આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધી રહે છે, બાકી સમયે સમયે જાતિ સાથે જણાતા ભિન્ન-ભિન્ન છે.
• હવે ત્રીજી વાત કરે છે: 'અને જ્યારે તે બધી શક્તિઓ ગુપ્ત થાય -'
• વિશેષ ભાગે આવરણીય નથી, અશુદ્ધ કરાવનાર નથી, બાકી દ્રવ્ય અને પર્યાયનું સમય સમયનું
અસ્તિત્વ થઈ રહે છે તેને સિદ્ધ કરે છે.
• સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્નેને જાણવા માટે પ્રમાણજ્ઞાન છે, પરંતુ જાણવાનો પ્રયત્ન નથી.
• એ પ્રભુતા પોતાને જાણવા બાબત તું તેમાં જણાય નહિ, પરંતુ તેને જાણવાથી પરદ્રવ્યને
જાણવામાં જણાય છે. તે તે સમયે તે તે પર્યાય દ્રવ્ય સાથે એકત્વ છે.
• સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ - એ જાણવાની અપેક્ષાએ છે, આદરવાની અપેક્ષાએ નહિ.
• બધી બાજુથી જોતાં વસ્તુ દ્રવ્ય સામાન્ય પણ છે અને વિશેષ પણ છે - એમ બધે જણાય છે;
તેથી દ્રવ્ય અનન્ય તેમજ અન્ય અન્ય ભાસે છે.
• સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાના સામાન્યવિશેષ સિવાય પરથી તદ્દન વિરક્ત છે.

- દરેક પાત્ર સામાન્ય વિરોધાભાસ છે. સામાન્યતાનો મહિમા અપેક્ષા નથી, પરંતુ વિરોધ પણ નિરપેક્ષપણે ઉત્કટતામાં એવું તેનું સ્વરૂપ છે. વિરોધાભાસનું પરને પદને રાખે છે એટલે મેળ ઝાઝો નથી.
- અદ્ભુત કેવાં છે પુરુષો!
- 'નિર્ગુણ પુરુષો' એટલે કે ગુણ વિનાના પુરુષો પણ આ પાત્ર વિચારાય છે.
- જેટલું ઊંડું જાય છે, એટલું આભામાં આવે નહિ.
- આત્માને સ્પર્શી જાય એવી આ વાત છે.
- કોના ગર્વ કરવા? કોના જીવવાના ગર્વ કરવા? કોનો ભાર ઉપાડવા કરવા ફરી— જીવવાને જે કર્યું તેના અંતરમાં જાય આવે.
- અહાહા! કેવા જીવોની સંગતમાં, કેવા જીવોની અનુભૂતિના!
- અહાહા!! વાર્તાએ વિરહ જીવ્યા!
- આવો વિજ્ઞાનના સ્વભાવે ઝાંખી પડેલ લાગ્યું છે.

गाथा-११४: प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1. द्रव्यार्थिकनय(चक्षु) का विषय	A. द्रव्य का विशेषपना; निरंतर पलटने का स्वभाव।
2. पर्यायार्थिकनय(चक्षु) का विषय	B. द्रव्य का सामान्यपना; कायम टिकने का स्वभाव।
3. प्रमाणज्ञान(दोनों चक्षुओं) का विषय	C. द्रव्य का सामान्यविशेषात्मकपना; पलट कर टिकने का स्वभाव।

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- इस गाथा में द्रव्य के अनन्यपने में और अन्य-अन्यपने में विरोध होने का निराकरण किया गया है।

2- यहाँ पर्यायार्थिकचक्षु और द्रव्यार्थिकचक्षु को अनुक्रम से मात्र गौण करना कहा है, सर्वथा बंध करना नहीं।

3- अन्य अन्य पर्यायों के समय द्रव्य इस पर्याय से अनन्य है।

4- विशेषों में रहते हुये द्रव्य को जानना द्रव्यार्थिकनय का विषय है और द्रव्य में रहते हुये विशेषों को जानना पर्यायार्थिकनय का विषय है।

5- जिसे स्व का यथार्थ ज्ञान होता है उसे ही पर का यथार्थ ज्ञान होता है।

6- वस्तुस्वरूप समझने के लिये सिर्फ द्रव्यार्थिकचक्षु ही खुला रखना कार्यकारी है।

7- विशेष को जानना सर्वथा बंध करने से सामान्य का ज्ञान होता है।

8- आत्मप्राप्ति के लिये पर्यायार्थिकनय के विषय में अहंपना स्थापित करना है।

9- आत्मप्राप्ति के लिये प्रमाण के विषय में अहंपना स्थापित करना है।

10- आत्मप्राप्ति के लिये द्रव्यार्थिकनय के विषय को सिर्फ जानना ही है, लेकिन इसमें अहंपना स्थापित नहीं करना है।

11- इस गाथा की टीका में 'चक्षु' शब्द का अर्थ 'वर्तमान ज्ञान की पर्याय' (CVGP) होता है।

12- 'सकल निरावरण अखंड एक प्रत्यक्ष प्रतिभासमय शुद्ध पारिणामिक परमभाव लक्षण निज परमात्म द्रव्य वह मैं हूँ' - ऐसा द्रव्य कहता है।

13- नरक गति अर्थात् नारकी का शरीर।

14- समय समय पर गति के साथ तन्मयता भिन्न-भिन्न होती है।

15- वस्तु का स्वरूप सामान्यविशेषात्मक है। इसमें सामान्य को तो किसी की अपेक्षा नहीं है, किन्तु विशेष का पलटना सापेक्षपने होता है।

ગાથા ૧૧૫

ઉત્થાનિકા: હવે સર્વ વિરોધને દૂર કરનારી સપ્તભંગી પ્રગટ કરે છે:-

ગાથા: અસ્તિ, તથા છે નાસ્તિ તેમ જ દ્રવ્ય અવક્તવ્ય છે,
વળી ઉભય કો પર્યાયથી, વા અન્યરૂપ કથાય છે. ૧૧૫.

અન્વયાર્થ: દ્રવ્ય કોઈ પર્યાયથી 'અસ્તિ', કોઈ પર્યાયથી 'નાસ્તિ' અને કોઈ પર્યાયથી 'અવક્તવ્ય' છે; વળી કોઈ પર્યાયથી 'અસ્તિ-નાસ્તિ' અથવા કોઈ પર્યાયથી અન્ય ત્રણ ભંગરૂપ કહેવામાં આવે છે.

ટીકા:

દ્રવ્યની અસ્તિ-નાસ્તિ સપ્તભંગી

નં.	કઈ અપેક્ષાએ	કયો ભંગ	CODE
૧.	દ્રવ્ય સ્વરૂપની અપેક્ષાએ	સ્યાત્* 'અસ્તિ' જ છે.	(A)
૨.	દ્રવ્ય પરરૂપની અપેક્ષાએ	સ્યાત્ 'નાસ્તિ' જ છે.	(B)
૩.	દ્રવ્ય સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્‌પણાની અપેક્ષાએ	સ્યાત્ 'અવક્તવ્ય'** જ છે.	(C)
૪.	દ્રવ્ય સ્વરૂપ-પરરૂપના ક્રમની અપેક્ષાએ	સ્યાત્ 'અસ્તિ-નાસ્તિ' જ છે.	(AB)
૫.	દ્રવ્ય સ્વરૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્‌પણાની અપેક્ષાએ	સ્યાત્ 'અસ્તિ-અવક્તવ્ય' જ છે.	(AC)
૬.	દ્રવ્ય પરરૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્‌પણાની અપેક્ષાએ	સ્યાત્ 'નાસ્તિ-અવક્તવ્ય' જ છે.	(BC)
૭	દ્રવ્ય સ્વરૂપની, પરરૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્‌પણાની અપેક્ષાએ	સ્યાત્ 'અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય' જ છે.	(ABC)

- દ્રવ્યનું કથન કરવામાં આવતાં, (૧) જે સ્વરૂપે 'સત્' છે, (૨) જે પરરૂપે 'અસત્' છે, (૩) જે સ્વરૂપે અને પરરૂપે યુગપદ્ 'કથવું અશક્ય' છે, (૪) જે સ્વરૂપે અને પરરૂપે ક્રમે 'સત્ અને અસત્' છે, (૫) જે સ્વરૂપે અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્‌પણે 'સત્ અને કથવું અશક્ય' છે, (૬) જે પરરૂપે અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્‌પણે 'અસત્ અને કથવું અશક્ય' છે તથા (૭) જે સ્વરૂપે, પરરૂપે અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્‌પણે 'સત્, અસત્ અને કથવું અશક્ય' છે— એવું જે અનંત ધર્મોવાળું દ્રવ્ય તેના એક એક ધર્મનો આશ્રય કરીને વિવક્ષિત-અવિવક્ષિતના⊕ વિધિનિષેધ વડે પ્રગટ થતી સપ્તભંગી સતત સમ્યક્ રીતે ઉચ્ચારવામાં આવતાં 'સ્યાત્'કારરૂપી⊕⊕ અમોઘ મંત્રવડે 'જ'કારમાં રહેલા સઘળાય વિરોધવિષના મોહને દૂર કરે છે.

શ્રી પ્રવચનસાર (ગુજરાતી) પાનું ૨૨૭, ૨૨૭, ૨૨૮ ના પાદટિપણ (footnotes) માંથી:-

* સ્યાત્ = કથંચિત્; કોઈ પ્રકારે; કોઈ અપેક્ષાએ. (દરેક દ્રવ્ય સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ— સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ— 'અસ્તિ' છે. શુદ્ધ જીવનું સ્વચતુષ્ટય આ પ્રમાણે છે: શુદ્ધ ગુણ-પર્યાયોના આધારભૂત શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય તે દ્રવ્ય છે; લોકાકાશ-પ્રમાણ શુદ્ધ અસંખ્ય પ્રદેશો તે ક્ષેત્ર છે; શુદ્ધ પર્યાયરૂપે પરિણત વર્તમાન સમય તે કાળ છે; અને શુદ્ધ ચૈતન્ય તે ભાવ છે.)

** અવક્તવ્ય = કહી શકાય નહિ તેવું. (એકી સાથે સ્વરૂપ તેમ જ પરરૂપની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય કથનમાં આવી શકતું નથી, તેથી 'અવક્તવ્ય' છે.)

⊕ વિવક્ષિત (કહેવા ધારેલા) ધર્મને મુખ્ય કરીને તેનું પ્રતિપાદન કરવાથી અને અવિવક્ષિત (નહિ કહેવા ધારેલા) ધર્મને ગૌણ કરીને તેનો નિષેધ કરવાથી સપ્તભંગી પ્રગટ થાય છે.
['વિવક્ષિત-અવિવક્ષિતના વિધિનિષેધ વડે પ્રગટ થતી સપ્તભંગી']

⊕⊕ સ્યાદ્વાદમાં અનેકાંતનો સૂચક 'સ્યાત્' શબ્દ સમ્યક્‌પણે વપરાય છે. તે 'સ્યાત્' પદ

એકાંતવાદમાં રહેલા સમસ્ત વિરોધરૂપ વિષને જ્ઞાન નષ્ટ કરવામાં રામબાણ મંત્ર છે.
① 'જ' કાર: અનેકાંતાત્મક વસ્તુસ્વભાવની અપેક્ષા રહિત એકાંતવાદનાં જેમ એકાંતને સૂચવવા જે 'જ' શબ્દ વપરાય છે, તે વસ્તુસ્વભાવથી વિપરીત નિરૂપણ કરે છે, તેથી તેનો અહીં નિષેધ કર્યો છે. (અનેકાંતાત્મક વસ્તુસ્વભાવનો ખ્યાલ ચૂક્યા વિના, જે અપેક્ષાએ વસ્તુનું કથન ચાલતું હોય તે અપેક્ષાએ તેનું નિશ્ચિતપણું-નિયમબદ્ધપણું-નિરપવાદપણું બતાવવા માટે જે 'જ' શબ્દ વપરાય છે, તેનો અહીં નિષેધ ન સમજવો.)

સારાંશ: • ધ્યાન રહે, અહીં (મૂળ ગાથામાં) 'પર્યાય' શબ્દ 'અપેક્ષા'ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે.
• ઉપર્યુક્ત કથનનો સાર એ છે કે સપ્તભંગી બે પ્રકારની હોય છે - 'પ્રમાણસપ્તભંગી' અને 'નયસપ્તભંગી'. નયસપ્તભંગીમાં અપેક્ષા સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે અને પ્રમાણસપ્તભંગીમાં અપેક્ષા સ્પષ્ટ ન કરતાં, તેની જગ્યાએ 'સ્યાત્' અથવા 'કથંચિત્' પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.
• ઉપર્યુક્ત સપ્તભંગી એ નયસપ્તભંગી છે, કારણ કે તેમાં અપેક્ષા સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવી છે કે સ્વરૂપથી સત્ છે અને પરરૂપથી અસત્ છે, આદિ.
• નયસપ્તભંગીમાં 'એવ' અથવા 'હી' અથવા 'જ' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે અને પ્રમાણસપ્તભંગીમાં 'ભી' અથવા 'પણ' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.
• વસ્તુ કોઈ અપેક્ષાએ સત્ 'પણ' છે અને કોઈ અપેક્ષાએ 'અસત્' પણ છે - આ પ્રમાણસપ્તભંગીનો પ્રયોગ છે; વસ્તુ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સત્ 'જ' છે અને પરરૂપની અપેક્ષાએ અસત્ 'જ' છે - આ નયસપ્તભંગીનો પ્રયોગ છે.
• (કોઈ) અપેક્ષા બતાવ્યા વિના જ 'હી' અથવા 'જ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો એ 'દુર્નયસપ્તભંગી' છે. 'સ્યાત્' અથવા 'કથંચિત્' લગાવ્યા વિના જ 'ભી' અથવા 'પણ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે 'દુષ્પ્રમાણસપ્તભંગી' છે. આચાર્ય જયસેન કહે છે કે 'દ્રવ્ય છે' - આ દુષ્પ્રમાણસપ્તભંગી છે અને 'દ્રવ્ય જ છે' - આ દુર્નયસપ્તભંગી છે. (દ્રવ્ય હૈ હી)

1. જૈન દર્શનનો પ્રાણ છે આ સપ્તભંગી. અનેક અનેક શાસ્ત્રોમાં એની ગંભીરતા ભરી છે. ૧૧૫મી ગાથામાં પણ આ જ આવ્યું. ગુરુદેવ કહે છે તે અસ્તિપણે હું છું, પરથી નાસ્તિપણે છું - પર્યાયથી પણ નાસ્તિપણે છું - એવું ત્યાં આવી જાય છે. (ગાથા ૧૪)
• પંચાસ્તિકાયમાં સપ્તભંગી છે, એ 'પ્રમાણસપ્તભંગી' છે. અહીં (→ ગાથા ૧૧૫માં) નયસપ્તભંગી છે.

(1) 'સ્યાત્ અસ્તિ જ છે - સ્વરૂપની અપેક્ષાએ':
• દરેક દ્રવ્ય - આત્મા કે પરમાણુ - પોતાના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવથી છે. એની સિદ્ધિ છે ત્યાં તેના પેટમાં અનંત નિગોદના જીવો છે, તે બધા પોતપોતાના સ્વચતુષ્ટયથી છે.
• 'સ્યાત્' અસ્તિ છે = સર્વથા અસ્તિ છે એમ નહિ. સર્વથા ભાવસ્વરૂપ છે એમ નહિ; પરથી અભાવસ્વરૂપ પણ છે - નાસ્તિસ્વરૂપ પણ છે. જો સર્વથા અસ્તિ હોય તો પોતાપણે અસ્તિ અને પરપણે પણ અસ્તિ થઈ જાય.
• પોતાની અપેક્ષાએ પોતાનું દ્રવ્ય સત્ છે, બીજા દ્રવ્ય અસત્ છે.
• જો સ્વરૂપથી સત્ તેમ પરરૂપે પણ સત્ હોય તો બધાં એકમેક થઈ જાય. તેમ પરક્ષેત્ર, પરકાળ, પરભાવની અપેક્ષાએ આત્મા અસત્, અનંત એમ અનાદિ છે.

(2) 'સ્યાત્ નાસ્તિ જ છે - પરરૂપની અપેક્ષાએ':
• અભાવ નામનો એક ગુણ પણ ૪૭ શક્તિઓમાં લીધો છે. પંચપરમેષ્ઠીની અપેક્ષાએ આ આત્મા નથી. પરથી અભાવસ્વરૂપ એ પણ પોતાનો ગુણ છે.

(3) સ્યાત્ અવક્તવ્ય જ છે – સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્પણાની અપેક્ષાએ: [૧૧૫-3] [379]
• અવક્તવ્ય એટલે કહી ન શકાય તેવું છે. સ્યાત્ અસ્તિ અને સ્યાત્ નાસ્તિ એ બંને એક સાથે કહી શકાય તેમ છે નહિ. પોતે છે તે પહેલું અને પછી નથી એ અનુ- ક્રમ નહિ. જે સમયે સ્વથી છે, તે જ સમયે પરથી નથી; પરંતુ બંનેનું એક સાથે કહેવું બની શકતું નથી માટે અવક્તવ્ય છે. અવક્તવ્ય એ પણ એક વાચના છે.
(4) સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ જ છે – સ્વરૂપ-પરરૂપના ક્રમની અપેક્ષાએ:
• વસ્તુ એક છે, પરંતુ તે સ્વપણે છે, પરપણે નથી – એમ કહેવામાં ક્રમ પડે છે; તેથી બંને ભંગ ભેગા થાય છે, તેથી આ ભંગમાં તેને એક ભંગ ગણવામાં આવ્યો છે. સ્યાત્ અને અસ્તિ – અને ક્રમે કહેવું એ પણ એક શબ્દ – એક વાચના ગણાય છે.
• હું આત્મપણે છું, પરપણે નથી – એમ નાસ્તિકવાદમાં અનંત પુરુષાર્થ છે.
• હું જ્ઞાયકપણે છું, પરવિષયપણે નથી – એમ અંદરની સ્થિરતાની શરૂઆત થાય છે. જિનની દ્રવ્ય એક સમયની પર્યાયમાં આવતું છે, નહિ તો જિનની દ્રવ્ય એક સમયની પર્યાયમાં આવી જાય.
• ત્રીજા ભંગમાં કહ્યું કે બંને એક સાથે કહી શકાતું નથી માટે અવક્તવ્ય છે. આ ચોથા ભંગમાં કહે છે કે ક્રમથી કહેતાં સિદ્ધિ થાય છે, પરંતુ છે તો બંને એક સાથે જ.
• શાન્તિભાઈ – કેવળી તો એક સાથે બધું કહી શકે છે?
પૂ. ગુરુદેવ – કેવળી પણ એક સાથે કહી શકે નહિ. કેવળીની વાણી પણ ક્રમસર આવે છે.
(5) સ્યાત્ અસ્તિ-અવક્તવ્ય જ છે – સ્વરૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્પણાની અપેક્ષાએ:
• છે એમ કહેવું અને બંને સાથે ન કહી શકાય એમ કહેવું તે પણ એક શબ્દ-વાચના છે.
• સ્વરૂપ માટે અને બંને પણ કહી ન શકાય તેથી તે સ્યાત્ અવક્તવ્ય છે.
(6) સ્યાત્ નાસ્તિ-અવક્તવ્ય જ છે – પરરૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્પણાની અપેક્ષાએ:
• પરથી નથી એમ કહેતાં સ્વરૂપ-પરરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિ-નાસ્તિપણું (કહેવાનું) રહી જાય છે.
(7) સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય જ છે – સ્વરૂપની, પરરૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્પણાની અપેક્ષાએ:
• સ્વપણે છે, પરપણે નથી અને એક સાથે કહી શકાય નહિ – એવા પણ વાચનાને એક શબ્દ ગણ્યાં છે.
• 'આખું' જે અનંત ધર્મવાળું દ્રવ્ય = અસ્તિ-નાસ્તિ એ બે જ ધર્મવાળું દ્રવ્ય એમ ન આવ્યું.
• પુદ્ગલના બધા – કહેવા ધારેલા અને નહિ કહેવા ધારેલા ધર્મો મુખ્ય ગૌણ કરીને આ સપ્તભંગી લાગુ થાય છે.
• ઉપચારમાં આવતા = અંદર રહેનારમાં આવતા, જે રીતે અંદર સમાયા છે તે રીતે કહેવામાં.
• શ્રીમદ્‌ના પત્રમાં આવે છે કે "જ" મારા મહાવીરના શાસનમાં ન હોય. જે સ્વરૂપમાં [આવતા] નથી અને પોતાનાં કહે તે 'જ'ની ત્યાં વાત છે.
• સપ્તભંગીના દરેક ભંગમાં અમુક 'જ' ધર્મ થાય છે; એ 'જ' તે અનેકાન્ત છે. એમાં એમ નહિ કે આમાંથી પણ થાય અને બીજામાંથી પણ થાય.
• કેટલાક પંડિતો કહે છે કે વસ્તુમાં અનંત પ્રકારની વાચના એક સાથે હોય છે એમાં જેવું નિમિત્ત આવે તેવું પ્રગટ થાય છે – એ વાત તદ્દન જૂઠી છે. ઉપાદાનમાં તો એક સમયે એક જ વાચના હોય છે.
• સંક્ષેપરુચિ: શિષ્ય કહે કે અમે આખું માનીએ છીએ (તેથી અમને સંક્ષેપરુચિ છે) તો તેમ નથી. પણ બધાં પડખાં ખોટાં સમજી આવેલ. જેણે વિપરીત અભિપ્રાય છોડ્યો નથી તેને સંક્ષેપરુચિમાં અભિમાન થાય છે; પરંતુ વિપરીત માન્યતાના ઢગલા પડ્યા હોય

અને પોતાને ઇન્દ્રિયવૃત્તિ છે એમ માને તે વ્યવહાર નથી. મને બુદ્ધિ ઓછી છે, એમ પણ ન કહેવાય. તારામાં તો અનંત સામર્થ્ય છે. આત્મ સ્વભાવમાં function નિજ શક્તિ એવી તાકાત તારામાં છે- એવો તને વિશ્વાસ નથી.

- ૪૭ નયમાં આત્મા ગયા છે? (એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) સપ્તભંગી નિહિત છે. તો આત્મા સપ્તભંગી વાળો છે. સાત નયના સાત ધર્મ ગણ્યા છે. એમાં આત્મા વ્યાપેલ છે. આવા સાત ધર્મોનો સ્વભાવ છે. અનંત ધર્મનું અસ્તિત્વ છે તેમાં આ સાત ધર્મ એવા ગણ્યા. બધાં (અસ્તિ-નાસ્તિનાં) જ અસ્તિત્વ છે, એમ નથી કહ્યું.
- કોઈ કહે છે કે એમાં તો બે જ ધર્મ છે- અસ્તિ અને નાસ્તિ. બાકી પાંચ તો એમના (મત) કહેવા પૂરતા જ કહ્યા છે, તો તેમ નથી. સાતેય એના ધર્મ છે. પૂછનારની અપેક્ષાએ તે ભિન્ન ભિન્ન પૂછે એટલે સાતેય ભિન્ન ભિન્ન યોજ્યા છે. (વધુ સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ Suppliment below).
- <u>પૂ. ગુરુદેવના હૃદયોદ્ગાર</u>:—
- એ સ્વભાવને બતાવનાર પુકાર કરતી છે.
- તારું સ્વરૂપ તારાથી છે, અનંત પંચપરમેષ્ઠિથી નથી. તો બીજાથી નથી તું સ્મરણ, ભક્તિ, વિકલ્પથી તને લાભ કેમ થાય? માટે એમાં રાગથી તને લાભ નહિ થાય.
- એ સ્વભાવ તો દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરીને અંદરમાં જાય. તું તો પંચપરમેષ્ઠિ સમાન છે તો તારું પરમેષ્ઠિપણું એનાથી નહિ પ્રગટે.

<u>SUPPLIMENT</u> from <u>પરમભાવપ્રકાશકનયચક્ર</u> - અધ્યાય ૬ '<u>સપ્તભંગી</u>'

- □ • વક્તવ્યના ૩ ભંગ: (૧) કથંચિત ઘટ છે, (૨) કથંચિત ઘટ નથી, (૩) કથંચિત ઘટ પણ છે અને કથંચિત ઘટ પણ નથી.
- અવક્તવ્યના ૪ ભંગ: (૧) કથંચિત ઘટ અવક્તવ્ય છે, (૨) કથંચિત ઘટ છે અને અવક્તવ્ય છે, (૩) કથંચિત ઘટ નથી અને અવક્તવ્ય છે, (૪) કથંચિત ઘટ છે, કથંચિત ~~ઘટ~~ નથી અને કથંચિત ~~ઘટ~~ અવક્તવ્ય છે.
- □ • પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મ હોવાને કારણે વસ્તુમાં અનંત ભંગ હોય છે, પરંતુ આ અનંત ભંગ વિધિ અને નિષેધની અપેક્ષાએ સાત જ હોઈ શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભંગ અનંત હોઈ શકે છે, સપ્તભંગીઓ પણ અનંત હોઈ શકે છે; પરંતુ અનંત ભંગીઓ નથી હોતા.
- જ્યારે આપણે કોઈ પણ વસ્તુના સંબંધમાં વિચાર કરીએ છીએ તો આપણા મનમાં તે વસ્તુના અસ્તિત્વાદિ સંબંધમાં અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે અને તેના ઉત્તર આપવાની વધુ જિજ્ઞાસા પણ પેદા થાય છે. આ એક મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્ય છે કે વસ્તુના અસ્તિત્વાદિ સંબંધી જે જિજ્ઞાસાઓ સાત પ્રકારની જ હોય છે અને તેના ઉત્તર પણ સાત પ્રકારે જ આપવામાં આવે છે. તે સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસાઓને જ અહીં સાત ભંગ કહેવામાં આવ્યા છે.

□ <u>Excercise</u>: <u>'નિત્ય' અને 'અનિત્ય' ધર્મ સંબંધી 'નયસપ્તભંગી'</u>:—

1. અસ્તિ ---- 1. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય જ છે.
2. નાસ્તિ ---- 2. પર્યાયની અપેક્ષાએ આત્મા અનિત્ય જ છે (= નિત્ય નથી).
3. અવક્તવ્ય ---- 3. દ્રવ્ય અને પર્યાયના યુગપદ્પણાની અપેક્ષાએ આત્માનું કથન અશક્ય છે.
4. અસ્તિ-નાસ્તિ ---- 4. દ્રવ્ય અને પર્યાયની ક્રમશઃ અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય-અનિત્ય છે.
5. અસ્તિ-અવક્તવ્ય ---- 5. દ્રવ્યની અને દ્રવ્ય તથા પર્યાયના યુગપદ્પણાની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય-અવક્તવ્ય છે.
6. નાસ્તિ-અવક્તવ્ય ---- 6. પર્યાયની અને દ્રવ્ય તથા પર્યાયના યુગપદ્પણાની અપેક્ષાએ આત્મા અનિત્ય-અવક્તવ્ય
7. અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય ---- 7. દ્રવ્યની, પર્યાયની અને દ્રવ્ય તથા પર્યાયના યુગપદ્પણાની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય-અનિત્ય-અવક્તવ્ય છે.

गाथा -११५: प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

(A) भंग		नयसप्तभंगी
1	अस्ति	P. स्वरूपादि से, पररूपादि से और युगपद् स्वपररूपादि से वस्तु अशून्य-शून्य-अवक्तव्य ही है।
2	नास्ति	Q. पररूपादि से और युगपद् स्वपररूपादि से वस्तु शून्य-अवक्तव्य ही है।
3	अवक्तव्य	R. स्वरूपादि से और युगपद् स्वपररूपादि से वस्तु अशून्य-अवक्तव्य ही है।
4	अस्ति-नास्ति	S. स्वरूपादि से और पररूपादि से क्रमशः वस्तु अशून्य-शून्य ही है।
5	अस्ति-अवक्तव्य	X. युगपद् स्वरूपादि और पररूपादि से वस्तु का कथन अशक्य ही है।
6	नास्ति-अवक्तव्य	Y. पररूपादि से वस्तु शून्य ही है (अशून्य नहीं है)।
7	अस्ति-नास्ति-अवक्तव्य	Z. स्वरूपादि से वस्तु अशून्य ही है।

(B) भंग		प्रमाणसप्तभंगी
8	अस्ति	P. वस्तु स्यात्* एक-अनेक भी है।
9	नास्ति	Q. वस्तु स्यात् एक-अवक्तव्य भी है।
10	अवक्तव्य	R. वस्तु स्यात् अनेक-अवक्तव्य भी है।
11	अस्ति-नास्ति	S. वस्तु स्यात् एक-अनेक-अवक्तव्य भी है।
12	अस्ति-अवक्तव्य	X. वस्तु स्यात् एक भी है।
13	नास्ति-अवक्तव्य	Y. वस्तु स्यात् अनेक भी है (=एक नहीं है)।
14	अस्ति-नास्ति-अवक्तव्य	Z. वस्तु स्यात् अवक्तव्य भी है (= वस्तु का कथन शक्य नहीं है)।

* स्यात् = कथंचित; किसी अपेक्षा से. → [illegible]

(2) सच या झूठ बताइये।

1- प्रत्येक भंग वस्तु के एक धर्म/योग्यता को दिखाता है।

2- आत्मा में अनंत धर्म हैं; इसलिये प्रत्येक धर्म संबंधी अनंत भंग बन सकते हैं।

3- आत्मा के प्रत्येक धर्म संबंधी एक सप्तभंगी बन सकती है।

4- किसी वस्तु को जानने के बारे में हमारी जिज्ञासा सात प्रकार की हो सकती है; इसलिये भंग सात होते हैं।

5- मूल गाथा में 'पर्याय' शब्द 'अपेक्षा' के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है।

6- नयसप्तभंगी में 'भी' का और प्रमाणसप्तभंगी में 'ही' का उपयोग होता है।

7- महावीर के स्याद्वाद-शासन में मिथ्या-एकांत सूचक 'ही' का प्रयोग नहीं करना चाहिये।

8- मैं आत्मा हूँ; नोकर्म, द्रव्यकर्मादि नहीं - यह बाहर की अस्ति-नास्ति अनेकांत है।

9- मैं त्रिकाली भूतार्थ ध्रुव द्रव्य हूँ; पर्याय मात्र नहीं हूँ - यह अंदर की अस्ति-नास्ति अनेकांत है।

10- पं. ब्र. हेमचंदजी की अपेक्षा से मैं असत् हूँ।

11- वस्तु के अनेक धर्मों का एक साथ कथन करना हम छद्मस्थों के लिये अशक्य है, लेकिन केवली के लिये नहीं।

12- वस्तु में अनेक प्रकार की योग्यता एक साथ होती है और जिस समय जैसा निमित्त मिले, इसके अनुसार वस्तु का परिणमन होता है।

13- मैं आत्मा के बारे में बहुत कम जानता हूँ; इसलिये मुझे संक्षेपरुचि है।

14- आत्मा नित्य ही है, अनित्य ही है, नित्यानित्य ही है, अवक्तव्य ही है।

ઉત્થાનિકા: હવે, જેનો નિર્ધાર કરવાનો હોવાથી જેને ઉદાહરણરૂપ બનાવવામાં આવેલ છે એવો જે જીવ તેના મનુષ્યાદિપર્યાયો ક્રિયાનાં ફળ હોવાથી તે પર્યાયોનું અન્યત્વ (અર્થાત્ તે પર્યાયો બદલાયા કરે છે એમ) પ્રકાશે છે:—

ગાથા: નથી 'આ જ' એવો કોઈ, જ્યાં ક્રિયા સ્વભાવ-નિષ્પન્ન છે;
ક્રિયા નથી અફળ, જો નિષ્ફળ ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ છે. ૧૧૬.

અન્વયાર્થ: (મનુષ્યાદિ પર્યાયોમાં) 'આ જ' એવો કોઈ (શાશ્વત પર્યાય) નથી; (કારણ કે સંસારી જીવને) સ્વભાવનિષ્પન્ન ક્રિયા નથી એમ નથી (અર્થાત્ વિભાવસ્વભાવથી [પર્યાયસ્વભાવથી] નીપજતી રાગદ્વેષમય ક્રિયા અવશ્ય છે). અને જો પરમ ધર્મ અફળ છે તો ક્રિયા જરૂર અફળ નથી (અર્થાત્ એક વીતરાગ ભાવ જ મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપ ફળ ઉપજાવતો નથી, રાગદ્વેષમય ક્રિયા તો અવશ્ય તે ફળ ઉપજાવે છે).

ભાવાર્થ- ચૈતન્યપરિણતિ તે આત્માની ક્રિયા. મોહ રહિત ક્રિયા મનુષ્યાદિપર્યાયોરૂપ ફળ નિપજાવતી નથી અને મોહ સહિત ક્રિયા* અવશ્ય મનુષ્યાદિપર્યાયોરૂપ ફળ નિપજાવે છે. મોહ સહિત ભાવો એક પ્રકારના હોતા નથી તેથી તેના ફળરૂપ મનુષ્યાદિપર્યાયો પણ ટંકોત્કીર્ણ-શાશ્વત-એકરૂપ હોતા નથી. (*ક્રિયા: મૂળ ગાથામાં વપરાયેલો 'ક્રિયા' શબ્દથી મોહ સહિત ક્રિયા સમજવી; મોહ રહિત ક્રિયાને તો 'પરમધર્મ' નામ આપ્યું છે.)

સારાંશ: • અહીં સમજાવે છે કે મનુષ્યાદિ પર્યાયરૂપ વિવિધ દશાઓ રાગાદિ ભાવોનું ફળ છે; કારણ કે એકરૂપ દશાઓ વીતરાગ ભાવોનું ફળ તો હોઈ શકતી જ નથી.

- સ્વભાવનિષ્પન્ન = વિભાવસ્વભાવ નિષ્પન્ન = પર્યાયસ્વભાવ નિષ્પન્ન.
- અન્યમતાવલંબી: સાંખ્ય મત આત્માને રાગાદિ ભાવોનો સર્વથા અકર્તા માને છે; પરંતુ જૈનદર્શન અનુસાર એક શુદ્ધનિશ્ચયનયથી આત્મા રાગાદિનો કર્તા નથી, પરંતુ અશુદ્ધનિશ્ચય-નયથી આત્મા રાગાદિ ભાવોનો કર્તા છે અને તે રાગાદિ ભાવ પણ અફળ નથી; કારણ કે તેના કારણે મનુષ્યાદિ પર્યાયરૂપ વિવિધ પર્યાયોની ઉત્પત્તિ થાય છે.
- સંસારી જીવની વિભાવ ક્રિયા વાસ્તવમાં સ્વભાવ જ છે; કારણ કે તે સ્વયં જ પ્રગટ થઈ છે, પરકૃત નહિ.
- જેટલો રાગ (છે), તેટલા સ્વરૂપમાં અસાવધાની છે અને ભગવાન આત્મામાં જેટલી સાવધાની છે, તેટલો ધર્મ છે. તેથી સ્થૂળ પણ જેટલો બહિર્મુખ છે તેટલા મોહ સાથેના રાગ-દ્વેષમય પરિણામ છે; અને તેનો પર્યાયસ્વભાવ છે.
- મોહ સહિત ભાવો એક પ્રકારના હોતા નથી, પરંતુ અનેક પ્રકારના હોય છે. તે કારણે તેના ફળસ્વરૂપ મનુષ્યગતિ, દેવગતિ આદિ પર્યાયો ટંકોત્કીર્ણ શાશ્વત એકરૂપ હોતી નથી, પરંતુ અનેકરૂપ હોય છે. પોતાના રાગ-દ્વેષ સ્વભાવ વડે અનેક શરીરો જ ધારણ કરે છે. શાંત દશા પ્રગટ થઈ, તે પરમ ધર્મ કહેવાય છે અને તે મુક્તિનું કારણ છે. સિદ્ધગતિ ટંકોત્કીર્ણ શાશ્વત એકરૂપ છે. બધા મુક્ત જીવોને એકસરખો વીતરાગભાવ હોવાથી તેમના સંયોગોમાં વિવિધતા હોતી નથી.
- ઉક્ત સંપૂર્ણ કથનનો સાર એ છે કે આત્માની ચૈતન્યપરિણતિરૂપ ક્રિયા જો મોહરહિત હોય તો મનુષ્યાદિ સંસારી પર્યાયરૂપ ફળ ઉત્પન્ન કરતી નથી અને મોહસહિત હોય તો મનુષ્યાદિ પર્યાયરૂપ ફળ ઉત્પન્ન કરે છે.

• રાગાદિ રૂપ મોહ ક્રિયા કષ્ટરૂપ છે. ફરીને એના આધારે ગતિ થાય છે. આત્માના અનુભવમાં દર્દ છે તે મિથ્યા છે ફરીને તેના આધારે ગતિ થતી નથી.

• શરીરની ક્રિયા હું કરી શકતો નથી; તેની અટક પર્યાય જડની છે, માટે તત્ત્વ અંદર અંતર નું આત્મા પરિણામ કર- જડનો જે પણ છે તેનો ત્યાગ કરી નાખ.

• વિભક્તિ= વિપરિણામ = વિભાવનો પર્યાય. જેમાં જેમાં અને રાગ અને દ્વેષ, રાગ અને દ્વેષની શુભ-અશુભ ક્રિયા થાય છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના રાગ અને દ્વેષનું પરિણમન થયા જ કરે છે.

• એ વિભાવ સ્વભાવાશ્રિત છે. અહા! સ્વભાવ ભાવનો આધાર છે માટે વિભાવ થાય અને તેમની સ્વાભાવિક ક્રિયા છે. એ ક્રિયા તારા ભાવ-સ્વભાવને પહોંચી ક્ષણિક છે. નથી.

• પરંપરા સ્વભાવાશ્રિત= પરનો સંયોગ નથી. ઉદ્દેશ, પરદ્રવ્યનું અસ્તિત્વ આત્મામાં નાખ્યું છે.

• વિભાવની પર્યાયમાં કર્મ, કર્મ, કરવા આદિ તે વિભાવની પર્યાય જ છે

• ક્રિયા = વિભાવી પરિણામ. વીંછી, જૂ, ઘોડો, પાણીના ને ઘાસની ક્રિયા અને દેહાદિની પુદ્ગલની ક્રિયા - એ અને (પ્રકાર) સ્વભાવથી જ નિષ્પન્ન છે. (ક્રિયા અને રૌદ્ર - પરંપરા જ)

• અહીં પ્રકારના રાગના પ્રતિબિંબ વિભક્તિને કારણે ચાર ગતિ (ગમુખ્યતાએ) પર્યાય એ જ એનો સ્વભાવ નથી- પર્યાય થયા જ કરે છે અને ફરી જ કરે છે, તેના ક્રિયાનું ફળ થયા (ક્રિયાની જેમ) ફર્યા કરે છે. આ ચાર ગતિની વાત છે, સિદ્ધ ગતિની વાત નથી. સિદ્ધો માં અને અનંતગુણમાં ૧૮ ભેદ કરે છે, એના વિભાવ થતા રહે છે અને તેના ફળ થયા કરે છે.

• 'આ જ એનો રંગબેરંગી નથી' = ચાર ગતિ કાયમ રહેતી નથી.

• પૂર્વ પૂર્વ - ઉત્તર ઉત્તર પર્યાય: મનુષ્ય પર્યાયનો નાશ થાય છે અને દેવગતિ થાય છે. આયુષ્ય પૂરું થયું માટે ગતિનો નાશ થયો એમ ન કહ્યું, પરંતુ ક્રિયાના ફળમાં જ ગતિ થાય છે તેથી પૂર્વ પર્યાયનો નાશ થાય છે એમ કહ્યું! અહીં જ ગતિ અવતી ને અટકતી રહેતી નથી.

• રાગની ક્રિયાનું ફળ, મોહ રાગાદિનું નિમિત્ત અંતરંગ ભાગમાં છે. ભાવ પલટે છે તેમ ગતિ પલટે છે.

• જેમ બે પરમાણુ મળીને ક્રિયા થાય તેમ આ (શુભ રાગાદિની ક્રિયા) ભાવ અને મોહના નિમિત્તે થાય છે, એને ખોટો દર્દ કહે છે. ક્રમભાવ ગતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કષ્ટરૂપ છે.

• અહીં પરમાણુ બીજા પરમાણુ સાથે જોડાય છે ત્યારે તે બે અણુનું ભાવ દેખાય છે. તેમ વિભાવી ક્રિયા ઉપાદાનની યોગ્યતા અને નિમિત્ત બંને મળીને બે અણુની જેમ થાય છે.

• જે અનેકો છૂટા પરમાણુ રહ્યા છે- બીજા પરમાણુ સાથે જેનું મિલન નથી થયું છે, તેવા અણુની પર્યાય બે અણુના કરતાં વિભાવરૂપ નથી; તેમ અનેકો જ ભગવાન આત્મા મોહના નિમિત્ત રહિત થઈને શુદ્ધ પરિણતિરૂપે પરિણમે છે; તેથી બે અણુરૂપ મિલનની ક્રિયાથી થતી ગતિનો તેને અભાવ થાય છે.

• નિશ્ચય ધર્મ કહો કે પરમધર્મ કહો. રત્નત્રય આદિ પરમધર્મ છે, વ્યવહાર ક્રિયા છે.

• આત્માના આનંદમાં ત્યાં ડૂબકી મારી ત્યાં મોહના નિમિત્તનો નાશ થયો.

• 'દ્રવ્યના પરમ સ્વભાવરૂપ હોવાને લીધે' = આ પર્યાયની વાત છે હો! નિમિત્તની નથી. દ્રવ્યનો આશ્રય લઈને, પરનો આશ્રય છોડીને જે પર્યાય પ્રગટ થઈ તેને અહીં પરમસ્વભાવભૂત પરમધર્મ કહ્યો છે. તે આત્માની શાંતિ અને આનંદ થવા માટે ઈષ્ટ છે.

• અહીંના કહે છે કે 'કર્મ તો મારું અને આગળ તે જાણે!' પરંતુ કર્મ તો મારે અને પોતાને જાણે તે જાણે છે.

• લૌકિક ભાવનાની આ વાત છે. ધર્મ વિધાનમાં છે છે, ફોડ પૂર્વક આયુષ્ય છે. દેવ આત્માને વળી રૂઢિ રહેવાય છે. આ પ્રભુનો રસ્તો છે.

गाथा - ११६ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1 सफल	A मोहरहित क्रिया
2 अफल	B मोहमिलीन क्रिया

(२) 'सच' या 'झूठ' बताईये।

1 - इस गाथा में 'क्रिया' शब्द का अर्थ 'मोहरहित क्रिया' ऐसा होता है।

2 - इस गाथामें विकारी परिणाम को 'स्वभावनिष्पन्न' कहा है।

3 - आत्मा रागादि का कर्ता है - यह शुद्धनिश्चयनय का कथन है।

4 - शुभ-अशुभ भाव असंख्य प्रकार के होते हैं।

5 - सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र परमधर्म है।

6 - इस गाथामें 'सफल' शब्द का अर्थ 'सिद्धगति को प्राप्त करने में सफल-होना' है।

7 - हमारे शुभ- अशुभ भाव हर समय परिवर्तित होते हैं।

8 - पू. गुरुदेवश्रीने हमें इस गाथा के प्रवचन में 'परीक्षा' करने का उपदेश दिया है।

9 - समयसारजी में विकारी परिणामों को कर्मकृत कहे हैं, इस गाथा में उन्हें जीवकृत कहे हैं। दो परमागमों के बीच ऐसा विरोध नहीं होना चाहिये।

10 - नित्यनिगोद गति जीव का शाश्वत पर्याय है।

11 - जीव रागादि भावों का सर्वथा अकर्ता है - ऐसा सांख्यमत कहता है।

12 - एक ही अंतर्मुहूर्त में १८ भव करनेवाले निगोद के जीव के विकारी परिणाम वैसे के वैसे ही रहते हैं।

13 - सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र परिणत जीव की तुलना एक छूटे परमाणु के साथ इस गाथा में की गई है।

14 - सिमंधर भगवान का देह ५०० हाथ ऊंचा है और उनकी आयु १ करोड़ वर्ष है।

ઉત્થાનિકા: હવે મનુષ્યાદિપર્યાયો જીવને ક્રિયાનાં ફળ છે એમ વ્યક્ત કરે છે:-

ગાથા: નામાખ્ય કર્મ સ્વભાવથી નિજ જીવદ્રવ્ય-સ્વભાવને
અભિભૂત કરી તિર્યંચ, દેવ, મનુષ્ય વા નારક કરે. ૧૧૭.

અન્વયાર્થ: ત્યાં, 'નામ' સંજ્ઞાવાળું કર્મ પોતાના સ્વભાવ વડે જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારક અથવા દેવ (-એ પર્યાયોને) કરે છે.

ભાવાર્થ:- મનુષ્યાદિપર્યાયો ૧૧૬ મી ગાથામાં કહેલી રાગદ્વેષમય ક્રિયાનાં ફળ છે; કારણ કે તે ક્રિયાથી કર્મ બંધાય છે અને કર્મ જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને મનુષ્યાદિ પર્યાયો નિપજાવે છે.

સારાંશ: • અહીં કહે છે કે આ 'નામ' નામનું કર્મ જ પોતાના સ્વભાવ વડે જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારક અને દેવ- આ પર્યાયોને કરે છે.

૧ • આચાર્ય જણાવે: જેમ જ્યોતિ અગ્નિરૂપ કર્મ, ચિકણા તેલના સ્વભાવનો તિરસ્કાર કરીને વાટ (બત્તી)ના સાધનથી દીપકની જ્યોતિરૂપે પરિણમન કરે છે, તેમ જ્યોતિ અગ્નિરૂપ કર્મ શુદ્ધઆત્મસ્વભાવરૂપ તેલનો તિરસ્કાર કરીને વાટરૂપ શરીરના સાધનથી દીપશિખા સમાન મનુષ્ય, નારક આદિ પર્યાયરૂપ પરિણમન કરે છે. તેથી એમ જણાય છે કે મનુષ્યાદિ પર્યાયો નિશ્ચયનયથી કર્મજનિત છે.

• જેમ દીપક પોતાના બળવાન સ્વભાવ વડે તેલના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને પ્રકાશ વિખેરે છે, તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ જીવના સ્વભાવનો ઘાત કરીને મનુષ્યાદિ પર્યાય કરે છે.

• આત્મા પોતાના જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા સ્વભાવને ભૂલીને પર-પદાર્થોમાં મારાપણું માનીને મોહરૂપ ક્રિયા કરે છે; તેનું નિમિત્ત પામીને જડ કર્મો બંધાય છે અને જડકર્મના ફળમાં મનુષ્યાદિ પર્યાયો મળે છે; આથી કર્મના સ્વભાવ વડે જીવના સ્વભાવનો પરાભવ થયો એમ કહેવામાં આવે છે.

• નામાખ્ય કર્મ = 'નામ' સંજ્ઞાવાળું કર્મ (नामसमाख्यं कर्म)

• આ ચાર ગતિ જે છે તે જીવની રાગ-દ્વેષ-મોહની ક્રિયાનું ફળ છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવની દ્રષ્ટિ ન કરવાથી- પોતાના સ્વરૂપમાં સાવધાની ન કરતાં વિકારમાં સાવધાની કરવાથી- એ વિકારી ભાવની ક્રિયા કરવાથી તેનું ફળ ચાર ગતિ મળે છે.

• આત્માનું કર્મ દયાદાનાદિ તથા હિંસાદિના શુભાશુભ ભાવ છે. મોહ-રાગ-દ્વેષની તે ક્રિયા આત્મા વડે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આત્માની છે. વિકારી પરિણામ તે આત્માનું (ભાવ)કર્મ છે. તેના નિમિત્તે નવા જડ કર્મ બંધાય છે.

• આ ગાથામાં સ્વભાવનો પરાભવ સ્વભાવથી ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. આત્માની પર્યાયનો આવો સ્વભાવ છે. વિકારીભાવ એ દુઃખનું કાર્ય છે. પરદ્રવ્યની અને પોતાની પર્યાયનો તો અત્યંત અભાવ છે. દુઃખકારી ગતિ મળી એમ (ફળ) ઉપચારથી કહેવાય છે.

• વસ્તુ રીતે જોતાં: કર્મનું કે વિકારનું જડકર્મના કારકની અપેક્ષા નથી. પણ તે કહે કે એમ નહિ, નહીં તો વિકાર જીવનો (નિમિત્ત) સ્વભાવ થઈ જશે.

• જ્ઞાનની હીન દશા જ્ઞાનાવરણીય કર્મ નથી; જ્ઞાનનો વિકાર જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી થતો નથી. જડકર્મ અને આત્મામાં તો અત્યંત અભાવ છે.

• આઠ પ્રકારના કર્મની વર્ગણાઓ પુદ્ગલની અવસ્થા છે, તે આત્માના વિકારના નિમિત્તે થાય છે. જ્યારે વિકાર કર્યો, તેનું નિમિત્ત પામીને જડ પોતાથી નામકર્માદિ કર્મરૂપ પરિણમે છે. તેના ઉદયનું નિમિત્ત આવતાં આત્માને ચાર ગતિ મળે છે.

• અહીં રાગાદિક દશા તેથી ત્યાં જડકર્મ બંધાય છે એમ નથી. જડકર્મ તેની નિજ શક્તિથી

પરિણામે છે.

- ચોથે તો મિથ્યાત્વ છે કે આઠે તો રાગ-દ્વેષ છે; પરંતુ તે આત્માની પોતાની પર્યાય પોતાથી થઈ છે, તેને જડકર્મની તો નહિ, પરંતુ પોતાના દ્રવ્ય ગુણની પણ અપેક્ષા નથી. તે સર્વ પર્યાયનું પર્યાયના ષટ્કારકથી થયું છે.
- ભગવતીસૂત્રમાં આવે છે. ૧૬૭૧ની સાલમાં બનાવ્યું હતું કે ત્યારે બનારસીદાસ એ તદ્દન જૂઠી વાત છે. દિગંબર શાસ્ત્રોનો ૧૬૭૮માં ભેગા પ્રકાશન થઈ ગયો હતો. ગુરુ કોઈ આવ્યા નહિ. એને તો ભાનની કસોટી કરીને સાચું માનીએ છીએ.
- આપની (વિકારી) ક્રિયા અનુસારે પર્યાયોની મૂળ સારભૂત છે.
- ગાથા ૧૧૬ની ટીકામાં કહ્યું છે કે (વિકારી) ક્રિયા પણ સ્વયંમેવ સામાન્યનિયતનું જ છે. (ક્રિયા, કર્મ)
- નિમિત્ત શું છે એ કહ્યું અને નિમિત્તનું ધર્મ પણ કહ્યું; પરંતુ મૂળ સારભૂત તો આપની (વિકારી) ક્રિયા જ છે એમ કહ્યું.
- ૧૦૧મી ગાથામાં તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે જે વિકાર-મિથ્યાત્વ- વિભાવ થાય તેને બાહ્ય એને દ્રવ્યની પણ અપેક્ષા નથી- પરની અપેક્ષા તો નથી જ.
- આપ રાગાદિ વિકારી ક્રિયા ન કરે તો (દ્રવ્ય) કર્મ ન હોય અને (દ્રવ્ય) કર્મ ન હોય તો એ અનુસારે ચાર ગતિ ન હોય.
- દિવસ દિવસ ભવાંતર ભાવનગરનો કોઈ ચાલતો રસ્તો રહ્યો! – રાગની ક્રિયા તે મારી એને તેનાથી મને દુઃખ થાય એ ભાવનગર છે.
- (અનુસારે પર્યાયોના) મૂળ સારભૂત આપની (વિકારી) ક્રિયા જો ન કરે એને બેશરમ દશા પુકાર કરો કે- હું તો શાંતિનો સાગર છું, સિદ્ધ જેવો એ પણ એ શાંતિનો સાગર છે- એવો અનુભવ/દૃષ્ટિ થાતાં ભવનો અભાવ થાય છે.
- સંસાર પોતાની ભૂલનું ફળ છે, જડકર્મનું નહિ.

'કર્મ વિચારે કૌન ભૂલ મેરી અધિકાઈ, અગ્નિ સહે ઘનઘાત લોહકી સંગતિ પાઈ' કર્મ વિચારાને એ ખબર નથી કે હું જડ છું; અને આ આપ માને છે કે હું રાગ છું અને રાગની ક્રિયાને કરું છું.

(१) जोड़ी मिलाइये।

इस गाथा के कथन अनुसार —

1. जीव की विकारी क्रिया से	A. मनुष्यादि चार गति प्राप्त होती हैं।
2. नाम कर्म के उदय से	B. जीव के स्वभाव का पराभव होता है।
3. जीव के स्वभाव का पराभव होकर	C. नाम कर्म का बंध होता है।

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- 'नामाख्य' = 'नाम' संज्ञा वाला

2- "द्रव्यकर्म का उदय जीव के स्वभाव का पराभव करता है" - इस कथन में "द्रव्यकर्म का उदय" उपादान कारण (जैसे कि मिट्टी) और "जीव के स्वभाव का पराभव" उपादेय कार्य (जैसे कि घड़ा) है।

3- "द्रव्यकर्म का उदय जीव के स्वभाव का पराभव करता है" - इस कथन में "द्रव्यकर्म का उदय" निमित्त कारण (जैसे कि कुम्हार) और "जीव के स्वभाव का पराभव" नैमित्तिक कार्य (जैसे कि घड़ा) है।

4- जीव के विकारी परिणाम उपादानकारण और द्रव्यकर्म का बंध उपादेयकार्य है।

5- मनुष्यादि चार गति का यथार्थ (खरेखर, सच्चा; संस्कृत में 'किल') कारण जीव की विकारी क्रिया ही ('संस्कृत में एव') है। [विकार के षट्कारक की अपेक्षा यहाँ न लेना।]

6- विकार अपने षट्कारक से द्रव्य और गुण की अपेक्षा बिना अपने स्वकाल में होता है।

7- जड़कर्म के उदय की पर्याय और मनुष्यादि की पर्याय में अन्योन्याभाव है।

8- वर्णीजी की दृष्टि निमित्ताधीन थी। (ध्यान रहे, वर्णीजी को 5000 श्लोक प्रमाण 'आत्मख्याति' टीका संपूर्ण कंठस्थ थी।)

9- हमारा भावमरण हर क्षण हो रहा है।

10- गति पांच है - मनुष्य, तिर्यंच, नारक, देव और सिद्ध।

ઉત્થાનિકા: હવે ગુણસ્થાનાદિપર્યાયોમાં જીવને સ્વભાવનો પરાભવ કેમ કરતો થાય છે તેનો નિર્દેશ કરે છે:-

ગાથા:
મિથ્યાત્વ-સુર-નર- નારકી ભાવ સામાન્ય-નિયત છે;
નિજ સ્વરૂપ પરિણમનથી જ સ્વભાવલબ્ધિ ન તેને- ૧૧૮.

અન્વયાર્થ:- મનુષ્ય, નારકી, તિર્યંચ અને દેવરૂપ ભાવો પરસ્પર નામકર્મથી નિયત છે. પરસ્પર તેઓ પોતાના સ્વરૂપે પરિણમતા હોવાથી તેમને સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ નથી.

ભાવાર્થ:- ગુણસ્થાનાદિપર્યાયોમાં, કર્મ કોઈ જીવના સ્વભાવને હણતું કે આચ્છાદિત કરતું નથી, પરંતુ ત્યાં જીવ પોતે જ પોતાના દોષથી કર્મ અનુસાર પરિણમે છે તેથી તેને પોતાના સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ નથી. જેમ પાણીનું પૂર પ્રદેશની અપેક્ષાએ વૃક્ષોરૂપે પરિણમતું થયું પોતાના પ્રવાહીપણારૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતું-અનુભવતું નથી અને સ્વાદની અપેક્ષાએ વૃક્ષોરૂપે પરિણમતું થયું પોતાના સ્વાદિષ્ટપણારૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતું નથી, તેમ આત્મા પણ પ્રદેશની અપેક્ષાએ કર્મ અનુસાર પરિણમતો થકો પોતાના અમૂર્તપણારૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો નથી અને ભાવની અપેક્ષાએ સ્વકર્મરૂપ પરિણમતો થકો ઉપરાગ વિનાની વિશુદ્ધિવાળાપણારૂપ પોતાના સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો નથી. આથી એમ નિર્ણય થાય છે કે ગુણસ્થાનાદિપર્યાયોમાં જીવોને પોતાના જ દોષથી પોતાના સ્વભાવની અનુપલબ્ધિ છે, કર્માદિ ઉદય કોઈ કારણથી નહિ. 'કર્મ જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરે છે' એમ કહેવું તે તો ઉપચારકથન છે, પરમાર્થે એમ નથી.

સારાંશ: • જેમ સોનામાં અગ્નિથી માટીનો પરાભવ થતો નથી, કારણ કે તેમાં સોનું અને માટી જુદાં દ્રવ્ય છે; તેમ ગુણસ્થાનાદિ પર્યાયોમાં રહેવાથી ભગવાન આત્માનો પરાભવ થતો નથી, કારણ કે તેમાં ગુણસ્થાનાદિ પર્યાય અને ભગવાન આત્મા પૃથક-પૃથક વસ્તી રહ્યાં છે.
• તો અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે પરાભવનું મૂળ કારણ શું છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રીએ પાણીના પૂરનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. હિમાલયથી નીકળતું પાણી નિર્મળ હોય છે, તે લીંબડાના વનમાંથી નીકળે છે તો કડવાશ ધરાવે છે અને બાવળના વૃક્ષોમાંથી નીકળે છે તો તૂરું થઈ જાય છે. આમ તેના મૂળ સ્વભાવનો પરાભવ થાય છે. આ જ રીતે ગુણસ્થાનપર્યાયમાં જોડાઈ જતાં- રાગ દ્વેષાદિ ભાવોમાંથી નીકળતા આત્માનો પરાભવ થાય છે. આ અપરાધ સંયોગને કારણે નથી.
• લીમડા અને બાવળના વૃક્ષમાં રહેલા પાણીમાં તેની ગંધ, સ્વાદ અને પ્રવાહી સ્વભાવ ખોવાય છે. તેવી જ રીતે પ્રદેશથી અને ભાવથી સ્વકર્મરૂપ (વિભાવરૂપ) પરિણમિત થવાથી આત્મા પોતાના અમૂર્તત્વને તથા નિરુપરાગ વિશુદ્ધિમત્તારૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો નથી. આમ સિદ્ધ થયું કે આત્મસ્વભાવના પરાભવનું કારણ શરીરાદિનો સંયોગ નથી, પરંતુ શરીરાદિ સંયોગોમાં આત્માનું એકત્વ છે, તેમાં જોડાઈ જવું છે.
• જેવી રીતે પાણીના પૂરની અવસ્થામાં અમૂર્ત આકૃતિનો સ્વભાવ તો પૂરરૂપે વહેવાનો છે અને અનંતપર્યાય અમૂર્ત સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિની પર્યાયોના તો સ્વાદિષ્ટરૂપે રહેવાનો છે; તોપણ તે પોતાની શક્તિને કારણે લીમડા અને બાવળાદિ વૃક્ષોની માફક પરિણમિત થાય છે. તેથી પ્રવાહરૂપ રહેવાની પોતાની મૂળ આકૃતિને તથા સ્વાદિષ્ટરૂપ રહેવાના પોતાના મૂળ સ્વભાવને પાણી પ્રાપ્ત કરતું નથી.
તેવી જ રીતે આત્મા સ્વયં પોતાની શક્તિથી વિભાવવ્યંજનપર્યાયરૂપે અમૂર્ત પૃથક-પૃથક આકારથી મનુષ્ય દેવ આદિ આકારરૂપ પરિણમિત થાય છે અને ભાવ-

દર્શનની હીણી અવસ્થારૂપ તથા રાગ-દ્વેષ અવસ્થારૂપ સ્વયંની યોગ્યતાથી પરિણમિત થાય છે; તેથી પોતાના અમૂર્તિત્વ અને નિર્વિકાર અમૂર્તિ-વાળા સ્વભાવને પ્રગટ કરતો નથી.

- ગાથા ૧૧૬ તથા ૧૧૭માં જીવની અપરિણામી ઉત્તર હતી અને ગાથા ૧૧૮માં જ્ઞાનપરિણામી અને અપરિણામી બંને ઉત્તર છે.
- આ રીત અનેકાન્તિક છે. રીતની અનેક-અનેક ગાથાની જ્ઞાનપરિણામી અને અપરિણામીપણા સ્વભાવ હોય છે, તેનું કથીથી જ્ઞાન કરાય છે.
- આ ગાથાનું તાત્પર્ય કે જીવનો સ્વભાવ નથી, એ તો જીવના સ્વભાવનો પરાભવ છે. ગતિ છે તે વિકૃત ભાવ છે, તે ફિટ થાય છે તે દુઃખ દે છે (તેના ભાગીદારો, પુત્રાદિ,)
- સ્વર્ગમાં જેટલા નારકીઓ તેનાથી પરાભવ કરતા નથી— નારકીના સ્વભાવના, ઘાત કરતા નથી; તેમ નામકર્મરૂપી રૂકાવટમાં ભાવના આત્મા નારકી બનાવ થઈ છે. તેનાથી આત્માને ગેરાર થતો નથી, પરંતુ આત્મા મારી શકે છે તેવો રાગ-દ્વેષનો અનુભવ કરે છે (તેથી પરાભવ થાય છે.)
- આ રીતે જે આત્મા છે તેનો કર્મ પરાયે રહેલા નાશથી પરાભવ થતો નથી; પરંતુ આત્માનો અનુભવ કરતો નથી, તેથી સ્વભાવનો ઘાત થયેલો આવે છે.
- કર્મ નિગોદમાં પડ્યા હોય કે પાપમાં આવ્યા હોય, તેથી આત્માને કંઈ ફરક પડતો નથી.
- જીવદ્રવ્યનું અનંતપણું તો, પોતાથી થાય છે અને ફરીથી થતું નથી- એ છે
- આત્મા દુઃખના આકારે નથી છે. અંદર જ્ઞાનાનંદરૂપે બિરાજમાન છે. તેના આશ્રયે કરતો નથી, નવતુખના કરતો નથી; તેનો જ્ઞાનાનંદભાવનો અનુભવ કરતો નથી અને રાગરૂપે પરિણમે છે ત્યારે ગતિ થાય છે અને રાગ તથા દ્વેષના વિકારનો જ અનુભવ કરે છે.
- આત્માને ઉપલબ્ધ કરતો નથી એટલે આત્માનો અનુભવ કરતો નથી. જ્યાં સુધી પરાધીનતા પડી છે ત્યાં સુધી રાગ અને વિકારનો અનુભવ કરે છે, તેથી સ્વભાવનો પરાભવ થાય છે.
- શાસ્ત્રમાં આવે છે કે આયુપૂર્ણ કર્મ જીવને ઉગ્ર ગતિમાં લઈ જાય. ઉદયને જ નાશે બાંધે જાય તેમ તે કર્મપ્રકૃતિ જીવને બાંધે જાય છે. શ્રીમદ્રાજ આયુકર્મને કારણે નહિ, પરંતુ પોતાના સ્વભાવની યોગ્યતાને કારણે નરકમાં ગયા છે. નરક આયુ કર્મ તો જડ માટી છે.
- જ્યાં સ્વભાવની પૂર્ણ ઉપલબ્ધિ છે ત્યાં ગતિ નથી; જ્યાં સ્વભાવની અધૂરી ઉપલબ્ધિ છે ત્યાં જેટલો રાગ છે તેટલી ગતિ મળે છે.
- ધર્મિ- જ્ઞાનાવરણીય કર્મના જ્ઞાનની હીણી દશા થતી નથી એમ ફાળો રખાવી દે છે અંગારો કરે તો પણ તે ઠીક નથી. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના નિમિત્તે જ્ઞાનની હીણી દશા થાય છે અને નામકર્મના ઉદયે જીવને ગતિ મળે છે.
- તે સ્વાર્થરૂપે પરિણમવાને લીધે છે: રાગ અને પુણ્યપાપના ભાવ સ્વાર્થ છે. દયા-દાન, પૂજા, ભક્તિ, શુભ-અશુભ રાગ એ સ્વાર્થ એટલે પોતાના ભાવ છે. તેરૂપે પરિણમવાથી સ્વભાવનો પરાભવ થાય છે.
- પાણીનું પૂર તણખા, ઘાસ, મોહન આદિ વૃક્ષોની પંક્તિઓમાં જતાં પોતાનું પ્રવાહીપણું અને સ્વાદિષ્ટપણું-એવા સ્વભાવને ખોઈ બેઠો છે- તેને ઉપલબ્ધ કરતું નથી. તેનો પોતાનો આકાર અને સ્વાદ રહેતો નથી. ઝાડ ઉપર ચડવાથી તેનો પ્રવાહ રહેતો નથી. તેમ અમૂર્ત આત્મા પણ પોતાના પુદ્ગલ અને ભાવથી સ્વાર્થરૂપ પરિણમિત થવાથી મૂર્ત વિકારી ભાવે પરિણમે છે. અહીં રોગ અને ફણ (વાં) લખેલ છે. અમૂર્ત આત્મા રાગ-દ્વેષરૂપ વૃક્ષોમાં ચડી જાય છે ત્યારે પોતાના અમૂર્ત સ્વભાવને છોડી દે છે અને મૂર્ત રાગરૂપે પરિણમે છે.

• રાગ-દ્વેષપણું એ મૂર્છાપણું-જડપણું છે.

• નિરુપરાગ વિશુદ્ધિમય = ઉપરાગ (મલિનતા, વિકાર) વિનાની વિશુદ્ધિવાળાપણું. અરૂપીપણું અને નિર્વિકાર વિશુદ્ધિવાળાપણું આત્માનો સ્વભાવ છે.

• સ્વભાવની પ્રાપ્તિ કર્યા વગર કોઈને મોક્ષ થઈ શકતો નથી.

• એ જાણે કહે છે કે એકેન્દ્રિયાદિ છે ત્યાં સુધી કર્મનું જોર છે અને પંચેન્દ્રિય થાય ત્યારે કર્મનું જોર નથી - એ વાત જૂઠી છે.

• આત્માના અને પરમાણુના અમુક અમુક ગુણમાં દરેક સમયે પર્યાય થવાની અમુક અમુક યોગ્યતા હોય છે - તે બીજા ગુણને કારણે કે દ્રવ્યને કારણે થતી નથી. નિમિત્ત જેવું આવે એવી પર્યાય થાય છે તે વાત જૂઠી છે.

• સ્ત્રીપણામાં વિકાર આરોપ્યપ્રકારના છે, પુરુષપણામાં અનંત પ્રકારના છે. તે વિકારોના ભાવમાં પણ ફેર છે. તેને પણ શુભ-અશુભ ભાવ થાય છે. ત્યાં દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ નથી, પરંતુ તેની પર્યાયની તે સમયની યોગ્યતાથી થાય છે.

• શુભ-અશુભ ભાવમાં રોકાવાથી પોતાના વિશુદ્ધ અતીન્દ્રિય સ્વભાવના સ્વાદને ભૂલી જાય છે, તેથી કહ્યું છે કે 'ભાવની અર્થક્રિયાએ સ્વભાવરૂપે પરિણમતો થકો ઉપરાગ વિનાની વિશુદ્ધિ-વાળાપણારૂપ પોતાના સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો નથી.'

• શુભને પણ વિશુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ અહીં શુદ્ધિને વિશુદ્ધિ કહી છે.

• અમુક ઠેકાણે રાગને પણ મૂર્ત કહ્યો છે. અને, અમુક ઠેકાણે દયા દાનાદિના રાગને સમય-સારમાં પુદ્ગલ કહ્યો છે. ગાથા ૭૫માં તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહીને પુદ્ગલ કહી દીધા છે.

• પરનું વેદન થતું નથી, રાગનું વેદન થાય છે.

• જીવના અમુક બિંદુમાં આરોપ્ય ભાવ છે. દરેક જીવ માટે નિગોદ, ત્રસાદિ વગેરે છે. અમુક અમુક જીવમાં અનંત અનંત અનંત ગુણ ભરી છે. એ ગુણની ગંભીરતાનો અનુભવ કેમ નથી કરતો? - કે પર્યાયમાં કર્મના અનુસાર તે વિકાર કરે છે તેથી પોતાનો અનુભવ કરતો નથી.

• નિયમસાર - આચાર્યના અધિકાર - ગાથા ૧૭૬ માં આવે છે કે અજ્ઞાનીને નિશ્ચય 'સર્વે દુઃખમય' અને જ્ઞાનીને આત્મા 'સર્વે સુખમય' છે. વસ્તુ નિરંતર પડી છે. દ્રષ્ટિ નજર કર તો સર્વ સુખ છે.

• મહાવિદેહ અને આત્મા બેઉમાં: જન્મ પહેલા ૮½ વરસની આયુષ્ય અહીંનું છે; અહીં મહાવિદેહ આત્માને ૮ વર્ષ રહ્યા. ૨૨ વર્ષ અને ૮ માસ તો ગર્ભાવાસમાં રહ્યા.

• કુંદકુંદાચાર્ય મહાવિદેહમાં આઠ દિવસ રહ્યા, ઉપરાંત શ્રુતકેવળી પાસે ચર્ચા કરી, ભગવાનની વાણી સાંભળી, પછી ભરતમાં આ બધી રીતે ઉતાર્યા છે.

(१) जोड़ी मिलाइये।

इस गाथा की टीका में अमृतचंद्राचार्य ने दो उदाहरण देकर गाथा के मर्म को खोला है। इन दो उदाहरण विषयक निम्नलिखित जोड़ियां मिलाइये।

(A) सोना और माणेक का उदाहरण :-

1.	सोना	A. आत्मा
2.	माणेक	B. नामकर्म

(B) पानी का पूर और वृक्षों की पंक्तियों का उदाहरण :-

3.	(प्रदेश अपेक्षा से) पानी अपना द्रवत्व (प्रवाहीत्व) रूप स्वभाव को खोकर वृक्ष के आकार रूप परिणमित होता है।	C. (प्रदेश अथवा योग अपेक्षा से) आत्मा अपने अमूर्तत्व स्वभाव को खोकर नर-नारकादि विभावव्यंजन पर्याय रूप परिणमित होता है।
4.	(भाव अपेक्षा से) पानी अपना स्वादुत्व रूप स्वभाव को खोकर कडुवा आदि स्वादरूप परिणमित होता है।	D. (भाव अथवा कषाय अपेक्षा से) आत्मा अपने निरुपराग विशुद्धिमत्त्व रूप स्वभाव को खोकर राग-द्वेषादि रूप परिणमित होता है।

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- द्रव्यकर्म के उदय के कारण आत्मा के स्वभाव का पराभव होता है।

2- स्वकर्म (पुण्य-पापादि भाव) अनुसार परिणमन से आत्मा के स्वभाव का पराभव होता है।

3- गाथा ११६ और ११७ में जीव की सिर्फ अर्थपर्याय की ही बात की थी; इस गाथा ११८ में जीव की सिर्फ व्यंजनपर्याय की ही बात की है।

4- इस गाथा में रागादि भावों को मूर्त कहे गये हैं।

5- चार गति का मिलना जीव का स्वभाव है।

6- 'आत्मा को उपलब्ध नहीं करता' अर्थात् 'आत्मा का अनुभव नहीं करता'।

7- 'आनुपूर्वी कर्म जीव को दूसरी गति में ले जाते हैं' - यह निश्चयकथन है।

8- पुण्य-पाप के भाव जीव के स्वकर्म हैं क्योंकि वे जीव के अपने भाव हैं।

9- पानी का द्रवत्व (प्रवाहीत्व) स्वभाव तो पूर रूप से बहने का है, लेकिन नीम, चंदनादि वृक्षों के कारण वह अपना स्वभाव खो बैठता है।

10- आत्मा स्वयं अपनी योग्यता के कारण मनुष्यादि विभावव्यंजनपर्याय रूप और ज्ञान-दर्शनादि की हीन अवस्था रूप तथा राग-द्वेष अवस्था रूप परिणमित होकर अपना अमूर्तत्व और निर्विकार विशुद्धिमत्त्व स्वभाव को खो बैठता है।

11- इस गाथा का सार 'अपना आत्मा सतत सुलभ' ही है।

12- 'कुंदकुंदाचार्य महाविदेह गये थे' - यह बात संशयात्मक (doubtful) है।

ગાથા ૧૧૯

ઉત્થાનિકા: હવે આવું દ્રવ્યનું અવસ્થિતપણું (સ્થિરપણું; સ્થિર રહેવું) હોવા છતાં પર્યાયોએ અનવસ્થિતપણું (અસ્થિરપણું; ન રહેવું) પ્રગટ છે:-

ગાથા:
નહિ કોઈ ઊપજે વિણસે ક્ષણભંગસંભવમય જગે,
કારણ જનમ તે નાશ છે; વળી જનમ નાશ વિભિન્ન છે. ૧૧૯

અન્વયાર્થ:- ક્ષણભંગ સંભવ (ઉત્પાદ અને વિનાશવાળા) જગતમાં કોઈ ઉત્પન્ન થતું નથી અને નાશ પામતું નથી, કારણ કે જે ઉદ્ભવ છે તે જ વિલય છે; વળી ઉદ્ભવ અને વિલય એમ તેઓ અનેક (ભિન્ન, ભિન્ન) પણ છે.

ભાવાર્થ: આત્મા દ્રવ્યાર્થિકનયે નિત્ય હોવા છતાં પણ પર્યાયાર્થિકનયે વિનાશીક છે - આચાર્ય ભગવાન.

- જીવ ધ્રુવદ્રષ્ટિએ અવસ્થિત (સ્થિર) છે અર્થાત્ જેવો ને તેવો જ રહે છે અને અવસ્થાદ્રષ્ટિએ અનવસ્થિત (અસ્થિર) છે અર્થાત્ ક્ષણે-ક્ષણે અવસ્થા બદલાય છે. જેમ જેવો ને તેવો રહે - તે આપણો દ્રવ્યસ્વભાવ છે અને પૂર્વ અવસ્થા દૂર થઈને નવી અવસ્થા થાય - તે આપણો પર્યાયસ્વભાવ છે. આપણા પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવ અને પર્યાયસ્વભાવને યથાર્થ જાણીએ તો તે પોતાનો ગુણ છે અને જો અજ્ઞાનને કારણે પરાધીનતા માનીએ ન જાણીએ તો પોતાનો દોષ છે.
- જે ઘડો છે, તે જ ઠીકરું છે — એમ કહેવું હોય તો માટીની અપેક્ષાએ એકત્વ છે, કારણ કે માટી બંનેમાં અવસ્થિત છે. બીજી રીતે 'જે ઉત્પાદ છે, તે જ વ્યય છે' — એમ કહેવું હોય તો બંનેનું આધારભૂત ધ્રુવ એક જ છે, કેમ કે એવું ને એવું સ્થિર રહે છે.
- ઘડો અન્ય છે અને ઠીકરું અન્ય છે — એમ કહેવું હોય તો માટીનું પર્યાયદ્રષ્ટિએ અનવસ્થિતપણું છે, તેથી માટી ઘટરૂપ, ઠીકરૂપ એમ પર્યાયસ્વભાવને કારણે થાય છે અને ઘડો તથા ઠીકરું અન્યત્વ સિદ્ધ થાય છે.
- જીવમાં એકત્વ જોવું હોય તો તેમાં ધ્રુવસ્વભાવથી એકત્વ છે અને અનેકત્વ જોવું હોય તો અધ્રુવસ્વભાવથી અનેકત્વ છે.
- જીવના સ્વયંના અનવસ્થિત પર્યાયસ્વભાવને કારણે પૂર્વ અવસ્થાનો નાશ થાય છે અને નવી અવસ્થાનો ઉત્પાદ થાય છે, પરંતુ પર-પદાર્થોને કારણે ઉત્પાદ-વ્યય થતાં નથી.
- એક જ દ્રવ્યના એક સાથે અવસ્થિત અને અનવસ્થિત હોવાપણામાં કોઈ વિરોધ નથી, કારણ કે તે બંને પ્રત્યેક દ્રવ્યના સહજ સ્વભાવ છે. એક દ્રવ્યસ્વભાવ અને બીજો પર્યાયસ્વભાવ છે.
- એક દ્રવ્યસ્વભાવ તરફથી જોતાં ઉત્પાદ અને વ્યય એક જ છે; અને પર્યાયસ્વભાવ તરફથી જોતાં ઉત્પાદ અને વ્યય અલગ અલગ છે — એકનો સ્વભાવ ઉત્પત્તિરૂપ છે અને બીજાનો સ્વભાવ નષ્ટ થવારૂપ છે.
- દ્રવ્યાર્થિકનય-પર્યાયાર્થિકનય દ્વારા આત્માના ઉત્પન્ન થવું કે નષ્ટ થવું નથી, એમ હોવા છતાં પર્યાયદ્રષ્ટિમાં તેની વર્તમાન પર્યાયમાં મનુષ્યાદિ ભાવરૂપ સહિત ગતિરૂપ અવસ્થા થાય છે.
- દ્રવ્ય જે છે તે ઉત્પાદ અને વ્યય સાથે જોડાયેલું છે, પરંતુ પર સાથે - શરીર, મન, વાણી સાથે તેને નિમિત્ત કે જોડાણ સંબંધમાં નથી.
- પર્યાયદ્રષ્ટિએ ક્ષણે ક્ષણે દ્રવ્ય બદલાય છે. દ્રવ્યદ્રષ્ટિએ તે ત્રિકાળ નિરંતર વર્તમાન ધ્રુવ છે. એ ધ્રુવદ્રષ્ટિએ જોતાં જન્મ-મરણ, ઉત્પાદ-વ્યય નથી.

(દ્રવ્યસ્વભાવ)

- વસ્તુ ધ્રુવ રહેવા છતાં પર્યાયમાં ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે, તેમાં વિરોધ નથી. પરની કોઈ અપેક્ષા નથી.
- ઘડો છે, તે ઠીકરું છે — બંનેમાં તો માટી પુરવાર થાય છે. બંને માટી જ છે. ભિન્ન-ભિન્ન

અવસ્થાઓમાં કર્તાપણું ગણાય નહિ, તેથી તેમાં કર્તૃત્વ આત્મા પ્રગટ થાય છે. તેનાથી દૃષ્ટિ દ્રવ્ય ઉપર જાય છે. દ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરતાં કર્તાપણું ગળાય છે.

• હું તો જ્ઞાયક ત્રિકાળી છું, તેમ દૃષ્ટિ થતાં અકર્તાપણાની દૃષ્ટિ છૂટીને કર્તાપણાની દૃષ્ટિ થાય છે.

• ભેદ જ્ઞાન કર્મ-અકર્તાપણાને જાણે, પરંતુ દૃષ્ટિ પોતાના દ્રવ્યપણાને જાણે છે.

• જ્ઞેય અધિકાર = જ્ઞાનમાં જાણવાલાયક અર્થાત્ કે પ્રત્યેક તત્ત્વ જાણવું જે છે તેવા જ્ઞાનને પ્રમાણ કરે છે. સ્વ અને પર બન્ને પ્રમેય છે. પોતાની જ્ઞાનક્રિયા પદ્ધતિમાં અર્થાત્ પ્રમાણ જ્ઞાનમાં સ્વ અને પર પ્રમેયનું જે જ્ઞાન થાય છે તે દર્શ છે, તેની વાત કરે છે.

• દ્રવ્યનું કર્તાપણું જે છે તે અદ્વૈત છે અને પરથી જે ભિન્ન ભિન્ન પર્યાય છે તે દ્વૈત છે; પરંતુ એ અદ્વૈત અને દ્વૈતનો વિકલ્પ પણ હું નહિ. નિયમસારમાં ગાથા છે કે આ અદ્વૈત-દ્વૈત તે હું નહિ, કારણ કે બન્ને વિકલ્પ તે રાગ છે. હું તો વિકલ્પ રહિત રાગની અપેક્ષા વિનાનો આત્મા છું.

• અહીં તો આચાર્ય કહે છે કે વસ્તુ નિત્ય-અનિત્ય હોવા છતાં તેનો વિકલ્પ કરવાવાળો આત્મા નથી પણ એ છે. હું નિત્ય છું, પર્યાયે અનિત્ય છે એવું શું? નિયમસાર ગાથા ૧૨૨: આ વિકલ્પો- તેવું શું? તત્ત્વ શિ? - એનાથી શું લાભ છે?

• નિયમસારમાં કહ્યું છે કે આ કર્તાપણા અને અકર્તાપણાના વિકલ્પથી શું? જ્યારે નિર્વિકલ્પ દૃષ્ટિ અંદરમાં થાય છે ત્યારે સ્વસંવેદન- જ્ઞાનનો આનંદ થાય છે. એક વાર તો એમ કહ્યું કે આત્મા અસંખ્યાતપ્રદેશી પ્રદેશ જેવું ભેદ-વિકલ્પવાળાની વાત કરે છે ત્યારે એ ભેદવાળાની મુક્તિ થશે કે નહિ એ શિષ્ય જાણે છે? અભેદ વસ્તુનું ધ્યાન કરવાથી મુક્તિ થાય છે.

• ભગવાનની અસંખ્ય પ્રતિમાઓ સ્વર્ગમાં છે, અને આ ભરત ક્ષેત્રના નંદીશ્વર દ્વીપમાં છે. એક એક જિનાલયમાં રત્નની ૧૦૮ પ્રતિમાઓ છે. સ્વર્ગના અધિકારી ઇન્દ્ર ત્યાં ભગવાનની પૂજા કરવા જાય છે.

• દુકાન છોડ્યાને ૬૬ વર્ષ થયાં, શરીરને ૯૦ વર્ષ થયાં.

गाथा-११९: प्रश्नोत्तर

(1) खाली जगा पूरो (FILL THE BLANKS):

निम्नलिखित शब्दों का प्रयोग करके वाक्यों में बताई गयी खाली जगहें पूरी कीजिये।

A. अनेकत्व
B. एकत्व
C. अनवस्थित
D. अवस्थित (स्थिर)

1- जीव द्रव्यदृष्टि से ______ है।
2- जीव पर्यायदृष्टि से ______ है।
3- जो घड़ा है, वही सुराही है क्योंकि माटी के ध्रुवस्वभाव की अपेक्षा इन दोनों में ______ है।
4- घड़ा अन्य है और सुराही अन्य है क्योंकि पर्यायस्वभाव की अपेक्षा से इन दोनों में ______ है।

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- पूर्व अवस्था के व्यय और उत्तर अवस्था के उत्पाद का कारण जीव का ध्रुवस्वभाव है।
2- जीव परिवर्तित हुये बिना सदा जैसा का वैसा ही रहता है; इसका कारण इसका द्रव्यस्वभाव है।
3- एक ही द्रव्य के एक साथ अवस्थित और अनवस्थित होनेपने में विरोध है।
4- द्रव्य स्वभाव से देखने पर उत्पाद और व्यय एक ही हैं; पर्याय स्वभाव से देखने पर उत्पाद और व्यय भिन्न-भिन्न हैं।
5- पर्यायदृष्टि से द्रव्य क्षण क्षण बदलता है।
7- द्रव्यदृष्टि से द्रव्य त्रिकाली निरंतर वर्तमान ध्रुव है।
8- द्रव्य का एकपना अद्वैत है और पर्याय का पलटना द्वैत है- इन अद्वैत-द्वैत के विकल्प से कुछ लाभ नहीं है।
9- नंदीश्वर द्वीप में १०८ जिनालय हैं।
10- पू. गुरुदेवश्री ने २४ साल की उम्र में दीक्षा ली थी।

ગાથા ૧૨૦

ઉત્થાનિકા: હવે ભાવના અનવસ્થિતપણાનો હેતુ પ્રકાશે છે :-

ગાથા: તેથી સ્વભાવે સ્થિર એવું ન કોઈ છે સંસારમાં;
સંસાર તો સંસરણ કરતા દ્રવ્ય કેરી છે ક્રિયા. ૧૨૦.

અન્વયાર્થ: તેથી સંસારમાં સ્વભાવથી અવસ્થિત એવું કોઈ નથી (અર્થાત્ સંસારમાં કોઈનો સ્વભાવ કેવળ એકરૂપ રહેતો નથી); સંસાર તો સંસરણ કરતા દ્રવ્યની ક્રિયા છે.
(સંસરણ કરવું = ગોળ ફર્યા કરવું; પલટાયા કરવું.)

સારાંશ:- • સંસારમાં કોઈ પણ દશા સ્થિર નથી, કારણ કે ચારે ગતિમાં ભવિનો સ્વભાવ અસ્થિર જ હોય છે. એક દશાને છોડીને બીજી દશાને ગ્રહણ કરવારૂપ દ્રવ્યની સંસરણક્રિયાનું નામ જ તો સંસાર છે.
• જીવની જે અશુદ્ધપરિણતિરૂપ ક્રિયા થાય છે, તેનું ફળ દેહધારી પ્રાણી ચારેય ગતિઓમાં જુદા જુદાને પ્રાપ્ત કરે છે; એનું જ નામ સંસાર છે અને તે નામ સાર્થક છે, કારણ કે સંસરણને જ તો સંસાર કહે છે.
• આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ તો શાશ્વત છે. તેને ભૂલીને પોતાની પર્યાયમાં વિકારી ભાવ કરે છે, તે સંસાર છે. દ્રવ્ય, ગુણ તો શુદ્ધ જ છે, સ્વયંની પર્યાયમાં ચાર ગતિ થાય તે સંસાર
• સંસાર બે સમયનો નથી, એક જ સમયનો છે. પૂર્વના સંસારનો વ્યય થાય છે અને નવો સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. સંસાર સ્થિત એકરૂપ રહે - એવો એનો સ્વભાવ નથી.
• દ્રવ્યદૃષ્ટિએ આત્મામાં સંસાર છે જ નહિ અને પર્યાયદૃષ્ટિએ અવસ્થામાં સંસાર છે. એકી ભાવનું એકરૂપ ન રહેવું એ જ સંસારનું કારણ છે.
• મનુષ્યનું શરીર મનુષ્યની ગતિ નથી, પરંતુ આત્મામાં મનુષ્યરૂપ થવાની યોગ્યતાનું નામ જ મનુષ્યપર્યાય છે.
• પરવસ્તુનો તો આત્મામાં અભાવ છે માટે તેના ગ્રહણ-ત્યાગ આત્મામાં નથી. પરંતુ શાંત-દૃષ્ટા સ્વભાવને ભૂલીને શરીર, પુત્રાદિ મારા છે - એવો મમત્વભાવ પર્યાયમાં ગ્રહણ કરે છે અને પૂર્વના વિકારી ભાવનો ત્યાગ કરે છે. આમ અજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષના ભાવને નવી ગતિની યોગ્યતાના ભાવને સંસારની એક સમયની વિકારી ક્રિયા કહે છે.
• મોહના અજ્ઞાન ભાવથી સંસાર છે; અજ્ઞાન છોડે, ત્યારે સંસાર છૂટે અને નિર્વિકારી દશા પ્રગટ કરે.
• પ્રત્યેક વસ્તુની જેમ આત્મામાં પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ અવસ્થિત (સદા એકરૂપ) અને પર્યાયદૃષ્ટિએ અનવસ્થિત (પ્રતિસમય પરિવર્તનશીલ) છે. અહીં પર્યાયદૃષ્ટિની મુખ્યતાથી કથન કરવામાં આવ્યું છે.
• આ જે અનિત્યતા થાય છે - તેની એક પળમાં અસંખ્ય શરીર, દરેકમાં અનંત જીવ. તો કહે છે કે તેની એકરૂપ દશા રહેતી નથી તે શા કારણ? અત્યારે સિદ્ધની પર્યાય નથી તેથી.
• સંસારમાં કોઈ અવસ્થા - કોઈ પણ ગતિ - અવસ્થિત નથી. તે ગતિ તે સંસાર છે. દ્રવ્યની એ સંસરણની ક્રિયા એકરૂપ રહેતી નથી. એ અનવસ્થિત અવસ્થા પરથી દૃષ્ટિ હટાવીને અવસ્થિત દ્રવ્ય જે નિત્ય છે તેનો આશ્રય લેવાની આ વાત આવે છે.
• સંસાર એ વિકારી અવસ્થા છે, મોક્ષમાર્ગ એ અવિકારી અપૂર્ણ અવસ્થા છે અને મોક્ષ તે પૂર્ણ અવિકારી દશા છે. અહીં સંસારની દશાની વાત કહી આવે છે.
• ભવમાં ચાર ગતિનો જ ભાવ છે, તે સંસાર છે. તેનું લક્ષ છોડીને અવસ્થિત

પ્રભુમાં ભક્તિ ભળાયું ને દરિયામાં સંસાર ને ડૂબ્યું છે. પછી સ્વરૂપમાં સ્થિર થતાં અવિચારના સંસારનો નાશ થાય છે.

- તેથી જ પણ અનિચ્છ કહેવાય છે – પરાધીની અવસ્થામાં, જેને તેને આપણાથી કહેવાતો હોય; કારણ કે ગતિ તો અનુભવી છે ને? ગતિ તેની પરાધીનમાં છે ને?
- અપરિચિત સંગનો અભ્યાસ છોડવો અને અપરિચિત સંગનો અભ્યાસ કરવો. ભાગના સંગમાં આવા પ્રકાર છે.
- "પ્રતિકાર દશાના ભોગ્યાગ્રહણમાંથી એવો જે 'ક્રિયા' નામનો પરિણામ તે સંસારનું સ્વરૂપ છે"! અનુકૂળગતિનો ભોગ અને પ્રતિકૂળ ગતિમાં ઉત્પત્તિ કે પ્રતિકારદશાનો ભોગ અને ઉપકારદશાનું ગ્રહણ છે. આવા ભોગ-ગ્રહણ, ભોગ-ગ્રહણ અનાદિથી ચાલ્યા આવે છે. આ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આવી અપરિચિત દશારૂપ સંગ પકડી પ્રભુ! હું દરિદ્ર દશામાં છું, અને જ્ઞાન અપરિચિત દેખાય છે તેના પર દયા કર.
- અપરિચિત દેખાવ અનુભવ કરીને પુરુષ-પાપ – ગતિ અનેક વિકલ્પો વિસ્તાર થયું તે વીંટાયું છે; જેથી બધી દુઃખોથી ઘેરાય છે.
- ક્રિયા એટલે એક ગતિનો ભોગ, બીજી ગતિનું ગ્રહણ; એક રાગનો ભોગ અને બીજા રાગનું ગ્રહણ – તે 'ક્રિયા' નામનું પરિણામ પરાધીનમાં છે, તે સંસારનું સ્વરૂપ છે.
- 'સંસાર એટલે સંસાર': ફરફાર ફરફાર ગતિમાં થવો તે સંસાર– ક્રિયા નામનું પરિણામ છે, સંસાર છે; એક પરાધીનમાં ઉદયભાવનો એક રાગનો ભોગ અને બીજા રાગનું ગ્રહણ – તે સંસાર છે.
- આ સંસારની ક્રિયાનો ભોગ કરી લેવા તેને સમજીને થવું નહિ.
- જેથી કરી અનાદિકાળ માતાના પેટમાં જ્યાં ભોગ આત્મની દશા ધારણ રહે છે, કારણ કે અનાદિકાળ અપરિચિત દેખાવનું ભેદ કરવાથી થયું છે. સ્વભાવ અર્પણમાં ઉપયોગ કરાય જેમ જાય છે કે જન્મ-મરણરૂપ દશા તો દારૂરૂપે ધારણ રહે છે. આ ઉપયોગ વિના બહુ વિચાર કરી પણ શાસ્ત્રમાં કાંઈ મળ્યું નહિ અને શાસ્ત્ર વિના કેમ કહેવું?
- અંદરમાં રહેવા માટે ઈચ્છે આત્મા ઉતાવળું હોય છે, તો શરીરનો ભાગ પડતો રહે.
- શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ૧૨ વર્ષ સુધી એક માતાના પેટમાં અને બીજા ૧૨ વર્ષ એક જ માતાના એટલે બીજી માતાના પેટમાં, એમ ૨૪ વર્ષ ગર્ભમાં રહેવાની સ્થિતિ હોઈ શકે છે. માટે બંધ અને ઉદય વિના... જુઓ! આ અપરિચિત દશા! જીવ પરાધીનતા કરે છે.
- અહો! આ વાત છે શાસ્ત્ર પણ વાત છે માટે!
- આ સંસારના ભાવની રુચિ છોડીને શુદ્ધ સ્વરૂપ ભગવાનની રુચિ કરવી, તેને ગ્રહણ કરવું તે સંસારના નાશનો ઉપાય છે.

गाथा - १२० : प्रश्नोत्तर

(1) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- मेरा कुटुंब, साधर्मी भाई-बहन, मित्र-परिवार, घर, ऑफिस आदि सब मिल कर मेरा संसार है।

2- संसरति इति संसार। संसरण क्रिया ही संसार है।

3- एक देश को छोड़ कर दूसरी देश ग्रहण करने रूप द्रव्यों की संसरण क्रिया का नाम संसार है।

4- अशुद्ध परिणति रूप क्रिया के फल में जीव को चारों गति में घूमना पड़ता है - इसी का नाम संसार है।

5- अपने शुद्ध ज्ञानानंद स्वभाव को भूल कर जीव अपनी पर्याय में विकारी भाव करता है, वही संसार है।

6- द्रव्यदृष्टि से संसार है ही नहि, पर्यायदृष्टि से संसार है।

7- संसार एक समय का ही है।

8- अज्ञान, राग-द्वेष के विकारी भावों का ग्रहण-त्याग और गति की योग्यता के भाव - वह संसार की एक समय की विकारी क्रिया है।

9- संसार अनवस्थित दशा है।

10- मोक्षमार्ग विकारी एवं अविकारी दशा है।

11- अवस्थित द्रव्य में लीन करने से संसार का दृष्टि में त्याग होता है।

12- केवली भगवान संसारी नहीं है।

13- क्रिया = एक राग का त्याग और दूसरे राग का ग्रहण; एक गति का त्याग और दूसरी गति का ग्रहण।

14- माता के पेट में गर्भ के रहने की स्थिति २४ वर्ष तक की हो सकती है।

1- अनवस्थित - क्षणिक भावरूप ज्ञेयों पर से दृष्टि हटाकर अवस्थित द्रव्य रूप ज्ञेय पर दृष्टि जमाना - यही ज्ञेय अधिकार की इस गाथा का तात्पर्य है।

Compare: इष्टोपदेश श्रीमद् राजचंद्र विरचित 'छ पदनो पत्र' आदि

ઉત્થાનિકા: હવે, પરિણામ સંસારમાં શા કારણે પુદ્ગલોનો સંબંધ થાય છે કે જેથી તે (સંસાર) મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મક હોય છે — તેનું અહીં સમાધાન કરવામાં આવે છે:-

ગાથા:- કર્મે મલિન જીવ કર્મસંયુત પામતો પરિણામને,
તેથી કરમ બંધાય છે; પરિણામ તેથી કર્મ છે. ૧૨૧

અન્વયાર્થ:- કર્મથી મલિન આત્મા કર્મસંયુક્ત પરિણામને (દ્રવ્યકર્મના સંયોગે થતા અશુદ્ધ પરિણામને) પામે છે, તેથી કર્મ ચોંટે છે (દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે); માટે પરિણામ તે કર્મ છે.

સારાંશ:- આ સંસારમાં આત્માને દેહના સંબંધનું કારણ શું છે — તે બતાવે છે.

- અશુદ્ધ ઉપાદાન અથવા પોતાની અનંત સમયની (વિકારી) યોગ્યતા તથા દ્રવ્યકર્મ (નિમિત્ત) સંબંધનું કારણ છે.
- હવે અશુદ્ધ ઉપાદાનનું નિમિત્ત કોણ છે — તે બતાવે છે. જૂનું દ્રવ્યકર્મ અશુદ્ધતાનું નિમિત્ત છે. સ્વયં રાગ-દ્વેષ સ્વભાવમાં નથી છે અને સંયોગનો આશ્રય કરીને રાગ-દ્વેષ કરે છે તો જૂનું દ્રવ્યકર્મ હેતુ અહીં નિમિત્ત છે — એમ કહેવામાં આવે છે. ઉપાદાન કારણ તો સ્વયંની યોગ્યતા છે અને નિમિત્ત કારણ બહાર છે.
- વિકારી પરિણામ એ હાલતો પૂર્વકર્મ નિમિત્ત પણ તે કહેવાય અને નવા કર્મ પણ બંધાય. પરંતુ વિકારી પરિણામ કરે છે, તેથી નવા કર્મો બંધાય તેનું કારણ છે અને પૂર્વના દ્રવ્યકર્મ નિમિત્ત માત્ર છે. આત્માના આવા પરિણામ હોવાથી ભાવકર્મને દ્રવ્યકર્મનું કારણ ઉપચારથી કહેવાય છે. એમ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે જૂના દ્રવ્યકર્મ જ્યારે ઉદયમાં આવે છે તો તેના નિમિત્તે અને પોતાના અશુદ્ધ-ઉપાદાનથી મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ ભાવસંસાર થાય છે. આ મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવના નિમિત્તે અને પોતાની ઉપાદાનગત યોગ્યતાથી પૌદ્ગલિક કાર્મણ વર્ગણાઓ કર્મરૂપે પરિણમીને ફરીને આત્મા સાથે બંધાઈ જાય છે.
- દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ અને ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ — એમ માનતાં ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવતો હતો, પરંતુ અહીં તે દોષ નથી; કારણ કે જૂના દ્રવ્યકર્મોના ઉદયથી ભાવકર્મ થાય છે, ભાવકર્મના ઉદયથી બંધાવાવાળા દ્રવ્યકર્મો તે જ નથી, પરંતુ નવા જ છે, આથી બીજ અંકુરની માફક નિર્દોષ છે.
- રાગ-દ્વેષની અને મનુષ્યાદિ ગતિની જે ક્રિયા છે, તે સંસાર છે. એ પરિણામસ્વરૂપ ક્રિયાનો આત્માની પોતાની છે; પરંતુ તેમાં નિમિત્ત કોણ છે, એ વાત કરે છે.
- 'સંસાર' પરિણામ = રાગ-દ્વેષ આદિ પરિણામ ; તેથી વિકારી
- નિશ્ચય એમ જ માની લે કે રાગ-દ્વેષ-ગતિ આદિ જડ જ છે, તો તેનો [illegible] આત્માની પર્યાયમાં છે — એ પુસ્તકે સમ્યક્ માન્યું નહિ. સમયસારમાં કહ્યું છે તે જો અજ્ઞાની [illegible] રાગ-દ્વેષ મારા છે, મારામાં છે, મારા કારણે છે — એમ માન્યું. મિથ્યાત્વ થવા પછી રાગનો અંતર્ગ્રાહ્ય માનવો.
- એ પુસ્તકમાં ઉપાદાન-નિમિત્તનું જ્ઞાન છે. સમયસારમાં આસ્રવ અધિકારમાં પણ મિથ્યાત્વ આદિને જડના પરિણામ કહ્યા છે. એમ તે જડના પરિણામ માનવામાં આવે તો તેનો નાશ કરવાનો રહેશે નહિ. જો વિકારી પરિણામ પોતામાં થતા હોય તો તેનો નાશ શુદ્ધ પરિણામ દ્વારા થઈ શકે.
- સાર ભાવોમાં મનુષ્યગતિને ઉદયભાવમાં ગણાવામાં આવ્યા છે, પણ તે જડની ઉદય નહિ — એ તો જડની પર્યાય છે. [illegible] તે ભાવ જડના નથી, પરંતુ પર્યાયદૃષ્ટિથી તો તેઓ તેના છે.

• જીવના મનુષ્ય ગતિ, રાગ-દ્વેષ, કર્મ-ફળના પરિણામ થવામાં જુદું કર્મ નિમિત્ત છે અને તેના પ્રકારો ઘણા કર્મ ગણાય છે.

• જુઓ! વિકાર પોતે પર્યાયમાં છે અને તે પર્યાય પોતાથી થઈ છે. આગમ આધારે જે પરિણામ તે આત્માનાં છે, તેનાં ઉપચારથી તેને દ્રવ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે.

• નવા કર્મ આવવામાં આત્માના 'વિકાર' પરિણામ હેતુ (=નિમિત્ત) છે. નવા કર્મ તો પોતાની યોગ્યતાથી ગણાય છે.

• અહીં તો દ્રવ્ય કર્મ નિમિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ પંચાસ્તિકાય ગાથા ૬૨ માં તો કહ્યું છે કે વિકારને કર્મના કારકની નિમિત્તની અપેક્ષા નથી. પંચાસ્તિકાયમાં અભિન્ન(?) સિદ્ધ કર્યું છે. અહીં ભેદ સિદ્ધ કર્યું છે.

• 'વિકાર' પરિણામનો હેતુ-નિમિત્ત-કોણ? દ્રવ્યકર્મનો ઉદય. આચાર્યે વ્યવહારની રીતમાં કહ્યું છે કે 'કર્મ બિચારા' અજ્ઞાની કહે(?) તેને ઘણા કરે છે એમ નહિ, પરંતુ તે પોતે તેના લાયક થાય છે.

• વિકાર થાય છે તેમાં જૂના કર્મ નિમિત્ત છે અને વિકારી પરિણામ નવા કર્મબંધમાં નિમિત્ત થાય છે. જો વિકારી પરિણામ જૂના કર્મમાં નિમિત્ત થતા હોય તો ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવત.

• જે વિકારી પરિણામને ઉપચારથી દ્રવ્યકર્મ કહે છે. દ્રવ્યકર્મ નિમિત્ત છતાં આત્માને પણ ઉપચારથી દ્રવ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે. (= ગાથાનું મથાળું: "પરિણામ તેજ કર્મ છે")

• 'ઉપાદાનમાં કરે તે કર્મ! (દ્રવ્ય) કર્મ ઉપાદાનમાં કરેલું પરિણામ છે, આત્મા રાગ-દ્વેષ કર્યા માટે ત્યાં કર્મની પ્રકૃતિ થઈ એમ નથી.

• આત્મામાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક જ આવે છે કે જીવ વિકારની યોગ્યતા આપણાં થાય છે, પરંતુ કર્મના આધાર હોતા નથી.

• ૧૯૯૧ ની વાત છે. એક દિવસ એક વાર આવ્યું અને બીજે દિવસે [illegible]. પછી એક દિવસ આવ્યું - આઠેય માસ. શાસ્ત્રનું વાંચન. જેમ, અમારા ગુરુ, અને ગુરુભાઈ. અમારી ૨૫ વર્ષની ઉંમર અને [illegible]. ત્યારે [illegible] આવ્યું કે રાગ, દ્વેષ, મિથ્યાત્વ કરાવનારો આત્મા છે, તે આત્માના પરિણામ છે, કર્મના નહિ. ત્યારે એ શબ્દો ક્યાં લખેલાં હતા? તે તો ૧૯૯૮ ના [illegible] મળ્યાં. જૈનના [illegible] કહેતા કે કર્મને લઈને થાય છે. [illegible] ત્યારે. [illegible] ૧૦ લાખ [illegible]. મોટો વિરોધ કર્યો.

• <u>ઇતરેતરાશ્રય દોષ</u>: (પરસ્પરાશ્રય દોષ): એક અસિદ્ધ બાબતને સિદ્ધ કરવા માટે બીજી અસિદ્ધ બાબતનો આશ્રય લેવામાં આવે અને વળી તે બીજી (અસિદ્ધ) બાબતને સિદ્ધ કરવા માટે પહેલી (અસિદ્ધ) બાબતનો આશ્રય લેવામાં આવે - એ ન્યાયને ઇતરેતરાશ્રય દોષ કહેવામાં આવે છે.

गाथा - १२१ : प्रश्नोत्तर

(1) खाली जगह में यथार्थ शब्दों का प्रयोग कीजिये। (FILL THE BLANKS WITH APPROPRIATE WOR. GIVEN BELOW)

A. नये द्रव्यकर्म	B. विकार
C. द्रव्यकर्म	D. भावकर्म
E. पुराने द्रव्यकर्म	

1- ______ का निमित्त पाकर जीव स्वयं ______ रूप परिणमता है। जीव के परिणाम का निमित्त पाकर कार्माण वर्गणा स्वयं ______ रूप परिणमती है; इसलिये उपचार से ______ को ______ कहा जाता है।

(2) 'सच' या 'झूठ' बताईये।

1- जीव के विकारी परिणाम का यथार्थ कारण पुराने द्रव्यकर्म का उदय है।

2- जीव के विकारी परिणाम का यथार्थ कारण जीव का अशुद्ध उपादान या उसकी उस समय की वैसी योग्यता है।

3- मोह-राग-द्वेष के परिणाम जीव का भावसंसार है।

4- नये कर्मबंध का यथार्थ कारण जीव के विकारी भाव है।

5- 'जो द्रव्यकर्म के कारण जो भावकर्म होता है, वे भावकर्म के कारण नये द्रव्यकर्म का बंध होता है' - इसमें इतरेतराश्रय दोष है।

6- 'जो द्रव्यकर्म के कारण जो भावकर्म होते हैं, वे भावकर्म के कारण वही द्रव्यकर्म का बंध होता है' - इसमें इतरेतराश्रय दोष है।

7- मनुष्यगति जीव का क्षायोपशमिक भाव है।

8- ज्ञानप्रधान कथन में राग-द्वेषादि जीव में नहीं हैं।

9- स्वातंत्र्यपने परिणमे वह कर्ता, परतंत्रपने परिणमे वह कर्म।

10- 'जीव स्वयं विकाररूप परिणमता है, कर्म उसे परिणमाता नहीं है' - इस बात की खबर पू. गुरुदेवश्री को समयसार और मोक्षमार्गप्रकाशक पढ़ने के बाद हुई।

11- जीव में विकार की उत्पत्ति उसके विभावस्वभाव के कारण होती है।

ઉત્થાનિકા: હવે પરમાર્થે આત્માને દ્રવ્યકર્મનું અકર્તાપણું પ્રકાશે છે:-

ગાથા: પરિણામ પોતે જીવ છે, ને છે ક્રિયા એ જીવમયી;
ક્રિયા ગણી છે કર્મ; તેથી કર્મનો કર્તા નથી. ૧૨૨

અન્વયાર્થ:- પરિણામ પોતે આત્મા છે, અને તે જીવમયી ક્રિયા છે; ક્રિયાને કર્મ માનવામાં આવી છે; માટે આત્મા દ્રવ્યકર્મનો કર્તા તો નથી.

ભાવાર્થ:- • આત્મા પોતાના ભાવકર્મનો કર્તા છે, પરંતુ દ્રવ્યકર્મનો કર્તા તો કદાપિ નથી.

• આત્માનું સ્વરૂપ પરિણામસ્વરૂપ છે, તેથી પરિણામ અને પરિણામીમાં ભેદ નથી. પ્રત્યેક દ્રવ્યની પોતાની ક્રિયા પોતાથી તન્મય હોય છે; આ કારણે જીવની પરિણામરૂપ ક્રિયા જીવમય જ હોય છે. જીવની આ ક્રિયાનું નામ જ ભાવકર્મ છે, તેથી નિશ્ચયથી ભાવકર્મનો કર્તા જીવને જ કહેવાય છે. આત્મા દ્રવ્યકર્મનો અકર્તા છે, કારણ કે પુદ્ગલ કર્મનો કર્તા પુદ્ગલ જ છે.

• ઇષ્ટ-અનિષ્ટ પ્રકારના ભાવ જીવ સ્વયં કરે છે; તેથી તેનો સ્વયં જ આત્મા છે. નિશ્ચયનયમાં દ્રવ્ય-દૃષ્ટિ કરાવવા માટે રાગ પોતાનું સ્વરૂપ નથી, તે અપેક્ષાએ રાગને અચેતન કહ્યો છે; પરંતુ અહીંયા પર્યાયનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે, તેથી વિકારી ભાવને જીવમય કહ્યો છે અને તે ક્રિયાને કર્મ માન્યું છે અર્થાત્ તેને ભાવકર્મ કહેવામાં આવ્યું છે. જીવ તેનો કર્તા છે, પરંતુ દ્રવ્યકર્મનો કર્તા નથી.

• આત્માના પરિણામ જેમ કે મિથ્યાત્વ રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનનો ભાવ, પુણ્યનો ભાવ, આત્માના પ્રદેશોનું કંપન 'યોગ' - એ બધામાં સ્વયં આત્મા છે. અહીં પર્યાયને આત્માથી અભેદ કરીને કહ્યું છે કે રાગ-દ્વેષ આદિના પરિણામ આત્મા જ છે, કારણ કે આત્મા સ્વયં પરિણામી છે.

• આત્મા પોતાના પરિણામથી જુદો નથી, તન્મય છે અર્થાત્ પોતાના પરિણામથી તન્મય છે અને તે પરિણામ જીવમયી ક્રિયા જ છે, પરંતુ કર્મને કારણે અથવા અન્ય સંયોગને કારણે આત્માના પરિણામ થતા નથી; આ રીતે પર્યાયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવ્યું છે.

• આ રીત અલૌકિક છે. દ્રવ્યકર્મ સ્વતંત્રપણે પરિણમિત થાય છે અને જીવના સ્વતંત્રપણે રાગ કરે છે - એવું રીતનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવે છે, તેથી પરમાણુમાં પુદ્ગલદ્રવ્ય જ દ્રવ્યકર્મનો [કર્તા છે.]

• પુદ્ગલ કર્મ આત્માના અશુદ્ધ પરિણામનું કર્તા નથી, અર્થાત્ કર્મનો ઉદય આત્માને તેથી આત્માને અશુદ્ધ પરિણામ કરવા જ પડે - એવો આત્મા પરાધીન નથી.

• જો પરિણતિ જે દ્રવ્યની હોય, તેને તે જ દ્રવ્યની કહેવી તે નિશ્ચયનય છે અને તેને જ નિમિત્તની અપેક્ષાએ અન્ય દ્રવ્યની કહેવી તે વ્યવહારનય છે.

• કોઈને અનેકાંતને સ્યાદ્વાદ ખબર કહેવાય અને ઉત્તર ખબર કહેવાય તો સ્યાદ્વાદને આત્માના હિતને પરમ્પરા હોય તો. તેને પર્યાયદૃષ્ટિથી પરિણામ આત્માના કહેવામાં આવે છે અને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી વિકાર પરના કહેવામાં આવે છે. પરંતુ અપેક્ષા સમજ્યા વિના અનેકાંતનું જ્ઞાન થતું નથી.

• કોઈ ભલું આમ કહે કે અશુદ્ધ ભાવ કૃતક છે, સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે, ઔપાધિક છે; પરંતુ તે છે તેની પર્યાયમાં - આમ અહીં સિદ્ધ કરે છે. ૧૨૩ ગાથામાં કહે છે કે આત્મા કોઈ સ્વભાવ નથી, ચૈતન્ય-જ્ઞાતા સ્વભાવી છે. પર્યાયમાં જે વિવિધ પ્રકાર થાય છે તેને આ પ્રકાર-ભાગના ભાવ થાય કરે છે, છતાં એ છે જીવની પર્યાય, તેથી અધિકારમાં કહ્યું છે કે પ્રવચનના ભાવના પ્રદેશ ભિન્ન છે. અહીં કહે છે કે તે પરિણામ જીવમય છે. શું અપેક્ષા છે!

• રીતની મર્યાદા શું છે કે દ્રવ્ય, ગુણ અને શુદ્ધાશુદ્ધ પર્યાય.

• રાગ-દ્વેષ એ કર્મ ચેતના છે, એ ચેતના અજ્ઞાન ક્રિયા છે.
આપ છે એમ કહી સિદ્ધ કરે છે. રાગ દ્વેષને ભોગવવા એ કર્મફળચેતના છે.

• એ તો આત્મા એટલે પુદ્ગલના પરિણામ; પરંતુ આત્માનો એક શુદ્ધ પરિણામ પણ છે. આત્માના બે પ્રકાર છે: શુદ્ધ ઉપયોગ તેનું કાર્ય અને તેનો કર્તા આત્મા; તેમ જ રાગ અશુદ્ધિમાં પરિણમે ત્યારે અશુદ્ધ પરિણામ તે કાર્ય અને તેનો કર્તા આત્મા.

• હવે પ્રશ્ન એમ થાય છે કે જો આત્મા આત્માનો જ કર્તા છે તો પછી દ્રવ્યાંતરનો કર્તા કોણ છે? તો કર્મરૂપ પરિણમન એની સાથે કોના માટે થયું તે? તેમ રાગ કર્મ અને દ્રવ્યાંતરનું પરિણમન તે શું કર્મ એમ થયું કે નહિ? તો કહે છે ના!

• પૂ. રામજીભાઈ - સારા કહે તે સાચું!
પૂ. ગુરુદેવ - ના એમ નહિ. પોતાની પરિણતિમાં ભાસન થયું જોઈએ. અજ્ઞાનદૃષ્ટિ જાણે છે કે આ આત્મા મારો કરનારો છે અને તેનો ભોક્તા પણ હું જ છું! દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં વાત એને - સ્વભાવની વાત આવે તો રાગનો કર્તાપણું નહિ અને ભોક્તા પણ નહિ; પરંતુ એની પર્યાયની અપેક્ષાના કથનમાં રાગનો કર્તા અને ભોક્તા પોતે જ છે.

• પુદ્ગલની પરિણામરૂપ જે પરિણમે થાય તેને કહો ક્રિયા કહે. પરિણામ એટલે કાર્ય, તે ક્રિયા છે. એમ આત્માના ચાલતાં પરિણમન નિષ્ક્રિય છે, ધ્રુવ છે અને પરિણામ સક્રિય છે; તેમ પુદ્ગલ પરમાણુ નિષ્ક્રિય છે અને પરિણામ સક્રિય છે. આટલું કહી તો આ અશુદ્ધ, પરંતુ પરિણામ તે ક્રિયા છે. તે ક્રિયા નિરંતર હોય છે. એક પરમાણુની ક્રિયા બીજા પરમાણુની નહિ તો આત્માની ક્યાંથી હોય?

• પરિણામી પરિણામનો કર્તા છે. પરિણામને તે પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી પરિણામ તેનું કાર્ય છે. પરિણામ અને પરિણામી અભિન્ન છે, એકરૂપ છે.

• બહિરાત્મા ગુણ કહે છે કે જગત આખામાં જે નરક-નિગોદના જે દુઃખો સહન કર્યા તે યાદ કરું છું તો --- (આંખમાં ઝળ આવે છે)... અરે! એ નિગોદના ભાવ એક ભવને કહેવાય છે ત્યાં અનંત દુઃખ થાય છે.

• જે કરશે તે જ ભોગવશે.

• ૧૯૯૫ની સાલમાં રાજકોટમાં એક પુસ્તક છપાયું. સ્થાનકવાસીના ૩૦૦ ઘર હતા. ફરીથી સ્થાપના કરાવી. કહેવું કે જે આવે તીર્થંકરના ઉપદેશ તે ભાવ ઈચ્છતા.

गाथा 122- प्रश्नोत्तर

(1) निम्नलिखित शब्दों का प्रयोग करके नीचे बताई हुई खाली जगहों की पूर्ति कीजिये। (FILL THE BLANKS USING THE WORDS GIVEN BELOW)

(A) (द्रव्य) कर्म (B.) ज्ञानमयी
(C) (भाव) कर्म (D) आत्मा

1- परिणाम स्वयं ______ है।
2- वह परिणाम ______ क्रिया है।
3- इस क्रिया को ______ माना गया है।
4- इसलिये आत्मा ______ का कर्ता नहीं है।

(2) सच या झूठ बताइये।

1- इस गाथा में आत्मा को भावकर्म का कर्ता कहा गया है।

2- इस गाथा में आत्मा को द्रव्यकर्म का कर्ता कहा गया है।

3- इस गाथा में राग-द्वेषादि भावों को ज्ञानमय कहा गया है।

4- इस गाथा में द्रव्य और पर्याय का अभेद से कथन है।

5- द्रव्य, गुण और सिर्फ शुद्ध पर्याय ही ज्ञेय की मर्यादा में आते हैं।

6- भावकर्म का एक अर्थ शुद्ध परिणाम भी होता है।

7- परिणाम को ही क्रिया कहने में आती है।

8- जो केवली कहे वह श्रुतकेवली कहे।

9- परिणामी, परिणाम और क्रिया- ये तीनों अभेद हैं, अनन्य हैं।

10- अनंत पुद्गल परमाणुओं के स्कंध में प्रत्येक पुद्गल की वर्तमान पर्याय में अत्यन्ताभाव होता है।

11- नीम के पत्ते पर पैर रखने से कोई हिंसा नहीं होती है।

ઉત્થાનિકા:- હવે, શું તે સ્વરૂપ છે કે જે-રૂપે આત્મા પરિણમે છે — તે કહે છે:-

ગાથા:- આત્મા ઉપયોગરૂપ પરિણમે; વળી ઉપયોગ ત્રિધા ગણ્યો;
તે જ્ઞાનવિષયક, કર્મવિષયક, કર્મફળવિષયક કહ્યો. 123.

અન્વયાર્થ:- આત્મા ઉપયોગરૂપે પરિણમે છે. વળી ઉપયોગ ત્રણ પ્રકારે માનવામાં આવ્યો છે; અને તે જ્ઞાનસંબંધી, કર્મસંબંધી અથવા કર્મના ફળ સંબંધી — એમ કહેવામાં આવ્યો છે.

સારાંશ:- આ ગાથામાં કહે છે કે આત્મા જ્ઞાનચેતના, કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનારૂપ પરિણમિત થાય છે. આત્માનું એક પણ પરિણામ ચેતનાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી. આમાં જ્ઞાનપરિણતિ જ્ઞાનચેતના, કર્મપરિણતિ કર્મચેતના અને કર્મફળપરિણતિ કર્મફળચેતના છે.

- ચેતના ત્રણ પ્રકારની છે. જ્ઞાનસંબંધી અનુભૂતિ જ્ઞાનચેતના છે, વિકાર પરિણામમાં ચેતનાનું અટકી જવું તે કર્મચેતના છે અને હર્ષ-શોકરૂપ ભાવોમાં ચેતનાનું અટકી જવું તે કર્મફળચેતના છે.
- સંપૂર્ણ જ્ઞાનચેતના કેવળી ભગવાનને હોય છે; સાધકદશામાં મુખ્યપણે જ્ઞાનચેતના હોય છે, અસ્થિરતાના રાગ-દ્વેષમાં તથા હર્ષ-શોકમાં જોડાણ થાય છે, તેને કર્મચેતના તથા કર્મફળચેતના ગૌણપણે કહી છે. મિથ્યાદ્રષ્ટિને જ્ઞાનચેતના હોતી નથી. તેને કર્મચેતના અને કર્મફળચેતના જ હોય છે. કર્મચેતના અને કર્મફળચેતના એક જ સમયમાં છે. આત્મા જે સમયે વિકારીભાવ કરે છે, તે જ સમયે હર્ષ-શોકને ભોગવે છે. અહીં પરદ્રવ્યને ભોગવવાની વાત જ નથી, કારણ કે પરને આપ ભોગવી શકતો નથી, હર્ષ-શોકને ભોગવે છે.
- ક્રિયા અને ભોગવવામાં સમયભેદ નથી, બંને એક જ સમયમાં છે. આ રીતે આત્મા ઉપયોગરૂપ પરિણમિત થાય છે, તે (પરિણતિ) ત્રણ પ્રકારની કહી છે.
- આત્માના પ્રત્યેક પરિણામમાં ચેતના ચિહ્ન રહે છે, તેથી ચેતના આત્માનું સ્વરૂપ છે.
- જો આપણે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ભેદ ન કરીએ તો સામાન્યપણે કહી શકાય છે કે ચેતનાના ત્રણ ભેદ છે અને તે ત્રણે ભેદ તે ભેદરૂપમાં પ્રત્યેક આત્મામાં જોવા જ મળે છે.
- શું તે સ્વરૂપ છે કે જે રૂપે આત્મા પરિણમે છે? = આત્મા ચેતનારૂપે પરિણમે છે તે સ્વરૂપ કયું છે? ચેતનાના ભેદોમાં આત્મા રહે છે, વિસ્તાર કરે છે તેથી ચેતના જ આત્માનું સ્વરૂપ છે. ભગવાન આત્મા ચેતનાના પરિણામને ઉલ્લંઘતો નથી — આત્માના બધા પરિણામ ચેતનામય હોય છે — તે બધા ચેતનાના પરિણામ હોય છે.
- આત્માનું એક પણ પરિણામ ચિન્મય ભાવ પણ ચેતનાને છોડતું નથી — તેમ ચેતનાનું પરિણામ અચેતન હોતું નથી. ભલે તે શુદ્ધરૂપ હો કે અશુદ્ધરૂપ, પરંતુ તે પરિણામ ચેતનાને છોડતું નથી. સમયસારમાં પણ છેલ્લે તો એમ જ કહ્યું છે કે જ્ઞાનીને પણ વિકાર ચેતનાના પરિણામ થાય છે. વિકારરૂપ પરિણમે કે નિર્વિકારરૂપ પરિણમે — તે ચેતનાનું જ સ્વરૂપ છે.
- આ ચેતના ત્રણ પ્રકારની હોય છે તે કહે છે: (જ્ઞાનચેતના)

(1) જ્ઞાનરૂપ ચેતના: આત્મા જ્ઞાનરૂપે, દર્શનરૂપે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પરિણમે તે. ભગવાન જ્ઞાતા સ્વરૂપ, તેની શુદ્ધ જ્ઞાનપરિણતિ તે જ્ઞાનચેતના છે.

(2) કર્મરૂપ ચેતના: શુભાશુભ ભાવરૂપ પરિણામનું તે કર્મપરિણતિ — તે કર્મચેતના છે. અહીં કર્મ એટલે જડકર્મ નહિ, પરંતુ કર્મ એટલે ભાવ.

(3) કર્મફળરૂપ ચેતના: રાગ-દ્વેષ પરિણતિનું ફળ દુઃખ અને શુદ્ધ ચેતના પરિણતિનું ફળ સુખ-અનુભૂતિ આનંદ. (તે રૂપ પરિણમન) તે કર્મફળચેતના છે.

- વિકારરૂપ પરિણમે કે નિર્વિકારરૂપ પરિણમે — તે ચેતનાનું જ સ્વરૂપ છે.

गाथा - १२३ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. ज्ञानचेतना	A. ज्ञानसंबंधी जाननरूप परिणमन
2. कर्मचेतना	B. हर्ष-शोक रूप परिणमन
3. कर्मफल चेतना	C. शुभाशुभ भावरूप परिणमन
4. केवली भगवान	D. ज्ञानचेतना की पूर्णता
5. साधक जीव	E. ज्ञानचेतना की अपूर्णता
6. अज्ञानी जीव	F. ज्ञानचेतना का अभाव

(2) 'सत्य' या 'झूठ' बताइये।

1- ज्ञानी का आत्मा चेतना रूप परिणमता है, अज्ञानी का नहीं।

2- मैं जब कषाय भाव करता हूं, तब मेरी चेतना का परिणमन अटक जाता है।

3- कर्मचेतना और कर्मफल चेतना एक ही समय में है।

4- कर्तृत्व और भोक्तृत्व में समयभेद नहीं है।

5- मैं लड्डू को भोग रहा हूं।

6- अज्ञानी को ज्ञानचेतना नहीं होती, इसलिये चेतना को जीव का लक्षण नहीं कहा जा सकता।

7- आत्मा के सभी परिणाम चेतनामय होते हैं।

ગાથા - ૧૨૪

ઉત્થાનિકા- હવે જ્ઞાનનું, કર્મનું અને કર્મફળનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:-

ગાથા:- છે 'જ્ઞાન' અર્થવિકલ્પ, ને જીવથી કરાતું 'કર્મ' છે,
-તે છે અનેક પ્રકારનું, 'ફળ' સૌખ્ય અથવા દુઃખ છે. ૧૨૪.

અન્વયાર્થ:- અર્થવિકલ્પ (અર્થાત્ સ્વ-પર પદાર્થોનું ભિન્નતાપૂર્વક યુગપદ્ અવભાસન) તે જ્ઞાન છે. જીવ વડે જે કરાતું હોય તે કર્મ છે, તે અનેક પ્રકારનું છે; સુખ અથવા દુઃખ તે કર્મફળ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:- જેમાં સ્વ તે સ્વ-રૂપે અને પર તે પર-રૂપે (પરસ્પર મેળવ્યા વિના, સ્પષ્ટ ભિન્નતા પૂર્વક) એકી સાથે પ્રતિભાસે તે જ્ઞાન છે.

જીવ વડે કરાતો ભાવ તે (જીવનું) કર્મ છે. તેના મુખ્ય બે પ્રકાર છે; (૧) નિરુપાધિક (સ્વાભાવિક) શુદ્ધભાવરૂપ કર્મ, અને (૨) ઔપાધિક શુભાશુભભાવરૂપ કર્મ.

આ કર્મ વડે નીપજતું સુખ અથવા દુઃખ તે કર્મફળ છે. ત્યાં, દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિમાં જોડાણ નહિ હોવાને લીધે જે નિરુપાધિક શુદ્ધભાવરૂપ કર્મ થાય છે, તેનું ફળ તો અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવું સ્વભાવભૂત સુખ છે; અને દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિમાં જોડાવાને લીધે જે ઔપાધિક શુભાશુભભાવરૂપ કર્મ થાય છે, તેનું ફળ વિકારભૂત દુઃખ છે કારણ કે તેમાં અનાકુળતા નથી પણ આકુળતા છે.

આ રીતે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મફળનું સ્વરૂપ કહ્યું.

સારાંશ: • આચાર્ય જયસેને તાત્પર્યવૃત્તિમાં કર્મચેતનાના ત્રણ પ્રકારો બતાવ્યા છે: શુભોપયોગ, અશુભોપયોગ અને શુદ્ધોપયોગ.

- પંચાસ્તિકાયમાં (ગાથા ૩૯) કહ્યું છે કે બધા સ્થાવર જીવો કર્મફળને વેદે છે, ત્રસ જીવો કર્મ સહિત કર્મફળને વેદે છે અને પ્રાણોનો અતિક્રમ જેઓ કરી ગયા છે, તે ફક્ત માત્ર જ્ઞાનને વેદે છે.
- જ્ઞાનમાં સ્વ-પર પદાર્થોને એક સમયમાં ભેદ સહિત સાકાર પ્રગટ જાણવું તે અર્થવિકલ્પ-ચેતના છે, તે જ્ઞાનચેતના ત્રણેય કાળ અત્યંત નિર્મળ તથા નિરાકુળ હોય છે. જેમાં દ્રવ્યોનાં દ્વારા અનેક ભેદ પડે છે, એવી કર્મચેતના જીવના વિભાવભાવરૂપ છે. જેના દ્વારા સુખ-દુઃખરૂપ કર્મફળનો અનુભવ કરવો તે કર્મફળચેતના છે.
- આ જ્ઞાન સાકાર છે, તેમાં સ્વના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સ્વરૂપ છે અને પરના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય પરરૂપ છે. એ બન્નેને ભિન્નભિન્ન જાણવું તેને વિકલ્પ કહે છે. જ્ઞાનનો જ સ્વભાવ વિકલ્પ છે, તેથી જ્ઞાનને પણ વિકલ્પ કહેવામાં આવ્યું છે.
- જેવી રીતે દર્પણના ભાગના વિસ્તારમાં સ્વ અને પરનો ભેદ એક જ સાથે ભાસવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે જેમાં સ્વ અને પર તેના ભેદ સહિત યુગપદ ભાસવામાં આવે છે, તેને અર્થવિકલ્પ અથવા જ્ઞાનચેતના કહે છે.
- સ્વને યથાર્થ જાણ્યે પરપદાર્થ જાણવામાં ન આવે એમ બને જ નહિ અને સ્વના જ્ઞાન વિના કોઈ પરસંબંધી જ્ઞાનના ઉપાયને મિથ્યાજ્ઞાન કહે છે.
- સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાનને સ્વ-પરનું જ્ઞાન યુગપદ્ હોય છે. જ્યારે ઉપયોગના વિષયો પર-પદાર્થોમાં હોય છે, ત્યારે સ્વનું જ્ઞાન પર્યાયમાં લબ્ધિરૂપ પડ્યું છે. જ્ઞાનની પર્યાય લબ્ધિને છોડીને અંતર પર-વિષયરૂપ ઉપયોગ નહિ અને જ્યારે વિષયો સ્વ-આત્મામાં હોય છે, ત્યારે પરપદાર્થનું જ્ઞાન પર્યાયમાં લબ્ધિરૂપ પડ્યું છે, તે જ્ઞાનની પર્યાય લબ્ધિને છોડીને

અથવા સ્વ-વિભાગરૂપ થતું નથી. 1928-2 407

• જ્ઞાનનું લક્ષણ અને વિભાગપણું એક જ પ્રકારમાં અને એક જ સ્વભાવમાં છે, તેથી જ્યાંસુધી અશુદ્ધ દશા જાણે સ્વ-પર પદાર્થનું પ્રતિભાસન થયું ત્યાંસુધી જ્ઞાન થયું સૂક્ષ્મ છે, એક જ સ્વભાવમાં છે, સ્વભાવભેદ નથી.

• આ રીતે આત્મા અને પર-પદાર્થોના આકાર વિભાગ કરીને જ જ્ઞાનની પર્યાય આત્માની સાથે અભેદ થાય છે, તેને જ્ઞાનચેતના કહે છે.

• ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ભાવ થતાં રાગ-દ્વેષની વૃત્તિના પરિણામ આત્મા સ્વયં કરે છે અને તે ભાવે થતા અભાવે આત્મા સ્વયં જ પહોંચે છે, તેને કર્મચેતના કહે છે.

• પરિણામો દ્વારા ઉત્પન્ન થતાં આત્માના સુખ અથવા દુઃખ કર્મફળ છે.

• કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનામાં સ્વભાવભેદ નથી, કારણ કે સ્વભાવ કર્મચેતના વિભાવરૂપ છે, તે જ સ્વભાવ કર્મફળચેતના આકુળતાના ફળરૂપે પરિણમિત થાય છે અને તેથી કર્મચેતના અવિભાગરૂપ છે, તે જ સ્વભાવ કર્મફળચેતના શાંતિના ફળરૂપે પરિણમિત

• જ્ઞાનચેતના અને શુદ્ધ, અશુભથી ભિન્ન ત્રણરૂપ કર્મચેતના-એ બંનેમાં ભેદ છે. શુદ્ધિના પરિણામ છે. અભેદ આત્મામાં તે બંનેમાં અંતર નથી; પરંતુ જ્ઞાનગુણની મુખ્યતાથી જ્ઞાન સ્વભાવનો વિકાસ કરીને આત્મામાં અભેદ થાય છે, તે જ્ઞાનપર્યાય જ્ઞાનચેતના કહે છે અને ચારિત્રગુણની મુખ્યતાથી કહેવામાં આવે છે આત્મા પોતાની નિર્મળ પર્યાયરૂપ શુદ્ધિનાં કાર્ય છે- એ આત્મામાં તે શુદ્ધિ ભાવરૂપ કર્મ અથવા અવિભાગી કર્મચેતના કહેવાય છે. કર્મચેતના અથવા એને સ્વાભાવિક સુખ કહે છે, તે શુદ્ધિના પરિણામનું ફળ છે અને તે ચારિત્રગુણની મુખ્યતાથી કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાન કરનાર, નિર્મળ પર્યાયનો (શુદ્ધિનો) કરનાર અને નિરાકુળ સુખનો ભોગવનાર આત્મા, આત્મામાં આત્મા એક જ છે, પરંતુ ગુણભેદની અપેક્ષાએ પૃથક ભેદ દર્શાવ્યા છે.

આ રીતે જ્ઞાનચેતના, કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

• જેમાં સ્વ સ્વ-રૂપે અને પર પર-રૂપે ભિન્નતાપૂર્વક એક જ સાથે પ્રતિભાસિત થાય છે તે જ્ઞાન છે. જીવ દ્વારા કરવામાં આવતો ભાવ તે કર્મ છે. તે બે પ્રકારનો છે: નિરુપાધિક શુદ્ધિભાવરૂપ કર્મ અને ઔપાધિક શુભાશુભભાવરૂપ કર્મ.

• આ કર્મ (ભાવ) વડે ઉત્પન્ન સુખ-દુઃખ તે કર્મફળ છે. શુદ્ધિભાવરૂપ કર્મનું ફળ નિરાકુળ સુખ છે અને શુભાશુભભાવરૂપ કર્મનું ફળ આકુળતારૂપ દુઃખ છે.

• આમ જ્ઞાનચેતના એકરૂપ છે અને કર્મચેતના તથા કર્મફળચેતના એકરૂપ પણ છે અને અનેકરૂપ પણ છે; કારણ કે જ્ઞાનચેતના તો જ્ઞાનીને જ હોય છે, પરંતુ કર્મચેતના તથા કર્મફળચેતના જ્ઞાની-અજ્ઞાની બંનેને હોય છે. જ્ઞાનીને શુદ્ધિપર્યાયરૂપ કર્મચેતના અને અતીન્દ્રિયસુખરૂપ કર્મફળચેતના હોય છે અને કંઈક શુભાશુભભાવરૂપ કર્મચેતના તથા ઇન્દ્રિયસુખ-દુઃખરૂપ કર્મફળચેતના પણ હોય છે; પરંતુ અજ્ઞાનીને એકલી શુભ-અશુભભાવરૂપ કર્મચેતના અને ઇન્દ્રિયસુખ-દુઃખરૂપ કર્મફળચેતના જ હોય છે.

• આકાર = સ્વ-પર પદાર્થ અને તેનું જાણવું = વિકલ્પ. વિકલ્પ એટલે રાગ નહિ. જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ વિકલ્પ છે. સ્વપરને જાણવું તે જ વિકલ્પ છે. તે સ્વ અને પરને ભિન્નતાપૂર્વક જાણે છે. સ્વરૂપે અને પરરૂપે એટલે સ્વ અને પરની એકતા કર્યા વિના સ્પષ્ટ

નિર્મળાબુદ્ધિ – બુદ્ધિ નિર્મળાબુદ્ધિ થાય ત્યારે ભગવાન થાય તેનું 1924-3 408
નામ જ્ઞાન- વિજ્ઞાનયોગ છે.

• વિજ્ઞાન પણ સવિકલ્પ છે, કારણ કે સ્વ-પરને જાણ્યું તે જ વિકલ્પ છે, જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે.

• જ્ઞાન સ્વ-પરને જાણે છે માટે જ્ઞાનયોગને સવિકલ્પ કહે છે. એમાં જ આત્માનું હોય તે જેવું હોય તેવું જાણે. સ્વ-પરના નિર્મળાબુદ્ધિ જાણ્યું તે વિકલ્પ નામ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. એ સિવાય બીજા બધા ગુણો નિર્વિકલ્પ છે કારણ કે એમાં સ્વ-પર તે જાણતા નથી.

→① • વિકલ્પ એટલે રાગ નહિ, પરંતુ સ્વ-પરનું અવભાસન તે વિકલ્પ. સ્વદ્રવ્યગુણ પર્યાય અને પર-દ્રવ્યગુણ પર્યાય – તેના સ્વરૂપનું પર્યાયમાં ભાસન થયું તે વિકલ્પ નામ સાકારતા છે.

નોંધ: દર્પણમાં જેવી રીતે સ્વ અને પ્રતિબિંબ પર આવતાં એટલે કે સ્વરૂપ પ્રતિભાસિત થાય છે, તેમ એમાં જુદાઈ સ્વ-પરનું સ્વરૂપ અવભાસે છે તેથી સવિકલ્પ તે જ્ઞાન છે.

• એટલે તો જ્ઞાનયોગના બાદ કરવા છે ને? નહિ વિકલ્પ એટલે રાગ નહિ. જ્ઞાન તો સ્વ-પરને જાણે. સ્વનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું હોય એને તે પરને યથાર્થ જાણે. પરમાર્થમાં આવે છે કે સ્વરૂપગ્રાહી જ્ઞાનવાળાને પરની નિર્મળાનું જ્ઞાન હોય છે.

• અવિકલ્પ તે જ્ઞાન એટલે શું? તો 'અર્થ' એટલે સ્વ અને પર જેમાં છે તે વિશ્વ અને 'વિકલ્પ' એટલે તેનું જ્ઞાનમાં અવભાસન. વિકલ્પ એટલે જ્ઞાનની પર્યાયમાં સ્વભાવ. વિકલ્પ = જ્ઞાન

• પંચાધ્યાયીમાં તો એમ કહ્યું છે કે જ્ઞાનચેતના તો વિકલ્પ હોય. ત્યાં પરિપૂર્ણની વ્યાખ્યા (વિકલ્પ) છે. તેને કેવળ ગણે છે કે નવો જ્ઞાનચેતના ન હોય એને ૧૨માં ગુણ પરંતુ છે! પ્રભુ-પ્રભુ!

• પહેલાં જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી. હવે કર્મ એટલે કારણની વાત કરે છે. કર્મ એટલે ક્રિયા-કર્મ. આત્મા દ્વારા કરવામાં આવે તે કર્મ. કર્મચેતના ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) અશુભરૂપ પરિણમનરૂપ કર્મ, (૨) શુભરૂપ પરિણમનરૂપ કર્મ, (૩) શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ-ધર્મરૂપ પરિણમનરૂપ કર્મ. તેને શુદ્ધ ઉપયોગને પણ કર્મચેતના કહેવામાં આવે છે.

• આત્મા વડે પ્રવર્તન કરાતો એવો જે તેનો ભાવ = શુભ, અશુભ, શુદ્ધ એ (ત્રણ) પ્રકારનો ભાવ.

• તો કર્મ (ફળરૂપ) પ્રકારનું હોવાથી કર્મચેતના નિર્મળની નિર્મળતા સ્વભાવરૂપ-અને અસ્વભાવરૂપ એમ પ્રકારનું કહેવાય છે. (૧) કર્મની નિર્મળતા તે સ્વભાવ તેના અશુભ થતા શુભભાવ તથા (૨) અશુભભાવ અને (૩) કર્મની અનિર્મળતા તે અસ્વભાવને કારણે થતા શુદ્ધભાવ– સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર.

• કર્મના અસ્વભાવરૂપ એટલે તેના ઉપર વિના, પરંતુ સ્વભાવરૂપ ઉત્પન્ન થયેલું!

• પ્રતિકૂળ એટલે સ્વભાવથી સુખ. અતિ સાચું સુખ તે વિકૃત-વિકારથી સુખ હોય.

• દુઃખની સામગ્રી તે દુઃખ અને સુખની સામગ્રી તે સુખ – એ વાત એવી નથી.

• હવે કર્મફળચેતના – શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ ભાવ તે કર્મ અને તેનું ફળ અનાકુળ આનંદ તથા અશુદ્ધ ઉપયોગરૂપ કર્મ. અર્થાત્ શુભાશુભ ભાવરૂપ કર્મ અને તેનું ફળ દુઃખ.

• જ્ઞાનીને જ્યારે જ્ઞાનચેતનારૂપ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ કર્મ છે, તેનું ફળ અનાકુળ આનંદ તે જ હોય છે, તેમજ તેને પણ હજુ બાકી રહેલો શુભાશુભ ભાવ એ રૂપ પરિણમનનું ફળ દુઃખ વર્તમાનમાં જ છે હોં– અભિપ્રાયમાં ભલે એમ નહિ.

• મિથ્યાદૃષ્ટિને તે કર્મ-કર્મ- છે, અને તેના ફળમાં અનાકુળ સુખ ઉત્પન્ન થયું તેનું ફળ છે, તથા શુભાશુભ કર્મનું ફળ તે જ સમયે વિકારરૂપ દુઃખ છે. ભગવાનની ભક્તિનો ભાવ તે શુભ કર્મ અને તેનું ફળ દુઃખ તે જ સમયે! તેનું ફળ જે, જે દુઃખ મળશે એમ નહિ.

- ફરી કોઈને ફરમાવવાનું ત્યાર- કોણ નથી.
- શુદ્ધ પરિણામનું ફળ તો જ સાચું સુખ અને શુભાશુભ ભાવનું ફળ તો જ સાચું દુઃખ. જેનું ફળ દુઃખ હોય તે શુભાશુભને ભાવનું સાધન કેમ કહેવું?
- ગાથા ૭૯ સરસ આવે છે. ન સમજાય તો ફરી પૂછવું, નિર્ણય ન કરવો.
- આ તો પહેલાં ઘણી વાર વંચાઈ ગયું છે, પણ ઘણી વાર પાછા વાંચવાનું નક્કી વાંચવું અને સમજવાનું પણ કહ્યું.
- મોરબીના ૫૨ વિશે વાત: ગરદી પહેરી છે- ગાંધીજી કે રહેનારા મહાત્મા જેવા રહે) રાખતા નથી. ઘેર ખાદી ખાદીને રાખતાં ઉઠી જાય છે કે કોઈકના જેવું કંઈ નથી.
- મોરબીનું ગામડાને વેરાગ્ય થઈ જાય છે. (મોરબી = મયુરપુરી)
- પહેલાં એવું સાધન જોઈએ. ગાંધીજીનાં એવાં શુદ્ધિ વિચારો છે- તો તરતનું સાધન જોઈએ. સાધન હો તો સિદ્ધિ, પરંતુ સાધન ફરી ફરી સિદ્ધિ છૂટી જાય ત્યારે શુદ્ધિના પુરુષાર્થ થાય છે. સાધનની સિદ્ધિ પણ એવી રીતે કરવાનું શુભ કર છે.
- રૂપરૂપની- મોરબી- રાજકુમારીની ભાવિના ગાઢી ઉભાય છે.

गाथा - १२४ : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1. स्थावर जीव	A. कर्म सहित कर्मफल का वेदन करते हैं।
2. त्रस जीव	B. ज्ञान का वेदन करते हैं।
3. केवली भगवान	C. कर्मफल का वेदन करते हैं।

(2) सच या झूठ बताइये।

1- अर्थविकल्प = ज्ञानचेतना = स्व-पर पदार्थों का भिन्नतापूर्वक युगपद् अवभासन।

२- पदार्थों का आकार ज्ञान में जानने में आता है - यहाँ 'आकार' शब्द का अर्थ 'पदार्थों की प्रदेशत्व गुण की पर्याय' है।

३- आकार = पदार्थों का स्वरूप

4- निर्विकल्प ध्यान द्वारा प्राप्त होने वाला केवलज्ञान सविकल्प नहीं होता।

5- जीव द्वारा किये जानेवाले कार्य को कर्म कहते हैं।

6- कार्यरूप से कर्मचेतना एक ही प्रकार की होती है।

७- निमित्त की निकटता के सद्भाव या असद्भाव की अपेक्षा से कर्मचेतना के दो प्रकार होते हैं।

8- कर्मचेतना और कर्मफलचेतना अलग अलग समय पर होती है।

९- साधक जीव को ज्ञान का लब्धिपना और उपयोगपना एक ही साथ एक ही समय में होते हैं।

10- अभेद दृष्टि से ज्ञानचेतना और शुद्ध अविकारी भावकर्म रूप कर्मचेतना में अंतर नहीं है; सिर्फ ज्ञानगुण और कर्तागुण की मुख्यता की अपेक्षा से अंतर है।

11- ज्ञानचेतना धर्मरूप ही होती है; कर्मचेतना और कर्मफलचेतना अधर्मरूप ही होती है।

12- हम सब में ज्ञान है; इसलिये हमें ज्ञानचेतना है।

13- सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्र की पर्याय एवं पुण्य-पाप के भाव - दोनों कर्मचेतना के प्रकार हैं।

14- केवली भगवान का अतीन्द्रिय अनाकुल आनंद एवं निगोद के जीव का दुःख - ये दोनों कर्मफलचेतना के प्रकार हैं।

15- इस गाथा को जान कर हम सबको मंथन करना चाहिये।

ઉત્થાનિકા:- હવે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મફળને આત્માપણે નક્કી કરે છે:-

ગાથા: પરિણામ-આત્મક જીવ છે, પરિણામ જ્ઞાનાદિક બને;
તેથી કરમફળ, કર્મ તેમ જ જ્ઞાન આત્મા જાણજે. ૧૨૫.

અન્વયાર્થ:- આત્મા પરિણામાત્મક છે; પરિણામ જ્ઞાનરૂપ, કર્મરૂપ અને કર્મફળરૂપ થાય છે. તેથી જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મફળ આત્મા છે એમ જાણવું.

ભાવાર્થ:- આ ગાથામાં એમ બતાવ્યું કે આ ત્રણેય ભાવોનો પુરુષાર્થ કરનાર આત્મા જ છે; કારણ કે તેઓ આત્માની જ પર્યાયો છે.

• આત્માના પરિણામ સ્વયં આત્મા છે અને તેઓ સદા તેની સાથે એકતા રાખે છે, તાદાત્મ્ય છે. તે પરિણામ જ્ઞાનરૂપ, કર્મરૂપ અને કર્મફળરૂપ હોય છે. આ ત્રણેના પરિણામસ્વરૂપ જ ત્રણેયને આત્મા જ જાણો, કારણ કે આત્માએ અનંતકાળે બધા ભેદ દ્રવ્યની અંદર જ ભિન્ન થઈ જાય છે.

• ૧) જ્યારે જીવ જ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવે પરિણમિત થાય છે, ત્યારે એના તે-મય અવિભાગ જ્ઞાનમય હોય છે, એના પરિણામો પુષ્ટ હોતી નથી.

૨) જ્યારે જીવ મિથ્યાત્વ અથવા અવિરતિ આદિરૂપે પરિણમિત થાય છે, ત્યારે એના તે-મય મિથ્યાત્વ અથવા અવિરતિમય હોય છે, એના તે પરિણામો પુષ્ટ હોતી નથી.

૩) જ્યારે જીવ અનુકૂળતાના સુખરૂપ અથવા શાંતિના સુખરૂપ પરિણમિત થાય છે, ત્યારે એના તે-મય અવિકૃત અનુકૂળતામય અથવા શાંતિમય હોય છે. એના તે ફળો પુષ્ટ હોતી નથી.

• આ આત્મા પરપદાર્થોથી પુષ્ટ છે- એનો નિર્ણય કરતાં જ શુદ્ધ દ્રવ્યનો નિર્ણય થાય છે. પરપદાર્થોની સાથે જોડાવું રહ્યું નહિ અને સ્વપરિણતિ સ્વયંથી થાય છે, તેનું યથાર્થ જ્ઞાન સ્વભાવ ભાન થઈ શકતું નથી; આમ ભાવનામાં શુદ્ધ દ્રવ્યના ચિંતનમાં પરદ્રવ્યના સંપર્કનો અભાવ છે.

• આત્મા અનંત શક્તિઓનો પિંડ છે; પરદ્રવ્યના સંપર્કનો અભાવ હોવાથી અનંત ગુણોનું પરિણમન તે આત્માનું પોતાનું છે- એનો નિર્ણય થતાં દ્રવ્ય-ગુણ શુદ્ધ છે, તેના ધ્યાનમાં વિકારી પર્યાયનું લક્ષ છૂટી જાય છે અને દ્રવ્યની દૃષ્ટિ થાય છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિ થતાં વિકારી પર્યાય ગૌણ થાય છે અને અવિકારી પર્યાય દ્રવ્યની સાથે અભેદ થાય છે. આ વિકારી પર્યાય છે અને તેને દૂર કરીને અવિકારી પર્યાય પ્રગટ કરું- એમ પણ રહેતું નથી; કારણ કે દ્રવ્યના આશ્રયે થતાં અવિકારી પર્યાય પ્રગટ થાય છે અને તે દ્રવ્યની સાથે અભેદ હોય છે.

• આ રીતે પર્યાય દ્રવ્યની અંદર અભેદ ભિન્ન થઈ જવાથી આત્મા શુદ્ધ દ્રવ્ય જ રહે છે.

• સ્વભાવ સાધકને ગુણોને, પુદ્ગલોને અને પર્યાયોને પર કહીને તેનાથી ભિન્ન સ્વદ્રવ્યને શુદ્ધ દ્રવ્ય કહેવામાં આવ્યું છે, અને અહીં પોતાના દ્રવ્ય-પર્યાય સહિત દ્રવ્યને જ શુદ્ધ દ્રવ્ય અહીં સ્વદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સ્વ અને પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય પર છે. [કહ્યું છે.]

• અહીં અહીં સ્પષ્ટરૂપે કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા પરિણામાત્મક છે; તેથી જ્ઞાનરૂપ, કર્મરૂપ તથા કર્મફળરૂપ પરિણામ આત્મા જ છે અને અહીંયા એ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે શુદ્ધ દ્રવ્યના નિરૂપણમાં પરદ્રવ્યનો સંપર્ક અસંભવ છે તથા પોતાની પર્યાયો પોતામાં સમાઈ ગઈ છે; તેથી આત્મા શુદ્ધ જ છે, શુદ્ધ જ રહે છે.

• પ્રથમ તો આત્મા પરિણામસ્વરૂપ જ છે - પરિણામી પરિણામ સહિત છે, નિત્ય કૂટસ્થ નથી. આત્મા નિત્ય પરિણામી છે, તેથી નિત્ય પણ છે અને પરિણામી સ્વભાવવાળો પણ છે.

• આત્મા દુઃખનું ફળ તેમજ આનંદનું ફળ ભોગવે તેને તેનો સ્વભાવ છે. વળી કહ્યું છે: સ્વરૂપ ચલનં હિ સ્વભાવઃ। પોતામાં ચલન થાય છે, માટે પોતાનો સ્વભાવ છે.

• સંયોગના, વિયોગના અને વિશુદ્ધ યોગના - એ યોગના છે ને? ત્યારે ૧૨૫-૨ ૪૧૨
આત્મા છે ને? શુદ્ધ પરિણામમાં તેમજ શુભાશુભ પરિણામમાં આત્મા તન્મય છે.

• આત્મા શુભાશુભરૂપે પરિણમે તેમ કહ્યું તે સાચો (સદ્ભૂત) વ્યવહાર છે અને શરીર સંયોગ છે એમ કહ્યું તે જૂઠો (અસદ્ભૂત) વ્યવહાર છે.

• સંયોગમાં આત્મા તન્મય છે તેવું પાઠ કર્યું છે, કે શુદ્ધિનો વિકાર તો આત્મા છે જ, પરંતુ શુભ અશુભનો વિકાર-ભાવ પણ આત્મા છે, રાગાદિનો વિકાર છે.

• 'આશ્રિત' = સાંયોગિક પ્રકાર થતાં, સામાન્યની અનુભવદશા થતાં, એ સાંયોગિક ભિન્નતા નષ્ટ થઈ જાય.

• 'શુદ્ધ દ્રવ્યના નિરૂપણમાં' = શુદ્ધ દ્રવ્યના અનુભવમાં, પર્યાય દ્રવ્ય તરફ ઝૂકી જાય છે એ વખતે.

• 'દ્રવ્યની અંદર' = દ્રવ્યની સન્મુખ.

• 'પરદ્રવ્યનો સંપર્કસંભવ દૂર થાય' = એને જે વિકાર, પરદ્રવ્યનો સંગ હતો તે રહેતો નથી; વિકારનું જે વલણ હતું તે રહ્યું નહિ અને પોતાના સ્વભાવ તરફ વળી ગયો. પરદ્રવ્યના નિમિત્તમાં જે જોડાણ હતું તે છૂટી ગયું. પર્યાય શુદ્ધ સ્વ-દ્રવ્યમાં ઝૂકી ત્યાં પરદ્રવ્યનો સંપર્ક છૂટી ગયો.

• 'પર્યાયો દ્રવ્યની અંદર પ્રલીન થઈ જતા હોવાથી' = પર્યાયો દ્રવ્યનું લક્ષ કરતા હોવાથી. એની પર્યાય જે અનુભવમાં છે તે દ્રવ્યની સન્મુખ હોવાથી દ્રવ્યમાં લીન થઈ જાય એમ કહેવામાં આવે છે. પર્યાય દ્રવ્યની અંદરમાં પેસી જતી નથી. અંતરમાં લીન થઈ જાય; પરંતુ પર્યાયનો નાશ થઈને તે દ્રવ્યમાં ભળી જાય એમ નહિ. સમયસાર, ગાથા, [illegible] પર્યાય વ્યય થઈને દ્રવ્યમાં છુપાઈ જાય છે એમ આ પર્યાય દ્રવ્યમાં છુપાઈ જતી નથી.

• પર્યાયો = અનેક પર્યાયો; પ્રલીન = લીન; એક સમયવર્તીની પર્યાય જ લીન થઈ એમ નહિ, પરંતુ અનંત કાળ અનંતગુણોની પર્યાય દ્રવ્યમાં લીન થયેલી - ઝૂકેલી છે.

• 'આત્મા શુદ્ધ દ્રવ્ય જ રહે છે' = અનુભવની પર્યાયમાં આત્મા શુદ્ધ દ્રવ્ય જ રહે છે. પર્યાય પહેલાં પરમાં (રાગમાં) લીન હતી તે અંતરમાં લીન થઈ જાય એટલે શુદ્ધ દ્રવ્ય એક જ દૃષ્ટિમાં રહ્યું; તેથી અનુભવમાં એકલું શુદ્ધ દ્રવ્ય જ રહે છે.

• હવે અનુભવ પર્યાયનો; દ્રવ્યનો અનુભવ થતો નથી. અલિંગગ્રહણના ૨૦મા બોલમાં આવે છે કે "પ્રત્યભિજ્ઞાનનું કારણ એવું દ્રવ્ય આત્મા તેને આલિંગન કરતો નથી એવો શુદ્ધ પર્યાય જ આત્મા છે." વેદનમાં આવતો તે પર્યાય જ આત્મા છે.

• અહીં તો કહે છે કે પરનો સંગ જ્યાં છૂટ્યો ત્યાં રાગનો સંગ તો છૂટી ગયો; અને પોતાના દ્રવ્યમાં જ્યાં પર્યાય લીન થઈ તો દૃષ્ટિમાં પર્યાય પણ ન રહી, દૃષ્ટિમાં તો એકલું દ્રવ્ય જ રહ્યું - એમ દ્રવ્યનો અનુભવ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એ છે તો અનુભવ પર્યાયનો - દ્રવ્યનો અનુભવ તો છે જ નહિ.

• 'આત્મા શુદ્ધ દ્રવ્ય જ રહે છે' = અનેક પર્યાયો જ્યાં દ્રવ્યમાં લીન થઈ ત્યાં એક શુદ્ધ દ્રવ્ય જ રહ્યું. દૃષ્ટિમાં અનુભવમાં આખું શુદ્ધ દ્રવ્ય રહ્યું. અનુભવ તો પર્યાયનો છે, પરંતુ અનેક પર્યાયો દ્રવ્ય તરફ ઝૂકેલી, પ્રલીન હોવાથી એક દ્રવ્ય જ રહ્યું. દૃષ્ટિમાં, જ્ઞાનની પર્યાયમાં શુદ્ધ દ્રવ્ય પૂરણ સ્વરૂપ રહ્યું. પર્યાયનું લક્ષ એકલું દ્રવ્ય જ રહ્યું.

• આ તો પર્યાય તે તરફ ઢળી તો શુદ્ધ દ્રવ્ય હાથમાં આવી ગયું. શુદ્ધ દ્રવ્યની પ્રસિદ્ધિ આવી ગઈ. સ્વાનુભવમાં દૃષ્ટિમાં [illegible], તે તરફ ઝૂકતાં, દૃષ્ટિમાં એકલું દ્રવ્ય જ રહ્યું. પર્યાયનો અનુભવ છે, પરંતુ તેનું લક્ષ (પણ) છૂટી ગયું. આ ઝીણી વાત છે, સ્વરૂપમાં સ્થિરતા તો પછી આવે છે.

गाथा - १२५: प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1 समयसार	A. परद्रव्य-गुण-पर्याय को पर बताता है।
2 प्रवचनसार	B. गुणभेद-प्रदेशभेद-पर्यायभेद को पर बताता है।

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- ज्ञानचेतना, कर्मचेतना और कर्मफलचेतना - ये तीनों ही आत्मा हैं, ऐसा इस गाथा में कहा गया है।

2- जब जीव ज्ञाता-द्रष्टा स्वभावरूप परिणमित होता है, तब चेतना ज्ञानमय होती है और आत्मा के परिणाम से पृथक् नहीं होती।

3- जब जीव विकारी कार्यरूप परिणमित होता है, तब चेतना विकारमय होती है और आत्मा के परिणाम से पृथक् होती है।

4- जब जीव आकुलता के फलरूप परिणमित होता है तब चेतना आकुलतामय होती है और आत्मा के परिणाम से पृथक् होती है।

5- 'परद्रव्य के संपर्क का अभाव है' = आत्मा परद्रव्य या कर्म के वश नहीं है।

6- 'पर्यायें द्रव्य के भीतर प्रलीन हो जाने से' = पर्यायें नाश को प्राप्त होकर पारिणामिकभावरूप हो जाने से अथवा पर्यायें द्रव्य के भीतर चले जाने से।

7- 'पर्यायें द्रव्य के भीतर प्रलीन हो जाने से' = अपनी पर्यायें द्रव्य की सन्मुख हो जाने से।

8- अनुभव के काल में अकेली सम्यग्दर्शन की पर्याय ही द्रव्य में मग्न होती है।

9- अनुभव के काल में पर्याय में आत्म द्रव्य का अनुभव होता है।

10- अनुभव के काल में पर्याय में पर्याय का अनुभव होता है।

11- पर का संग छूटने पर राग का संग भी छूट जाता है।

12- आत्मा नित्य परिणामी है।

ગાથા-૧૨૬

ઉત્થાનિકા: હવે, આ રીતે જ્ઞેયપણાને[૧] પામેલા આત્માની શુદ્ધતાના નિશ્ચય દ્વારા જ્ઞાનતત્ત્વની સિદ્ધિ થતાં શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ (-અનુભવ, પ્રાપ્તિ) થાય છે એમ તેને અભિનંદતા થકા (અર્થાત્ આત્માની શુદ્ધતાના નિર્ણયને પ્રશંસતા થકા- ધન્યવાદ દેતા થકા), દ્રવ્યસામાન્યના વર્ણનનો ઉપસંહાર કરે છે:-

ગાથા: 'કર્તા, કરણ, કર્મ, કરમફળ આત્મ છે' એમ જો નિશ્ચય કરી
મુનિ અન્યરૂપ નવ પરિણમે, પ્રાપ્તિ કરે શુદ્ધાત્મની. ૧૨૬.

અન્વયાર્થ- શ્રમણ 'કર્તા, કરણ, કર્મ અને કર્મફળ આત્મા છે' એવા નિશ્ચયવાળો થતો થકો અન્યરૂપે ન જ પરિણમે, તો તે શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કરે છે.

૧. જ્ઞેયપણાને પામેલો = જ્ઞેય બનેલો; જ્ઞેયભૂત. (આત્મા જ્ઞાનરૂપ પણ છે, જ્ઞેયરૂપ પણ છે. આ જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન અધિકારને વિષે અહીં દ્રવ્યસામાન્યનું વર્ણન ચાલે છે, તેમાં આત્મા જ્ઞેયભૂતપણે સમાવેશ પામેલો છે.)

• પાદટિપ્પણ:• 'કર્તા, કરણ વગેરે આત્મા જ છે' એવો નિશ્ચય થતાં બે વાત નક્કી થાય છે: એક વાત તો એ કે 'કર્તા, કરણ વગેરે આત્મા જ છે, પુદ્ગલાદિ નહિ, અર્થાત્ આત્માને પરદ્રવ્ય સાથે સંબંધ નથી'; બીજી વાત એ નક્કી થાય છે કે 'અભેદ દૃષ્ટિમાં કર્તા, કરણ વગેરે ભેદો નથી, એ બધુંય એક આત્મા જ છે અર્થાત્ પરિણત દ્રવ્યની અંદર ડૂબી ગયેલા છે.'

• ઉપરાગ = કોઈ પદાર્થમાં, અન્ય ઉપાધિની સમીપતાના નિમિત્તે થતો ઉપાધિને અનુરૂપ વિકારી ભાવ; ઔપાધિક ભાવ; વિકાર; મલિનતા.

• રંજિત = વિકૃત; મલિન.   ઉપરક્ત = વિકૃત; મલિન.

• અધ્યારોપાતો = (નવા અર્થાત્ ઔપાધિકરૂપે) કરાતો. [વિકાર સ્વભાવભૂત નહોતો પરંતુ ઉપાધિના નિમિત્તે ઔપાધિકરૂપે (નવો) થયેલો હતો.]

• અત્યંત શુદ્ધ = કેવળ શુદ્ધ; સર્વથા શુદ્ધ.

• શુદ્ધચૈતન્યપરિણામ સ્વભાવ આત્માનું કર્મ છે અને તે કર્મ અનાકુળ(તા)સ્વરૂપ સુખને નિપજાવે છે માટે સુખ તે કર્મફળ છે. સુખ આત્માની જ અવસ્થા હોવાથી આત્મા જ કર્મફળ છે.

• ભાવ્યું = અનુભવ્યું; ભોગવ્યું; વેદ્યું. ['કોઈ ભાવને- ભોગવતો' [illegible] -પર સાથે સંબંધ નથી. અજ્ઞાનદશામાં આત્મા પોતે પોતાને પોતાથી ભોગવતો હતો અને પોતાને (અર્થાત્ પોતાના દુઃખપરિણામરૂપ કર્મને) ભોગવતો હતો. હવે જ્ઞાનદશામાં આત્મા પોતે પોતાને પોતાથી સુખ કરે છે અને પોતાને (અર્થાત્ પોતાના સુખપરિણામરૂપ કર્મને) ભોગવે છે - આત્મા [illegible] ભાવે છે- અનુભવે છે- ભોગવે છે- વેદે છે. નિશ્ચયથી આત્મા [illegible] ભાવનાવાળો હોય છે.]

• સંપૃક્ત = સંબંધવાળો; સંપર્કવાળો; સંગવાળો.

સારાંશ: ☐ ઉત્થાનિકા વિસ્તાર:- • આત્મા જ્ઞાનરૂપ પણ છે અને જ્ઞેયરૂપ પણ છે- જ્ઞાનતત્ત્વ પ્રજ્ઞાપનમાં આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો હતો અને અહીં તેના જ્ઞેયસ્વભાવને સમજાવવામાં આવી રહ્યો છે.

• અહીં દ્રવ્યસામાન્યપ્રજ્ઞાપન અધિકારમાં આત્માના જ્ઞેયત્વના સામાન્ય સ્વરૂપને બતાવ્યું છે. આગળના દ્રવ્યવિશેષપ્રજ્ઞાપન અધિકારમાં અન્ય દ્રવ્યોની સાથે સાથે આત્માના જ્ઞેયત્વના વિશેષ સ્વરૂપને સમજાવશે. આ ઉપસંહારની ગાથામાં તો માત્ર એમ બતાવે છે કે

કાવ્યના રસાસ્વાદના વિશ્લેષણ દ્વારા ભાવકની સ્થિતિ ક્યાં સુધી 729-2

આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે. 415

□ ટીકા વિચાર:- • 'આ રીતે ઉપનિષદોમાં તેમ જ ગીતાવાદમાં આત્મા એટલે જ છે એક ભાવનાર એ પુરુષ પરમાત્માની સાથે એકત્વભાવનામાં ઉત્કટ લીનતા (અર્થાત્ એકત્વની ભાવનામાં તન્મય-ભાવાવેશ લીનતા), તેને પરદૃષ્ટિરૂપ પરિભાષિત કરી નથી; એટલે, પરમાત્માની સાથે (અર્થાત્ એક એકત્વભાવે પરિણમનાર પરમાત્મા પર ચાલે તેવા ભાવનો નહિ (?), એકત્વની ભાવનાર પુરુષ પર ચાલે સંયુક્ત થતો નથી; તેમ પરદૃષ્ટ સાથે એકાંકૃત-ભાવની લેખે તે દુરાગ્રહપૂર્ણ હોય છે. વળી તત્, ત્વમ્, તત્ અને તત્ત્વમસિ આત્માપણે ભાવના થતાં તે પુરુષ પરિણામે સંકીર્ણ (-પાશિત) થતો નથી; અને તેમ પરિણામ પર સંકીર્ણ નહિ થવાને લેખે દુરાગ્રહપૂર્ણ હોય છે.' (- ટીકાના લેખકો પાદિટપ્પણ.)

• આમ તત્, ત્વમ્, તત્ અને તત્ત્વમસિ આત્મા જ છે, પુરુષ નહિ અર્થાત્ આત્માને પરદૃષ્ટ સાથે સંબંધ નથી — એટલે જ તેને શરીર સાથ દ્વારા નિરૂપિત કર્યો છે, તેમ જ ભાવનામાં ઉપાદાનરૂપ પરિભાષિત થતો નથી.

• એકાંતદશામાં પણ હું એટલે આત્મા રહ્યો જ રાગનો ત્યાગ, ત્યાગ આદિ હતો, એવું ત્યાં પરસ્પર સાથે એકાંત અને રાગ-દ્વેષના ત્યાગ ન હતા — આ રીતે પહેલાં એકાંતદશાનું ટકાવ છે.

• ભક્તિના રાગદશામાં પણ ભાવનામાં ગાઢું ધ્યેય પણ નથી. દેહ-વાસના-ગુરુ સાથે નથી.

એની રાગદશામાં નિરંતર પરિણામનો ત્યાગ, નિરંતર શુદ્ધિનાશ તજ, શુદ્ધિનું સાધન અને શુદ્ધિના ટકાવ ભાવનાર હું જ છું. એમ આત્માની શુદ્ધિનો અર્થાત્ ઉપર ની અવસ્થાનો ત્યાગ, ત્યાગ, ત્યાગ અને ત્યાગ આત્મા જ છે.

• એકત્વની ભાવનાનું ફળ આત્માની શુદ્ધિના એકાત્મ સ્વરૂપ છે. અને પરમાત્મા તેના પરમાત્મા સાથે સંબંધ નથી. જેમ તે પરમાત્મા સ્વરૂપથી પ્રકાશ છે, તેમ જ આત્મા પણ સ્વરૂપથી સ્વપ્રકાશરૂપ એટલે પ્રકાશે છે એ રીતે એકત્વ ભાવનાને જ ભાવ આવે છે, અનુભવે છે, રમણે છે, વિલસન કરે છે; તેમ જ તેને ઉપાદાન ઉપાધિ કરી નથી.

• પરદૃષ્ટ સાથે એકત્વભાવનું ટકાવ અર્થાત્ સંયોગ બુદ્ધિ દૂર થવાથી સ્વભાવ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ શુદ્ધિ દશા થાય છે.

• આ શુદ્ધિ દશાનો ત્યાગ, ત્યાગ, ત્યાગ અને ત્યાગ આત્મા જ છે— એવો ભાવ પણ ઉપયોગ નહિ ભાવનો, પરંતુ આ આરંભમાં રમણ રહેલા એકાંત આત્માને જ ભાવે છે અને અનુભવે છે; આ ત્યાગ તે પુરુષ પરિણામે પાશિત થતો નથી.

• વળી રૂઢિ એકત્વની અનુભૂત હતો, એ રૂઢિ ત્યાગ, ત્યાગ આદિ સાર સાથે પડતા હતા. એને પ્રકૃતિથી પાશિત થતો હતો; પરંતુ એકાંત આત્મારૂપ થયા અર્થાત્ નિશ્ચયનું ઉત્થાન ન રહ્યું અર્થાત્ રાગભાવનો પરિણામ ઉત્પન્ન થયો એને તે આત્મા સાથે એકાંત થાય છે; આવા પરિણામ ભાવથી પાશિત ન થતો હોવાથી આત્મા દુરાગ્રહપૂર્ણ થાય છે.

□ ઉત્કૃષ્ટિતા પરના પુરુષાર્થ:- .

• 'રસાસ્વાદને પ્રાપ્ત આત્મા' = આત્મા તે રસ. રાગની પરિણતિમાં આવું રસાસ્વાદન ફળ આવ્યું. રસાસ્વાદન આત્મા પરિણતિમાં આવ્યો = આત્માનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું રાગની પરિણતિમાં આવ્યું. સ્વાનુભૂતિની પરિણતિમાં આવ્યું રસ આવ્યું. પૂરા રસ રાગમાં આવ આવ તેનું નામ સાધક-દશા અને નિર્વિકલ્પ છે. જ્યારે રાગ પણ એક જ અને રસ પણ એ જ. જ્યારે એટલું ફળ

1925-3 [416]

જ ફરિરમાં રહ્યું. સૌરનું ગાન ગાનની અવસ્થામાં આવી ગયું.

- ફિલ સામાન્ય = આ અભિસારમાં અંતનું આવવાનું સ્થાન છે. હવે પછીના અભિસારમાં દર્શ ફલનું સ્થાન આવશે.
- 'આત્માની શુદ્ધિના નિશ્ચયને' = આત્મા શુદ્ધ છે એવો નિર્ણય; ગાનવાની સિદ્ધિ થઈ' = ગાનની પરાકાષ્ઠામાં પૂરા રાગે ગાવામાં આવ્યું. અને 'ગાનવામાં અંતનું શુદ્ધિ ફલ જ ગાવાનું રહ્યું' = ગાનની પરાકાષ્ઠાનો વિષય અંતનું શુદ્ધ ફલ જ રહ્યું.
- આગાઉની રાગ (પારદ સુધીના) પરાકાષ્ઠા રાગમાં લીન રહી ગઈ અને બાકીના પરાકાષ્ઠા ઉત્તમ રાગની રીતે શુદ્ધ ફલમાં લીન થઈ ગઈ.
- 'અંતરાત્મા' = આફ સ્વીની ગાનમાં આત્મા નિત છે. અંતર છે, સ્વીનું ગાન. નિત ગાન સ્વયં, નિશ્ચય પૂર્તિ સ્વી અને શુદ્ધિનો નિશ્ચય હશે તો ગાનવાની સિદ્ધિ થઈ, આત્માની અનુભૂતિ થઈ.
- અભિનંદન - ઉત્તર છે પ્રભુ તને! ગાનની પરાકાષ્ઠામાં આત્મા શુદ્ધ ફલનું ગાનથયું અને શુદ્ધિની પરાકાષ્ઠામાં આત્મા ફલનો (નિઃશંકપણે) નિશ્ચય થયો તેને અભિનંદન આપે છે, અનુમોદના કરે છે. ભગવાન તે અભિનંદનમાં બીજું કશું તે શું! જુઓ મુનિની નિસ્પૃહતા અને કરુણા!
- ☐ રીત પરના પ્રકરણમાંથી:- • પરફલનો સ્વીકાર રાખી ગાયો અને બીજી પરાકાષ્ઠા ફલની નિષ્પત્તિ થઈ તે નિમ્નસ્વરૂપ અને ગાનમાં આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે; પરંતુ જેને પરફલનો સ્વીકાર છે અને તેને સાગનું નથી છે તેને નિમ્નસ્વરૂપ થતું નથી
- નિત્ય (-સ્વાભાવિક) પરિણતિ = નિમ્નસ્વરૂપ ગાન સારિ - અને શુદ્ધિની પરિણતિ = શુદ્ધ વ્યાપક પરિણતિ; નિર્મળ દ્રવ્યરૂપ પરિણતિ. જુઓ! આ સ્વભાવની પોતાની પરિણતિને જાણે છે. 'અહો હું!' - જુઓ સ્વભાવને પોતાને જે પરિણતિ પ્રગટ થઈ છે તેને ખ્યાલ આવે છે. અમારી પોતાની નિજ સ્વભાવની પરિણતિની વાત કરે છે.
- અહીં દર પાઠ નથી લીધા, બાર પાઠ લીધા છે. સંપૂર્ણ, અબાધિત નથી લીધા.
- બહુ સરસ ગાથા છે. આત્મા અનુભવમાં ડૂબી જાય એવી વાત છે. પછી પછી શું ગાથીશ્વર છે!
- 'જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત, સમજાવ્યું તે પદ નમું શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત' મુનિના ગાનની રે અમૃત વરસ્યાં રે પંચમ કાળમાં! તેં લાવ તેં પંચમ કાળમાં અમૃત વરસ્યાં! વચનામૃત વીતરાગના પરમ શાંત રસમૂળ, ઔષધ જે ભવરોગના કાયરને પ્રતિકૂળ રે મુનિના ગાની અમૃત વરસ્યાં રે પંચમ કાળમાં....' તેને પંચમ કાળ નડ્યો. અને પંચમ કાળ અને શું પામ્યા પંચમ કાળનો.
- બહુ સરસ ગાથા!
- મોરલાની વાત - અહા! આ દશા! હવે મોરલાને મોરલાપણું દેવાં ફરવાનું ગર્વ ભાગશે, પરંતુ આ તો કહે છે કે અંતર સમયમાં શું ભાર આવ્યો છે- શ્રીમદ્ માં પણ આવે છે કે 'અંત સમયમાં રાજ્ય ગાનારને પ્રાપ્ત થાય છે!'

गाथा-१२६ : प्रश्नोत्तर

(१) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- यह गाथा ज्ञेयतत्त्वप्रज्ञापन के अंतर्गत द्रव्यविशेषअधिकार की अंतिम गाथा है।

2- आत्मा ज्ञानरूप सुन्दर है, लेकिन ज्ञेयरूप नहीं है।

३- कर्ता, करण आदि आत्मा ही है- ऐसे निश्चय से परद्रव्य से संबंध छूट कर आत्मा परिशुद्ध होता है।

४- कर्ता, करण आदि आत्मा ही है -ऐसे निश्चय से अभेद आत्मा का अनुभव होता है और आत्मा परिशुद्ध होता है।

५- आत्मप्राप्ति के प्रयोजन के अर्थी हमें "अनेकांत मुद्दकु" जानना योग्य नहीं है।

६- यह गाथा प्रकारांतर से 'एकत्व भावना' की गाथा है।

७- आत्मा बंधमार्ग में तो अकेला ही होता है, किंतु मोक्षमार्ग में देव-शास्त्र-गुरु उसके साथ होते हैं।

८- इस गाथा में छह में से चार कारक लिये गये हैं।

९- 'एकत्व भावना' का फल आत्मा की शुद्धता अथवा सुख है।

१०- ज्ञान की पर्याय में पूरा ज्ञेयभूत शुद्ध द्रव्य आ जाय - यह ज्ञेयतत्त्व की सिद्धि है।

११- जब मेरी श्रद्धा की पर्याय में पूरे द्रव्य का निर्विकल्पपने निश्चय होगा, तब मैं आचार्यश्री के अभिनंदन का पात्र बनूँगा।

१२- आत्मा की परिशुद्धता दो कारणों से प्रगट नहीं होती है: (क) पर से असंपृक्तता और (ख) पर्यायों की निष्कंपता।

१३- एकत्वभावना में अनुरूप आत्मा एक छूटे परमाणु समान है।

१४- मेरी वर्तमान दशा में मैं स्वयं ही मेरे राग का कर्ता, करण, कर्म और कर्मफल हूँ।

१५- यह गाथा प्रकारांतर से 'अन्यत्वभावना' की गाथा भी है।

[હવે શ્લોક દ્વારા એમ કહે છે કે આત્માને અલગ કરનાર શુદ્ધનયનો મહિમા કરવામાં આવે છે:-]

(હરિગીત)

જેણે પરદ્રવ્યો આત્માને કરી ભિન્ન પરદ્રવ્યો થકી,
કરી નિજ વિશેષોથકી એક સામાન્ય જ મહીં;
તે શુદ્ધનય છે પૂરનારો જ્યોતિપ્રકાશ મહા,
ઉત્કટ વિવેકે તત્ત્વને તેણે કર્યું અલગ અહા! ૭.

શ્લોકાર્થ:- જેણે અન્યદ્રવ્યથી ભિન્નતા દ્વારા આત્માને એક બાજુ ખસેડ્યો છે (અર્થાત્ પરદ્રવ્યોથી અલગ દર્શાવ્યો છે) તથા જેણે સમસ્ત વિશેષોના સમૂહને સામાન્યની અંદર મગ્ન કર્યો છે (અર્થાત્ સમસ્ત પર્યાયોને દ્રવ્યની અંદર ડુબાડી દીધા દર્શાવ્યા છે) - એવો જે, ઉદ્ધત જ્યોતિના વિકાસને (-અહંકારને, વિભાવને) લૂંટી લેનારો શુદ્ધનય, તેણે ઉત્કટ વિવેક વડે તત્ત્વને (આત્મસ્વરૂપને) વિવિક્ત કર્યું છે.

૧. વિવિક્ત = શુદ્ધ; એકલું; અલગ.

ભાવાર્થ: • શુદ્ધનય આત્માને તન-કુટુંબ તથા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, રાગ, કર્મ આદિ પરપદાર્થોથી અલગ કરે છે અર્થાત્ પૃથક્ દર્શાવે છે. અહીં ફક્ત અલગ બતાવ્યો એમ નહીં, પરંતુ સંયોગબુદ્ધિ, નિમિત્તાધીન બુદ્ધિ દૂર કરીને સ્વભાવબુદ્ધિ કરાવી, પરદ્રવ્યથી આત્માને અલગ કર્યો-ભિન્ન કર્યો છે; તેમ જ શુદ્ધનય પર્યાયના ભેદને સ્વીકારતો નથી, અભેદ આત્માને જ સ્વીકારે છે.

• આત્માને વિકારને દૂર કરનારો છે અને શુદ્ધતાને પ્રગટ કરનારો છે - એવા ભેદ શુદ્ધસ્વભાવમાં નથી. નિમિત્તના આશ્રિત ભેદ પર્યાયમાં હોય છે, જે સ્વભાવ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં ક્ષણે પ્રગટ થાય છે અને પર્યાયો દ્રવ્યની અંદર ડૂબી જાય છે. આમ શુદ્ધનય વિશેષોને દ્રવ્યસામાન્યમાં મગ્ન કરે છે અર્થાત્ પર્યાયબુદ્ધિ, અંશબુદ્ધિ, રાગબુદ્ધિનો નાશ કરે છે અને સ્વભાવબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ શુદ્ધનય વર્તમાન પર્યાયને અભેદ શુદ્ધ-સ્વભાવમાં લીન કરે છે, જે મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી - જ્યોતિપ્રકાશને લૂંટે છે.

• જેણે = શુદ્ધનયે = સમ્યગ્દર્શનની પર્યાયે (૧) પરદ્રવ્યથી ભિન્ન કર્યો, (૨) ભેદથી ભિન્ન કર્યો, (૩) જ્યોતિના વિકાસને લૂંટી લીધો અને (૪) ઉત્કટ વિવેક વડે તત્ત્વને - આત્મસ્વરૂપને વિવિક્ત - શુદ્ધ - અલગ પ્રગટ કર્યું. ઉત્કટ વિવેક = મહા ભેદજ્ઞાન.

• શુદ્ધનયે સ્વને આત્મદ્રવ્ય તથા પરદ્રવ્યથી ભિન્ન કરી દીધો.

• શુદ્ધનયના ભિન્ન ગુણભેદો પ્રગટ કરે નિર્મળતા - અભેદ સ્વરૂપ અનુભવવાની પદ્ધતિ છે. દર્શનની શરૂઆતની રીત શું છે તે બતાવે છે.

• સમસ્ત વિશેષોના સમૂહને સામાન્યની અંદર મગ્ન કર્યો:- પર્યાયના ભેદને ગૌણ કરીને સામાન્યમાં લીન કર્યો; પર્યાયના ભેદોની દૃષ્ટિ છોડીને અભેદમાં દૃષ્ટિ લગાવી દીધી, ધ્યાનના ધ્યેય અભેદનું ધ્યાન કર્યું - તેમાં લીન લગાવી દીધું.

• નિજ ભિન્નતાવડે આત્માને અલગ... ત્યાં પર દૃષ્ટિ જ્ઞાની છે.

• સમસ્ત પર્યાયો... તો અંદર વર્તમાન પર્યાય અંદર ડૂબી જતી નથી. તો અનુભવ કરનારી પર્યાય અંદર ડૂબી જાય તો અનુભવ કોણ કરે?

• હું પરની ભિન્નતાવાળો છું. હું પર્યાય જેટલો છું - એ જ્યોતિની દૃષ્ટિ છે.

- પરલક્ષી ગાનને વરણો હું વંદું આગળ પડેલો છું - કે ગાનના નિરૂપાયા છે.
- આ ગાનપુરાણ ખંડ છે, પરંતુ એ નરસિંહચરિતની રીત.
- નિબંધકાર ગાંધી ૧૯ માં રૂઢિગતનો વિષય છે, ૧૫માં ગાનનો વિષય છે. ૧૭માં છે ને નરસિંહચરિતનો વિષય-ભેદ છે, પરંતુ તેને તેમાં રૂઢિગત ખરો છે.
- પુરાણમાં ફળ અને પરાય બંને નિરૂપાયાં છે. રૂઢિગતમાં એક અગત્ય ફળ જ નિરૂપાયાં છે. આખ્યાનકારોમાં છે તો પોતાનું ગાન, પરંતુ તે બીજાનું ગાન ખરેખર આવે છે.
- ઉદાહરણ અવતાર છાપ્યો છે = આખ્યાનમાં ગાન પણ અવતારમાં આવતા જાય છે. અહીં ઈતિહાસપુરાણ ખંડનાં પરંપરા તો ભિન્ન ખરાં, આખ્યાન તો ભિન્ન ખરાં, પરંતુ ભાઈઓ પણ ભિન્ન ખરાં.
- અહો! અનુભવસિદ્ધ આખ્યાન ખંડ પદ્ધતિ! આગળ સ્પષ્ટ ખંડ ખાડ્યું છે.
- જુઓ ને મોરલાઓ! ક્યાં ઉદાહરણ ને અવતાર પર પાત્રોની ભાર ઉપાડે છે! ભડકાને ઉપાડવા ફળ થાય? ભાઈ! એના પર એક ભાવ વર્ણન ફળ માટે તું રસ લાગતો, ને શરીર ઉપર આખ્યાને ભારે આવે છે! ભાઈ! એ જુદી રીત છે એને જુદી ભાત. ઉદાહરણ થશે ત્યારે જુદી ભાત છે ને આખ્યાને પણ જુદી જ છે.

[હવે શુદ્ધનય વડે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરનાર આત્માનો મહિમા શ્લોક દ્વારા કરી, દ્રવ્યસામાન્યના ઉદયની પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવે છે.]

(હરિગીત)

પરપરિણતિના નાશથી વળી કર્તા-કર્મ ભેદની
ભ્રાંતિ તણા પણ નાશથી ઉપલબ્ધિ જેને આત્મની;
એવો આત્મા થઈ લીન એક ચિદ્રૂપ નિર્મળ તેજમાં
નિજ સહજ મહિમાના પ્રકાશે મુક્ત રહેશે સર્વદા. ૯

શ્લોકાર્થ: એ રીતે પરપરિણતિના ઉચ્છેદ દ્વારા (અર્થાત્ પરદ્રવ્યરૂપ પરિણમનના નાશ દ્વારા) તેમ જ કર્તા, કર્મ વગેરે ભેદો હોવાની જે ભ્રાંતિ તેના પણ નાશ દ્વારા આખરે જેણે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને ઉપલબ્ધ કર્યું છે - એવો આ આત્મા, ચૈતન્યમાત્રરૂપ વિશદ (નિર્મળ) તેજમાં લીન રહેતો થકો, પોતાના સહજ (સ્વાભાવિક) મહિમાના પ્રકાશમાનપણે સર્વદા મુક્ત જ રહેશે.

ભાવાર્થ: અનુકૂળ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ આત્માને લાભ કરશે અને પ્રતિકૂળ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ આત્માને નુકશાન કરશે - એવી માન્યતા તો સ્થૂળ ભ્રાંતિ છે; પરંતુ આત્માની શુદ્ધતાનો રાગ રહિત વિચાર કરતાં કર્તા, કરણ આદિ ભેદ પાડીને એ ભેદોમાંથી અભેદ આત્મામાં જવાશે નહિ જ [illegible] ભેદનો આશ્રય કરતું હતું, તેનાથી ફરી-ફરી વિકલ્પની અંદર આવશે - એવી માન્યતા પણ સૂક્ષ્મ ભ્રાંતિ છે. એવી ભ્રાંતિનો પણ શુદ્ધ અભેદ આત્માના આશ્રય વડે નાશ કર્યો છે - એવો આ આત્મા પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં જ લીન રહેવાથી પોતાના સ્વાભાવિક મહિમાના પ્રકાશમાન-રૂપે સર્વદા મુક્ત જ રહેશે.

- આ રીતે આ છંદમાં એમ બતાવ્યું છે કે જે આત્માએ પરપરિણતિના ઉચ્છેદ અને કર્તા-કર્મ સંબંધી ભ્રાંતિના નાશ વડે શુદ્ધનયના વિષયભૂત શુદ્ધાત્માને ઉપલબ્ધ કર્યો છે, તે આત્મા સ્વરૂપમાં જ સમાઈ જશે અને હંમેશા સર્વદા મુક્ત જ રહેશે, પ્રકાશમાન રહેશે.
- આ કળશમાં આત્માની પૂર્ણ પ્રાપ્તિની વાત છે. અનુભવની વાત બતાવી છે. દ્રવ્યનો આશ્રય કર્યો - [illegible] છે તેને પૂર્ણ થશે જ. આશ્રય કરતાં કરતાં કેવળજ્ઞાન થશે જ.
- 'એ રીતે' = પૂર્વ ગાથામાં કહ્યું એ રીતે.
- 'પરપરિણતિનો ઉચ્છેદ' = રાગાદિ ભાવોની આત્મબુદ્ધિનો ઉચ્છેદ.
- 'ભેદોની ભ્રાંતિ' = વસ્તુ તો અભેદ છે, તેમાં ભેદોની ભ્રાંતિ નષ્ટ થાય છે.
- અભેદની દૃષ્ટિમાં ભેદ દેખાતા નથી. ભેદ છે ખરા, પરંતુ અભેદની દૃષ્ટિમાં ભેદ દેખાતા નથી, માટે અભૂતાર્થ કહ્યા છે; પરંતુ ભેદ નથી એમ નથી.
- 'હું ભેદસ્વરૂપ છું' - એ ભ્રાંતિ છે; 'હું રાગસ્વરૂપ છું' - એ ભ્રાંતિ તો છે જ.
- 'એવો આ આત્મા' = જે આત્માએ રાગાદિનો અને કર્તા-કર્માદિનો ભેદ નાશ કર્યો છે તેવો આત્મા.
- અરે ભાઈ! તારી તો આ વાત છે! દૃષ્ટિને અભેદમાં લઈ જા, એમાંથી જ [illegible] પ્રગટ થશે અને તું મુક્ત થઈ જઈશ - એ તારી વાત છે. [illegible] પ્રભુ!
- ભેદ દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે, પરંતુ તેનું અનુસરણ ન કરવું - એમ ૮ મી ગાથામાં કહ્યું છે.
- બહુ ઊંચી વાત! પરમ સત્યનો પોકાર છે.

ફલક-૯ | f.૯-૧ | 421

[હવે ઇફેક્ટ દ્વારા નવા વિષયનું - ફલકવિરોધના પરિણામનું - સૂચન કરવામાં આવે છે:]

(ઉદ્દેશન)

સામાન્યના વિશાળ સાગર મન ભરી આ સાગરે;

વિરોધના પરિમાણનો પ્રારંભ થાય છે હવે. ...

ઉદ્દેશ:- આ સર્ગે ફલકસામાન્યના સામે સાગર સાંભર કરીને, હવે ફલકવિરોધના પરિમાણનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

• આ (ગ્રીક ભાષાના 'ડાઇમેન્શન' પ્રમાણ) થી પ્રારંભ કરી પ્રાચીન ગ્રીક અરસ્તુ-આર્કિમિડિસ વગેરે ગણિતશાસ્ત્રીઓની રીતમાં સંખ્યાત્મક-પ્રમાણને બદલે ફલકસામાન્યપ્રમાણ સ્થાપ્યું.

૧. પરિમાણ = પૂરું માપ; વિસ્તારયુક્ત માપ.

સારાંશ: • ફલકસામાન્યપ્રમાણ અધિકાર અને ફલકવિરોધપ્રમાણ અધિકારનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે.

• ફલકસામાન્યપ્રમાણ અધિકારમાં બધા ફલકોમાં પ્રાપ્ત થનારી સામાન્ય વિશેષતાઓ સમાયેલ છે અને હવે ફલકવિરોધ પ્રમાણ અધિકારમાં ગાથા ૧૨૭ થી ૧૪૪ સુધી અઢાર

૧૮ ગાથાઓમાં ફલકના ભેદ-પ્રભેદ અને તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરશે.

• ફલકવિરોધ = ફલકના વિશેષતાના પ્રકાર = ફલકના ભેદો

• વિસ્તારિતમાં = વિસ્તારમાં રહેલું - વધેલું - મન = મનને સાંભર કરીને.

• સામાન્ય ફલકની વ્યાખ્યા કરી, હવે એ ફલકના ભિન્ન ભિન્ન ભેદોની વ્યાખ્યા કરે છે.

• ભગવાનને પણ 'પ્રભુ' કહે છે. પ્રભુ = સ્વરૂપની નિર્મળતા.

• પહેલાં સામાન્ય ફલક કહ્યું હતું, હવે ભેદ અને અનુક્રમના પછી ભેદો આવે છે.

ઉત્થાનિકા: હવે દ્રવ્યવિશેષનું પ્રજ્ઞાપન કરે છે (અર્થાત્ દ્રવ્યવિશેષોને -દ્રવ્યના ભેદોને- જણાવે છે.) તેમાં (પ્રથમ), દ્રવ્યના જીવ-અજીવપણારૂપ વિશેષને નક્કી કરે છે (અર્થાત્ દ્રવ્યના જીવ અને અજીવ એવા બે ભેદો દર્શાવે છે):-

ગાથા:- છે દ્રવ્ય જીવ, અજીવ; ચિત-ઉપયોગમય તે જીવ છે;
પુદ્ગલપ્રમુખ જે છે અચેતન દ્રવ્ય, તેહ અજીવ છે. ૧૨૭.

અન્વયાર્થ: દ્રવ્ય જીવ અને અજીવ છે. ત્યાં, ચેતના-ઉપયોગમય (ચેતનામય તથા ઉપયોગમય) તે જીવ છે અને પુદ્ગલદ્રવ્યાદિ અચેતન દ્રવ્યો તે અજીવ છે.

ભાવાર્થ: દ્રવ્યપણારૂપ સામાન્યની અપેક્ષાએ દ્રવ્યોમાં એકપણું છે તોપણ વિશેષલક્ષણની અપેક્ષાએ તેના જીવ અને અજીવ એવા બે ભેદ છે. જે (દ્રવ્ય) ભગવાન ચેતના વડે અને ચેતનાના પરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે લક્ષિત છે તે જીવ છે, અને જે (દ્રવ્ય) ચેતના રહિત હોવાથી અચેતન છે તે અજીવ છે. જીવનો એક જ ભેદ છે; અજીવના પાંચ ભેદ છે. એ બધાંનો વિસ્તાર આગળ આવશે.

સારાંશ: • હવે આચાર્યદેવ સમસ્ત છ દ્રવ્યોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કહે છે. તેમાં ચેતનામય તથા ઉપયોગમય તે જીવ છે અને પુદ્ગલાદિક અચેતન દ્રવ્યો અજીવ છે.
• દ્રવ્યોને દ્રવ્યરૂપે જાણતાં તેમનામાં ભેદ પડતો નથી. દ્રવ્યપણું એક સરખું હોવા છતાં પણ પ્રત્યેક દ્રવ્યના વિશેષ લક્ષણ ઓળખવાના કારણે ભેદ પડે છે.
• જીવનું વિશેષ લક્ષણ ચેતનામય તથા ઉપયોગમયપણું છે. જીવનો સ્વભાવ સમસ્ત જ્ઞેયોને એક સમયમાં જાણવાનો છે. જો એક પણ જ્ઞેયને જાણવામાં અંતરાય થાય છે તો ચેતના ઉપયોગ જ સિદ્ધ થતો નથી.
• જે દ્રવ્ય ભગવાન ચેતના સહિત અને ચેતનાના ઉપયોગ સહિત છે, તે જીવ છે અને જે ચેતના રહિત હોવાથી અચેતન છે, તે અજીવ છે.
• ભગવાને જ્ઞેયમાં છ દ્રવ્યો જોયાં છે. જ્ઞાનની પર્યાયનો સ્વભાવ છ દ્રવ્યને જાણવું-તે છે; ત્યારે તે પર્યાય પૂરી થાય છે. દ્રવ્ય તો પૂરું છે, પૂર્ણ છે; એની પર્યાય છ દ્રવ્યને જાણે એવી તાકાત-વાળી- તે પૂર્ણ છે. સ્વદ્રવ્યને જાણવાપૂર્વક છ દ્રવ્યને જાણે તે પર્યાયની તાકાત છે. સ્વદ્રવ્યને અને પરદ્રવ્યને અડ્યા વિના પોતાની પર્યાયમાં છ દ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય છે.
• ચેતના= પ્રતિભાસસ્વભાવ; ચેતના એ ગુણ છે. ઉપયોગ = તેનું પરિણમન-પર્યાય. ચેતન દ્રવ્ય છે- ચેતનાનો ધરનાર છે; ચેતનાગુણ છે, તેનું પરિણમન ઉપયોગરૂપ દશા છે.
• ચેતના ગુણ કે ચેતન જેમાં જણાવામાં આવે છે તે ઉપયોગ પર્યાય છે.
• જયસેનાચાર્યની ટીકામાં લખ્યું છે કે નિશ્ચયે શુદ્ધ ઉપયોગ અને વ્યવહારે અશુદ્ધ ઉપયોગ. તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં પણ શુદ્ધ-અશુદ્ધ ચેતનાપણું તે લક્ષણ કહ્યું છે. અહીંયા શુદ્ધ ચેતના એમ જ લખ્યું.
• દ્રવ્યને ધ્રુવ લક્ષણમાં આવે છે? ના. ચેતના લક્ષણ એ તેના પરિણમનના (ઉપયોગના) ખ્યાલમાં આવે છે. એમાં નક્કી થઈ જાય છે કે હું ત્રિકાળી છું જ, પરંતુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ છું. એને ભગવાનને પૂછવા ન જવું પડે! અહીં જ જ્ઞાન થઈ જાય છે તે જ્ઞાનચેતના. તે જ્ઞાનચેતનાની સાથે કર્મચેતના અને કર્મફળચેતના પણ છે. એ અશુદ્ધપણાનું જ્ઞાન પણ જ્ઞાનચેતનામાં ખ્યાલમાં આવે છે; કારણ કે એ શુભાશુભભાવ થાય ત્યાં સુધી દ્રવ્યમાં દશા નથી- એ બાકી પર્યાયમાં છે.
• સ્વદ્રવ્યશુદ્ધિમાં આવે છે કે લક્ષણ શા માટે? લક્ષણ અને લક્ષ્યમાં ભેદ થઈ જાય છે. તો કહે છે

ક્રિયાનો ઉદયને આવ્યું નથી, તેને નિશ્ચયથી ભગવાનમાં આવે છે. એટલે
જ્ઞાનીના શિવા બીજા નિશ્ચયમાં આવવું નથી; પરંતુ નિશ્ચયના ભેદ ઉપર નિશ્ચય ફરવાનું નથી.

- 'હું' તો આત્મસ્વરૂપ છું' – એમાં તો નિશ્ચયનો નાશ થઈ ગયો અને વ્યવહારિક થઈ ગયું.
- સંવેદનરૂપ = અંતરના વેદન દ્વારા ; દ્રવ્યપરિણતિ = આત્માની પરિણતિ. તે દ્રવ્યની પરિણતિ છે.
- આત્માપરિણામ નિશ્ચય = આ આત્મા એના પરિણામમાં પ્રમાણમાં આવ્યું તે ઉપયોગ નિશ્ચય
- ભાઈ! આત્મા અને આત્માને પામવાની આ રીત છે. જ્યારે અને વ્યવહારથી એને ફેરફાર કરતા, અનુભવતા અને અનુભવતા કરતો આત્મા જણાય છે, પરંતુ ખરેખર તો આ આત્માના પરિણામથી આત્મા જણાય છે. આત્મા ભાવમાં એ ગણ કહ્યો છે, તેનો પણ અનુભવ થાય છે; અને અનુભવભાવમાં શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ પરિણામ કહ્યો છે – તે પરિણામની આ વાત છે.
- દ્રવ્યની પરિણતિ દ્વારા આખું દ્રવ્ય પ્રતિભાસિત થાય છે; આખો આત્મા અને આત્મા – તે ઉપયોગમાં પ્રતિભાસિત થાય છે.
- ભગવાનની વાણીએ જેમ ભગવાનના વિરહ ભૂલાવ્યા હોય, તેમ આત્માના ઉપયોગે આત્માના વિરહને ભૂલાવ્યો હોય + ન જણાય તે હું નહિ.
- અનુભૂતિ દશા = પરિણતિમાં આત્માના દર્શન થયા! એને હવે જન્મ-મરણ નહીં. એટલે જે ભવ હોય તે ગણતરીમાં ન હોય – તે તો થવાનું હોય છે.
- ભગવાન કહ્યું હોય તો અનુભવ જ છે તેને જાણ્યું પડશે ને? + હું તેનાથી ભિન્ન છું; શરીર, વાણી, કર્મ આદિ અચેતન છે. તેના નિમિત્તો અજ્ઞાનમાં છે અને ભગવાન આત્માના ઉપયોગમાં આત્મા છે. ભિન્ન આત્મા અવિનાશી, ભગવાન, ભિન્ન અને સંવેદનરૂપ છે; અને તેના પરિણામ ઉપયોગરૂપ પ્રગટ છે.
- આત્માનું પરિણામ (જે પ્રગટ): એક શુદ્ધ પરિણામ તે ધર્મ, (બીજું) અશુદ્ધ પરિણામ તે શુભ અને અશુભ ભાવ તે ધર્મ નહિ. પરથી તો ભિન્ન પડાયું છે, પરંતુ પોતામાં રહેલી અશુદ્ધ આત્માથી પણ ભિન્ન પડાયું છે.
- અશુદ્ધ પરિણતિથી આત્મા નિશ્ચયમાં આવતું નથી.
- ભગવાની આત્મા = જ્ઞાનમાત્ર આત્મા
- કેટલા પ્રકારની વિપરીતતા દેખાવામાં છે, કેટલા પ્રકારની અવિપરીતતા દેખાવામાં આવે તો સિદ્ધાંત રહે.
- દીવાન, અમદાવાદ, ગોધાવાળા ના ૩૫ ભાગ છે.

गाथा-१२७ : प्रश्नोत्तर

(१) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- इस गाथा से द्रव्यसामान्यप्रज्ञापन अधिकार का प्रारम्भ होता है।

2- इस गाथा में द्रव्य के 'जीव' और 'अजीव' ऐसे दो भेद बताये गये हैं।

3- चेतना गुण और उपयोग के सद्भाव अथवा असद्भाव के आधार पर यहां 'जीव' और 'अजीव' के दो भेद किये गये हैं।

4- चेतन द्रव्य है और चेतना पर्याय है।

5- चेतना गुण है और उपयोग पर्याय है।

6- चेतन द्रव्य और चेतना गुण उपयोग में जाने जाते हैं।

7- द्रव्य में स्वरूप (reality) कोई भेद नहीं है।

8- समस्त ज्ञेयों को एक ही समय में जानने का आपका और मेरा स्वभाव नहीं है।

9- 'मैं भवि हूं या अभवि' - यह तो सिर्फ केवली भगवान ही जान सकते हैं, मैं नहीं।

10- आचार्यों के भावों का दोहन कर के सम्यग्दर्शन प्रगट करने की रीत इस गाथा में से पूज्य गुरुदेवश्रीने निकाल कर हमें दिखाया है।

11- भेदज्ञान करने के लिये सिर्फ जीव विषयक ज्ञान ही जरूरी है, अजीव विषयक नहीं।

12- मेरे में अनेक विपरीत मान्यताएँ हैं; इसलिये अनेक प्रकार से मुझे अविपरीतता का ज्ञान करना पड़ेगा।

13- पू. गुरुदेवश्री के प्रवचनों में जिस निःशंकतापूर्वक अप्रतिहत भाव की बात हमेशा आती है - इससे हम जरूर अनुमान कर सकते हैं कि वे शीघ्रातिशीघ्र क्षायिक भाव प्रगट करेंगे ही; और हम भी उनके साथ मुक्तिपुरी में जायेंगे।

ગાથા-૧૨૮

ઉત્થાનિકા: હવે (દ્રવ્યનો) લોક-અલોકપણારૂપ વિશેષ (-ભેદ) નક્કી કરે છે:-

ગાથા:
આકાશમાં જે ભાગ ધર્મ-અધર્મ-કાળ સહિત છે,
જીવ-પુદ્ગલોથી યુક્ત છે, તે સર્વકાળે લોક છે. ૧૨૮.

અન્વયાર્થ: આકાશમાં જે ભાગ જીવ અને પુદ્ગલથી સંયુક્ત તથા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને કાળથી સમૃદ્ધ છે, તે સર્વ કાળે લોક છે. (બાકીનું એકલું આકાશ તે અલોક છે.)

સારાંશ: • ૧૨૭ના ગાથામાં જીવ દ્રવ્યની મુખ્યતાથી દ્રવ્યોના જીવ-અજીવ ભેદનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું હતું. આ ગાથામાં દ્રવ્યનું વિભાજન આકાશ દ્રવ્યની મુખ્યતાથી લોક-અલોક રૂપે કરે છે.

- લોકનું લક્ષણ છ દ્રવ્યોના સમુદાયસ્વરૂપપણું છે. લોકમાં છ દ્રવ્યોનો સમુદાય હોય જ છે. સર્વ દ્રવ્યોનો આધાર, પરમ મહાન આકાશના જેટલા ભાગમાં જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ રહે, તેટલું આકાશ અને અન્ય પાંચ દ્રવ્ય - એવા છ દ્રવ્યોનો સમુદાય લોક છે.
- આકાશના જેટલા ભાગમાં જીવ તથા પુદ્ગલ સ્વયંના કારણે ગતિ તથા સ્થિતિ કરતા નથી, ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય સ્વયંને કારણે રહેતા નથી અને જ્યાં કાળાણુ નથી, એટલું ફક્ત આકાશ જેનું સ્વતત્ત્વ છે તેને અલોક કહે છે. અલોકમાં લોકાકાશ સિવાયનું બાકીનું આકાશમાત્ર છે, અન્ય [illegible] દ્રવ્ય
- લોક મર્યાદિત છે અને અલોક અમર્યાદિત છે. આકાશને હદ નથી છે, ત્યાં ન [illegible]. જાણે કે રાગ વિસ્તાર હોય છે અને જેનું રાગ વિસ્તાર હોય છે તેને હદ હોતી નથી.
- લોકની વિશાળતાને માટે [illegible] સિદ્ધાંતો જાણે છે, તેથી [illegible] જોઈએ.
- લોક છએ દ્રવ્યોના સમૂહનું નામ છે અને [illegible] એટલા આકાશદ્રવ્યનો જ તે ભાગ છે, જ્યાં છએ દ્રવ્યો મળી આવે છે.
- વિશ્વમાં અલોકાકાશ પણ સામેલ છે, લોકમાં અલોકાકાશ સામેલ નથી.
- લોક અને અલોક બે ભિન્ન સત્ય છે એમ કહે છે.
- કાળ નામનું દ્રવ્ય લોકના એક એક પ્રદેશમાં એક એક છે. અલોકમાં કાળ નથી તેમ છતાં એમ [illegible] આવે છે કે અલોકના પરિણમનમાં લોકમાં રહેલું કાળ દ્રવ્ય નિમિત્ત છે.
- વૈજ્ઞાનિકોમાં પાંચ દ્રવ્યની પ્રતીતિ તો કાળ [illegible] માનવામાં આવે છે. તેમાં પ્રતીતિ કાળનો [illegible] છે. પ્રતીતિ તો સ્વીકાર છે, પરંતુ કાળ દ્રવ્ય છે કે નહિ? [illegible] કહેવું કે જેણે કાળ દ્રવ્યને માન્યું નથી તેનું પરિણમન સિદ્ધ થયું જ નહિ.
- [illegible] કાળ માન્યું છે કાળદ્રવ્યને, પણ શાસ્ત્રમાં નહિ. [illegible] નામનું શાસ્ત્ર [illegible] છે, તેમાં [illegible] કે જેણે [illegible] પહેલાં [illegible] માત્ર [illegible] તે [illegible] ગયા છે. - તેમને એનું વિરોધ કર્યું.
- [illegible] કાળ પુષ્ટ અને કાળ [illegible] છે. હવે જેઓએ કાળદ્રવ્યને તો માન્યું નહિ તો [illegible] માન્યા નહિ. માટે તે [illegible] રહી ગયા. કાળ જો [illegible] ન માને તો તે કાળમાં [illegible] આવી જાય, તે કાળ સર્વનું કર્યું નહિ.
- કાળદ્રવ્ય પાંચ દ્રવ્યોને [illegible] પણ નિમિત્ત છે.
- સિદ્ધોનો જીવ ધર્માસ્તિકાય નથી માટે અલોકમાં જતો નથી, પરંતુ એવો તેનો સ્વભાવ જ છે. એની યોગ્યતા જ ત્યાં સુધીની જ છે.
- (અલોકમાં) કાળ ચાલતો નથી = ત્યાં કાળ રહેતો નથી.

check ?→ • [illegible] આકાશના જેટલા ભાગમાં છે તેટલા કાળદ્રવ્ય છે.

गाथा - १२८ : प्रश्नोत्तर

(१) सच या झूठ बताइये।

1- जितने आकाश में छह द्रव्य रहते हैं, उतने आकाश का नाम लोक है।

2- 'लोकाकाश' और 'लोक' में कोई तफावत नहीं है।

3- 'विश्व' और 'लोक' में कोई तफावत नहीं है।

4- अलोकाकाश में जीव और पुद्गल नहीं हैं, क्योंकि वहाँ धर्मास्तिकाय और अधर्मास्तिकाय नहीं हैं।

5- अलोकाकाश में काल द्रव्य नहीं है, क्योंकि वहाँ अन्य चार द्रव्य नहीं हैं।

6- आकाश द्रव्य में वर्तना (परिणमन) नहीं है।

7- काल द्रव्य स्वयं के सिवा अन्य पाँच द्रव्यों के परिणमन में निमित्त होता है।

8- छह द्रव्यों के समूह को विश्व कहते हैं।

9- अलोकाकाश में वर्तना-परिणमन-नहीं है, क्योंकि वहाँ काल द्रव्य नहीं है।

10- ज्ञान की विशालता के लिये ज्ञेयों के विशेषों को यथार्थ रूप से समझना चाहिये।

11- अलोक की मर्यादा - सीमा - कहीं तो होगी ही होगी।

12- लोकाकाश के एक एक प्रदेश पर एक एक कालाणु स्थित है।

13- आकाश के परिणमन में लोकाकाश में स्थित काल द्रव्य निमित्त है।

14- जिस मत में काल द्रव्य का अस्तित्व न हो, वह मत सर्वज्ञ का नहीं हो सकता।

15- सिद्ध का जीव अलोकाकाश में नहीं जा सकता, क्योंकि वहाँ धर्मास्तिकाय नहीं है।

ઉત્થાનિકા: હવે 'ક્રિયારૂપ અને 'ભાવરૂપ એવા જે દ્રવ્યના ભાવો તેમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો વિશેષ (-ભેદ) નક્કી કરે છે:-

ગાથા:

ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવતા જીવપુદ્ગલાત્મક લોકને
પરિણામ દ્વારા, ભેદ વા સંઘાત દ્વારા થાય છે. ૧૨૯.

અન્વયાર્થ:- પુદ્ગલ-જીવાત્મક લોકને પરિણામ દ્વારા અને સંઘાત વા ભેદ દ્વારા ઉત્પાદ, ધ્રૌવ્ય અને વિનાશ થાય છે.

1. સંઘાત = ભેગા મળવું તે; એકઠા થવું તે; મિલન.
2. ભેદ = છૂટા પડવું તે; અલગ થવું તે.

ભાવાર્થ:- વસ્તુસ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવા માટે આ અધિકારમાં છ દ્રવ્યોનું વર્ણન અનેક પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે. એમાં મુખ્ય જીવ-અજીવ અને લોક-અલોકની ચર્ચા થઈ છે. હવે આ ગાથામાં ભાવવાન અને ક્રિયાવાનની વાત કરે છે કે કેટલાક દ્રવ્ય ભાવ અને ક્રિયાવાળા છે જ્યારે કેટલાક દ્રવ્યો માત્ર ભાવવાળા છે.

- ભાવનું લક્ષણ પરિણામ છે અને ક્રિયાનું લક્ષણ પરિસ્પંદ (=કંપન; ક્ષેત્રાંતર) છે.
- પુદ્ગલ તથા જીવ ભાવવાન તેમજ ક્રિયાવાન છે; બાકીના ચાર દ્રવ્યો માત્ર ભાવવાન જ છે.
- આચાર્ય ભગવંતે લોકને ષટ્દ્રવ્યાત્મક જ કહ્યો છે, પરંતુ અહીં પ્રાસંગિક જીવ-પુદ્ગલાત્મક કહ્યો છે. આ વર્ણનમાં આચાર્ય ભગવંતે સક્રિય અને નિષ્ક્રિય દ્રવ્યોરૂપના પ્રશ્નો સ્પષ્ટ કરે છે તથા કહે છે કે જીવ અને પુદ્ગલને અર્થ તેમજ વ્યંજન-અર્થ પર્યાયો હોય છે, જ્યારે બાકી ચાર દ્રવ્યોને માત્ર અર્થપર્યાયો જ હોય છે.
- અર્થપર્યાયો પ્રતિસમય પરિણમનરૂપ હોય છે અને જ્યારે જીવ આ શરીરનો ત્યાગ કરીને (૧ ભવ) બીજા ભવમાં શરીરને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે વિભાવવ્યંજનપર્યાય થાય છે. તેમજ સ્કંધ પુદ્ગલમાં પણ વિભાવવ્યંજનપર્યાયો થાય છે. આ કારણે જીવ તથા પુદ્ગલને સક્રિય દ્રવ્ય કહેવાય છે.
- શુદ્ધ જીવને સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય હોય છે, કારણ કે તેમને ભેદ જ હોય છે, સંઘાત નહિ.
- મળવું- છૂટા પડવું અને હોવું-થાવું તે ક્રિયા છે અને સ્વભાવપરિણમન તે ભાવ છે. જીવ અને પુદ્ગલોમાં 'ક્રિયા' અને 'ભાવ' બન્ને હોય છે, પરંતુ બાકીના ચાર દ્રવ્યોમાં માત્ર ભાવ જ હોય છે.
- એટલે ભાવનું લક્ષણ પરિણમન એટલું જ માત્ર છે અને ક્રિયાનું લક્ષણ એકઠાં તથા પૃથક્ થવું છે. બધાં દ્રવ્યો ભાવવાળા છે; પરંતુ જીવ-પુદ્ગલ સ્વભાવ હોવાથી એકત્ર તથા વ્યતિરેકો પ્રાપ્ત થવા છતાં ઉત્પન્ન થાય છે, ટકે છે અને નષ્ટ થાય છે. અન્વય ધ્રૌવ્યપણાને તથા વ્યતિરેકો ઉત્પાદ-વ્યયપણાને ઉપજાવે છે.
- પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ક્રિયાવતી શક્તિ પણ હોવાથી અનેક ક્ષેત્રાંતર હોવાની સંભાવનાના કારણે પૃથક્ પરમાણુ એકઠા થાય છે અને એકઠા થયેલા પરમાણુ પૃથક્ થાય છે - આ રીતે પુદ્ગલ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, ટકે છે અને વિનષ્ટ થાય છે.
- જીવદ્રવ્યમાં પણ ક્રિયાવતી શક્તિ હોવાથી - શરીરના ત્યાગ (પરિસ્પંદ) (ક્ષેત્રાંતર) સ્વભાવને કારણે તે ઉત્પન્ન થાય છે, ટકે છે અને વિનષ્ટ થાય છે.
- શરીર અને આત્માની ક્રિયાવતી શક્તિને સારી રીતે સમજવાથી એક પદાર્થ બીજાને લાવે જાય છે, એમ ન હોવાથી ગડબડ આવ્યું એ અહીં વિપરીત માન્યતાનો અભાવ થઈ જાય છે.
- ગમનક્રિયા હોવાના કારણે જીવ તથા પુદ્ગલને સક્રિય દ્રવ્ય અને ગમનક્રિયાના અભાવને

નિયમો રોજ બાર ઈન્દ્રિયો નિષ્ક્રિય કરવા જોઈએ છે.

• નિયંત્રણ છે માટે પરિણામ થાય છે – એમ ખરું નહિ; પરંતુ તેની ક્રિયાત્મક શક્તિના નિયમો થાય છે. – દાખલામાં એનો બહુ વિસ્તાર છે.

• સ્થિરતાની માટર પરંતુ બધાર આવે છે.

• બાહ્ય = પરિણામ. બાહ્યનું પ્રતીક પરિણામ માત્ર છે = પોતાના સ્વભાવથી જ પરિણમે છે, બીજા ખેંચી લઈ નહિ.

• ક્રિયા = ક્રિયાંતર. ખેંચી બાર વિચાર ખરા હોય, નિયમ જ ક્રિયાંતર કરે એમ નહિ.

• પરિવર્તન = નિયમ = ક્રિયાંતર થયું. પોતાના નિયમમાં ઉપાદાનનું નિમિત્ત નહિ. ખેંચ થાય ખરા ક્રિયાંતર ન થાય. એ તો જ્ઞાયક, જ્ઞાતાપણું થોડા થોડા જાય એટલે...! એહો! આચાર્યનું બળ! તેની સૂક્ષ્મતા! એક પરમાણુની પર્યાય એકબીજાના પરિણામ પરિણમે તે સ્વ જાતિથી એવા ગુણ! એ તો સર્વજ્ઞે જાણ્યું છે. દાખલ, જ્ઞાયક બધાથી પૂરતો છે. એક એક પુદ્ગલ ૧૨ ઈન્દ્રિયાનું.

• બાહ્યના પરિણામમાં ઉપાદાન બાહ્ય થાય છે – તે જ્ઞાન જેવું છે, બધું થાય છે એમ પુદ્ગલપણે નિયમ રહે છે.

• બાહ્યમાં પણ ક્રિયાંતરની યોગ્યતા હોય છે. શરીરાદિ બધું છે તેની સાથે બાહ્ય પોતાની ક્રિયાવતી શક્તિએ નિયમ બોલાય જાય તે ઉપાદાન; જે પહેલાં નિમિત્ત હતું તે નિમિત્તનો બાહ્ય એમ બાહ્યપણે નિયમ રહે તે પુદ્ગલ એની જ થયું તે તેના સ્વભાવથી થયું, બીજા ખેંચી નહિ.

• બાહ્ય તરફની દૃષ્ટિમાં બાહ્ય–અબાહ્ય તરફની દૃષ્ટિ આવતી કે નહિ? તો બાહ્ય એને અબાહ્ય તરફનું એવું જ્ઞાન તે કર્યું ખરું કે નહિ? જ્ઞાન વિના દૃષ્ટિ–વિચાર નિયમ બેસશે?

• લોકસૂત્ર શરીરને ખેંચતું નથી, પરંતુ શરીર પોતાની ક્રિયાવતી શક્તિએ નિયમ બને જાય છે, લોકસૂત્રને ખરાબ નહિ. એમ નિમિત્તનો નાશ (બાહ્ય) એને નવા સંયોગનો ઉપાદાન થાય છે.

• એક રીતે વસ્તુનો જેવો સ્વભાવ છે, તેવો જણાય છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું જાણ્યું એને પ્રતીત કર્યું તે સમ્યગ્દર્શન છે.

• પરદ્રવ્ય માટે એ એકલા પોતાનો જ છે.

• બાહ્યના એકની બાજુ છે એ, બાપુ!

• પુદ્ગલસાર તે ખેંચી બાર લઈ જાય. સમયસાર તે સહજ લેવાય. સમયસાર એમ માટે ૧૯ બાર આવે છે. પુદ્ગલસાર સાથે પાંચમી બાર લેવાય છે – દીશે જ લેવાય છે.

• [બાહ્ય તરફની દૃષ્ટિ કરવા માટે બાહ્ય એને અબાહ્ય તરફનું એવું જ્ઞાન કર્યું ખરું તે વાત સાંભળીને –]

રામજીભાઈ: એ તો દાખલો બોલે થઈ ગયો!

પૂ. ગુરુદેવ: હળવો થઈ જાય એવી વાત છે! વિપરીત માન્યતાથી છૂટો થઈ જાય એવી વાત છે.

• બહુ ઊંચા ગયા છે, એહોહો!

गाथा - 129 : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

(1) भाव (2) क्रिया	(A) परिस्पंदन- कंपन- क्षेत्रांतर होना; मिलना और बिछड़ना। (B) परिणाम- परिवर्तन; अन्वय और व्यतिरेकों को प्राप्त होना।
(3) सक्रिय द्रव्य (4) निष्क्रिय द्रव्य	(C) धर्म, अधर्म, आकाश और काल। (D) जीव और पुद्गल।

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- जीव न होने के कारण मुर्दा चलता नहीं है।

2- इस गाथा में 'भाव' और 'क्रिया' की अपेक्षा से छह द्रव्यों का वर्गीकरण किया गया है।

3- छह ही द्रव्य भाववान हैं।

4- छह ही द्रव्य क्रियावान हैं।

5- पुद्गल द्रव्य सक्रिय है, काल द्रव्य निष्क्रिय है।

6- आत्मा के प्रदेशों के कंपन में धर्मास्तिकाय निमित्त है।

7- विभाव व्यंजन पर्यायें जीव और पुद्गल में ही होती हैं।

8- कार पेट्रोल के कारण नहि, किंतु उसकी क्रियावती शक्ति के कारण चलती है।

9- सिद्धों का जीव निष्क्रिय द्रव्य है।

10- सभी द्रव्यों का परिणमन काल द्रव्य के कारण होता है।

11- लोहचुंबक लोहे को खींचता है।

ગાથા-130 130→ 430

ઉત્થાનિકા: હવે, ગુણાશ્રિતને દ્રવ્ય આશ્રિત છે (અર્થાત્ ગુણોના અનેક દ્રવ્યોના ભેદ છે) એમ જણાવે છે:-

ગાથા:- જે લિંગથી દ્રવ્યો અહીં 'જીવ' 'અજીવ' એમ જણાય છે,
તે જાણ મૂર્ત-અમૂર્ત ગુણ, અતદ્ભાવથી વિશિષ્ટ જે. 130.

અન્વયાર્થ: જે લિંગો વડે દ્રવ્ય જીવ અને અજીવ તરીકે જણાય છે, તે અતદ્ભાવવિશિષ્ટ (-દ્રવ્યથી અતદ્ભાવ વડે (ભિન્ન એવા) મૂર્ત-અમૂર્ત ગુણો જાણવા.

સારાંશ: • હવે મૂર્ત અને અમૂર્તના રૂપમાં છ દ્રવ્યોને પ્રસ્તુત કરે છે.
- લિંગથી શું = ઓળખાણ; ક્લિંગ = ચિહ્નવાળું; લિંગ = ચિહ્ન - નિશાની; વિશિષ્ટ = ખાસ
- અતદ્ભાવ = (સર્વથા) તે-પણે નહિ હોવું તે; તદ્ભાવ = તે-પણું, સ્વરૂપ, તે-પણે હોવું.
- દ્રવ્ય અને ગુણોનો અભિન્નપ્રદેશત્વ હોવાથી તદ્ભાવ છે અને સંજ્ઞા-સંખ્યા-લક્ષણાદિની અપેક્ષાએ ભેદ હોવાથી અતદ્ભાવ છે. આમ દ્રવ્ય અને ગુણો પરસ્પર (કથંચિત્) તદ્ભાવ પણ છે અને (કથંચિત્) અતદ્ભાવ પણ છે.
- જે પોતાના દ્રવ્યના આધારે ટકી રહે છે, તેને જ ગુણ કહેવાય છે. દ્રવ્યને ગુણ દ્વારા લક્ષિત કરવામાં આવે છે. પરસ્પર મળેલી વસ્તુઓને જેના વડે ભિન્ન કરવામાં આવે છે, તેને લક્ષણ કહે છે.
- ગુણ પોતાના દ્રવ્યનો આશ્રય કરે છે, પરંતુ આશ્રય દેતા નથી. જેનાથી દ્રવ્ય ઓળખાય શાસ્ત્ર-ચિહ્ન લિંગ તે ગુણ છે. જો કે દ્રવ્ય અને ગુણમાં પ્રદેશભેદ નથી, તો પણ સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણાદિ ભેદથી તેમનામાં ભેદ છે. એકનું નામ દ્રવ્ય છે, બીજાનું નામ ગુણ છે. તેમનામાં સંખ્યા ભેદથી ભેદ છે. દ્રવ્ય સંખ્યાએ એક છે, ગુણ સંખ્યાએ અનેક છે. દ્રવ્ય લક્ષ્ય છે, ગુણ લક્ષણ છે. દ્રવ્ય આશ્રય દેનાર છે, ગુણ આશ્રય લેનાર છે. દ્રવ્યમાં ગુણ હોય શકે છે, પરંતુ એક ગુણોમાં દ્રવ્ય હોતું નથી. દ્રવ્ય અનંત ગુણોનો પિંડ છે, ગુણમાં એક ગુણ છે. અનેક પ્રયોજનાદિ ભેદ છે.
- આમ આ ગાથામાં એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જે લિંગો (ચિહ્નો) વડે દ્રવ્યને ઓળખવામાં આવે છે, તેને ગુણ કહે છે. મૂર્ત દ્રવ્યોના બધા ગુણ મૂર્ત અને અમૂર્ત દ્રવ્યોના બધા ગુણ અમૂર્ત હોય છે.

! દ્રવ્યાશ્રયા ગુણાઃ; પરંતુ ગુણાશ્રયા દ્રવ્યાઃ એમ નથી. ગુણો વસ્તુના આશ્રયે રહેતા છે અને ગુણથી દ્રવ્ય જાણવામાં આવે છે.

- 'દ્રવ્ય ગુણ વડે પ્રાપ્ત થાય છે' = લિંગ-ગુણ વડે દ્રવ્ય ઓળખવામાં આવે છે. ચેતના ગુણ તે લિંગ છે. અલિંગગ્રહણ લિંગથી આત્માને ઓળખવામાં આવે છે - જાણવામાં આવે છે.
- પ્રશ્ન: તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તો ઉપયોગ આત્માનું લક્ષણ કહ્યું છે?

ઉત્તર: ચેતના અને ચેતનાનો ઉપયોગ - એ બંને જાણવામાં આવે છે; પણ કેમ? ચેતનાની પર્યાય. દ્રવ્ય ધ્રુવ જણાતો નથી. ગુણ તો ધ્રુવ છે - ચેતના નિત્ય છે. તેનાથી આત્મા ઓળખાતો નથી, પરંતુ તેની પર્યાય - ઉપયોગથી જાણવામાં આવે છે.

- જયધવલાના 13 મા અધિકારમાં છે. કર્મના સંબંધના નિમિત્તે આત્માને મૂર્ત પણ કહ્યો છે. એ તો નૈગમનયના કથનથી એક વાત કરે એમાં એમ આવ્યું કે પરમાણુ પરમાણુને સ્પર્શે છે, આત્મા પરમાણુને સ્પર્શે છે. ત્યાં સ્પર્શ એટલે સંબંધ હોય છે - માટે. 13 મા અધિકાર ઉપર ગયેલા છે. સમયસાર ગાથા 3 માં કહ્યું છે કે પોતાના ગુણ-પર્યાયને ચૂંબે છે, સ્પર્શે છે, પરંતુ પરદ્રવ્યને ચૂંબતા કે સ્પર્શતા નથી.

• આ પરમાત્માનો છે અવ્યક્ત નિરંજન સાકારરૂપ, ભગવદ્રૂપ, અવ્યક્ત પરમાત્મા.

• જ્ઞાન ને કર્મ નહિ અને કર્મ ને જ્ઞાન નહિ; કારણ કે જ્ઞાન કે ભક્તિ દ્વારા જે જાણવામાં આવે છે, તે તરત ઉત્તર થઈ જાય!

• જ્ઞાન દ્વારા-ભક્તિ દ્વારા જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન છે જેને ભિન્ન ભિન્ન કર્મ જાણવામાં આવે છે. દરેક કર્મની ભિન્નતા ને રાગ અનુભવાય છે. આપણે વિવેક માટે ભિન્ન કર્મની

• એટલે ભિન્ન દ્વારા જ્ઞાન એને સ્પર્શ, રસ, ગંધ જેવા પુદ્ગલ જાણવામાં આવે છે. [થાય છે.

• 'જ્ઞાન પણ તાદાત્મ્ય વડે વિશિષ્ટ (= પરથી ભિન્ન) દેખાય વિશેષને પ્રાપ્ત છે' = 'રાગ ને આત્મા' એમ આત્મા જાણવામાં આવ્યો તો તે પરદ્રવ્યથી વિશેષપણે જાણવામાં આવ્યો. 'રાગ ને આત્મા' એમ તે બન્ને દ્રવ્યો ભિન્ન પાડ્યા ત્યારે રાગ અને આત્મામાં કથંચિત તાદાત્મ્ય છે અને રાગ, વ્યવહારથી ભલે દેખાતો કારણ કથંચિત અતાદાત્મ્ય છે. રાગ અને આત્મા તદ્રૂપ છે- પરદ્રવ્યથી ભિન્ન છે તે અપેક્ષાએ તાદાત્મ્ય કહ્યો. કથંચિત તાદાત્મ્ય અને કથંચિત અતાદાત્મ્ય!

• 'નિશ્ચય કહેવો ભાવ' = રાગ ને આત્મા જાણવામાં આવે તે નિશ્ચય કહેવો ભાવ.

• પંચાસ્તિકાયમાં રાગને આત્માનું લક્ષણ કહ્યું છે, ને પરથી જુદું પાડ્યા કહ્યું છે. રાગ એ ને આત્માનો છે એમ જાણવા માટે રાગને જીવ-ચિહ્ન કહ્યું છે. જ્યાં કહે છે કે જે રાગ પેદા હોય તે રાગની પર્યાયમાં જાણવામાં આવે છે અને તે રાગની પર્યાય જીવ-ચિહ્ન છે.

• આત્મીક લક્ષણો ઓળખો અનુભવો.- એ એવા [illegible] કરો નહિ.

• તું કહ્યા છો કે ત્યારા રાગ અને આત્માને પરાક્રમ કહ્યા છો - ઢાંકી ગણધરોમાં છે એ માટે નહિ.

• પર્યાય વડે પર્યાયવાન જાણવામાં આવે છે. પર્યાય ને ચિહ્ન અને પર્યાયવાન દ્રવ્ય- એ બે વચ્ચે અતાદાત્મ્ય છે.

• જ્ઞાન-દર્શન ચિહ્નથી આત્મા જાણવામાં આવે છે.

• ભાઈ! જ્ઞાનના એકત્વ દ્વારા છે- જેની આગળ જગતની કિંમત ઉડી જાય છે. એ જ્ઞાન તીર્થંકરોની પ્રતિમાની આગળ ઈન્દ્રો પણ ગીરાટનો મહિમા ઉડી જાય છે. તેના ઉપર ઢાળ્ય ત્યારે રાગ [illegible] થાય છે. એ [illegible] મા તો માણસો [illegible] આવે છે.

• સ્વરૂપમાં 2½ દ્રવ્યનું ગુણસ્થાન થયું. અરે! માથામાં રગ છે એ માનવું ને ગૌણ માટે ગુણસ્થાન છે.

• પ્રભુ ને માન એની સાથે છે મહાસિદ્ધ નહિ. - કારણ કે એના રાગમાં એમ આવ્યું છે. એવા તો ભગવાને રીતે પાડે છે - ભગવાનને સમવસરણમાં આવ્યું છે ને? - એ માનને માટે છે એમ માન છે! અરે પ્રભુ! તું શાંતમાં આવ! ભગવાનનું સમવસરણ તો અસંખ્ય અલૌકિક વસ્તુ- ભવ ભાવનું- પુણ્યથી છે. એમ ભગવાન ત્રિલોકનાથ કહે એમ કહ્યું નથી કહ્યું છે. આપણે ભગવાન [illegible] કરો છો. [illegible] ભગવાનના સમવસરણમાં [illegible] આવ્યું છે- એમ માને છે તેઓ.

गाथा – 130 : प्रश्नोत्तर

(1) सच या झूठ बताइये।

1- परस्पर मिली हुई वस्तुओं को जिनके द्वारा भिन्न किया जाता है, उन्हें लक्षण कहते हैं।

2- गुण द्रव्य के आश्रय से और द्रव्य गुणों के आश्रय से रहते हैं।

3- द्रव्य लिंग है और गुण लिंगी है।

4- गुण लिंग है और द्रव्य लिंगी है।

5- द्रव्य और गुण के बीच में कथंचित भेदभाव और कथंचित अभेदभाव है।

6- मूर्त और अमूर्त सभी द्रव्यों के गुण तो अमूर्त ही होते हैं।

7- मूर्त कर्मों के साथ संबंध होने के कारण व्यवहार में आत्मा को मूर्त कहा गया है।

8- चेतन लिंग द्वारा जीव और स्पर्श, रसादि लिंग द्वारा पुद्गल जानने में आता है।

9- राग को किसी भी अपेक्षा से आत्मा का लक्षण नहीं कहा जा सकता है।

10- पर्याय लिंग है और पर्यायवान लिंगी है।

11- एक परमाणु को छह अवयव कहे हैं – चार दिशा और दो विदिशा।

ઉત્થાનિકા: હવે મૂર્ત અને અમૂર્ત ગુણોનાં લક્ષણ તથા સંબંધ (અર્થાત્ તેમને ક્યા દ્રવ્યો સાથે સંબંધ છે તે) કહે છે:-

ગાથા:
ગુણ મૂર્ત ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય તે પુદ્ગલમયાત્મક બહુવિધ છે;
દ્રવ્યો અમૂર્તિક જેહ તેના ગુણ અમૂર્તિક જાણજે. ૧૩૧.

અન્વયાર્થ:- ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય એવા મૂર્ત ગુણો પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક અનેકવિધ છે; અમૂર્ત દ્રવ્યોના ગુણો અમૂર્ત જાણવા.

સારાંશ:- • પુદ્ગલ-પરમાણુ તો ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી, તો પછી તેને મૂર્તિક શા માટે માની શકાય? - કારણ કે મૂર્તની પરિભાષા તો 'ઇન્દ્રિયોને ગ્રાહ્ય' બતાવવામાં આવી છે. આચાર્ય પ્રભાચંદ્રના પ્રવચનસારની 'સરોજભાસ્કર ટીકા'માં આનો ઉત્તર એમ આપવામાં આવ્યો છે કે 'ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ થવાની યોગ્યતારૂપ શક્તિની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ પરમાણુ પણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય માનવામાં આવ્યો છે.'

• સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણવાળા પુદ્ગલદ્રવ્યો મૂર્ત દ્રવ્યો છે અને જીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ તથા કાળ અમૂર્તદ્રવ્ય છે. મૂર્ત દ્રવ્યમાં મૂર્તગુણ છે અને અમૂર્તદ્રવ્યોમાં અમૂર્ત ગુણ છે - અમૂર્તત્વ-અરૂપીપણું છે. આ ગુણોમાં રૂપીપણું અને અરૂપીપણું - એમ વિશેષતા હોવાથી, ભિન્નતા હોવાથી, પુદ્ગલદ્રવ્યમાં રૂપીપણું છે અને જીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ તથા કાળમાં અરૂપીપણું છે - એવો વિભાગ કરવો તે જ્ઞાનની વિશેષતાનું કારણ છે.

• આત્મા ભગવાનમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ નથી; તેમ જ બાકીના ચાર દ્રવ્યોમાં પણ સ્પર્શાદિ ગુણ નથી. એમ જ્ઞાને મૂર્ત-અમૂર્તના ભેદ યથાર્થ જાણવા તે જ્ઞાનની વિશેષતાનું કારણ છે.

गाथा-१३१ : प्रश्नोत्तर

(१)- 'सच' या 'झूठ' बताइये।

१- पुद्गल परमाणु को हम अपनी इन्द्रियों से देख नहीं सकते, सूंघ नहीं सकते, स्पर्श नहीं कर सकते, चख नहीं सकते; इसलिये उसे 'इन्द्रियग्राह्य' नहीं कहना चाहिये।

२- समयसारजी में जीव में उत्पन्न होते हुए राग को पुद्गल का परिणाम कहा है; इसलिये राग मूर्त है।

३- अमूर्तपना आकाश का लक्षण है।

४- मूर्तपना पुद्गल का लक्षण है।

५- हमें पुद्गल द्रव्य के स्पर्शादि का अनुभव होता है, इसलिये पुद्गल इन्द्रियग्राह्य है; ज्ञानी को आत्मा का अनुभव होता है, इसलिये ज्ञानी को आत्मा इन्द्रियग्राह्य है।

गाथा-१३१: प्रश्नोत्तर (cont.)

(२) जोड़ी मिलाइये।

गाथा नं.	छह द्रव्यों का वर्गीकरण	जोड़ी मिलाइये	
१२७	चेतन-अचेतन	1. अचेतन	A. जीव और पुद्गल
१२८	लोक-अलोक	2. लोक	B. सभी छह द्रव्य
१२९	सक्रिय-निष्क्रिय (क्रियावान-भाववान)	3. सक्रिय	C. पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश और काल
१३०-१३१	मूर्त-अमूर्त	4. अमूर्त	D. जीव, धर्म, अधर्म, आकाश और काल

ગાથા - ૧૩૨

ઉત્થાનિકા:- હવે મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણો કહે છે:-

ગાથા:- છે વર્ણ તેમ જ ગંધ વળી રસ-સ્પર્શ પુદ્ગલદ્રવ્યને,
— અતિસૂક્ષ્મથી પૃથ્વી સુધી; વળી શબ્દ પુદ્ગલ, વિવિધ જે. ૧૩૨.

અન્વયાર્થ:- વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ (-એ ગુણો) સૂક્ષ્મથી માંડીને પૃથ્વીપર્યંતના (સર્વ) પુદ્ગલને હોય છે; જે વિવિધ પ્રકારનો શબ્દ તે પુદ્ગલ અર્થાત્ પૌદ્ગલિક પર્યાય છે.

ભાવાર્થ: • વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ ગુણ સૂક્ષ્મથી લઈને પૃથ્વી સુધીના બધા પુદ્ગલોમાં હોય છે. જે વિવિધ પ્રકારનો શબ્દ છે તે ગુણ નથી, પરંતુ ભાષાવર્ગણારૂપ અનંત પુદ્ગલોની મળેલી સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય છે, અને કર્ણેન્દ્રિયનો વિષય છે.

• ઠંડા-ઉના આદિ આઠ પ્રકારના સ્પર્શ, ખાટો-મીઠો આદિ પાંચ પ્રકારના રસ, સુગંધ-દુર્ગંધ એમ બે પ્રકારની ગંધ અને સફેદ-લાલ-કાળો આદિ પાંચ પ્રકારના વર્ણ ઈન્દ્રિયોથી જાણી શકાય છે, કારણ કે તેઓ ઈન્દ્રિયોના વિષયો છે. (સ્પર્શ/રસ/ગંધ/વર્ણ: ૮/૫/૨/૫)

• અણુ પરમાણુ તથા કાર્મણવર્ગણા આદિ જે સૂક્ષ્મ સ્કંધ છે, તે વર્ણાદિમાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ અવસ્થાના સમયમાં પણ ઈન્દ્રિયોથી જ્ઞાત થવાની તાકાત તેનામાં વિદ્યમાન છે, કારણ કે સ્થૂળ થતાં તેઓ ઈન્દ્રિયોથી જાણી શકાય છે.

• ચંદ્રકાંતમણિરૂપ પૃથ્વીમાં, અરણિની લાકડીમાં અને જવમાં સ્પર્શાદિ ચારેય ગુણ હોવા છતાં ચંદ્રકાંતમણિરૂપ પૃથ્વીમાંથી ઝરતા પાણીમાં ગંધ અવ્યક્ત છે, અરણિની લાકડીમાંથી થતા પુદ્ગલ અગ્નિમાં ગંધ તથા રસ અવ્યક્ત છે અને જવ ખાવાથી થતા વાયુમાં ગંધ, રસ તથા વર્ણ અવ્યક્ત છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે અમુક ઈન્દ્રિયો દ્વારા વ્યક્ત ન હોવા છતાં પણ તેમને (પાણી, અગ્નિ, વાયુને) પુદ્ગલની પર્યાય કહેવામાં આપત્તિ આવતી નથી.
શબ્દ માત્ર કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા જ ગ્રાહ્ય છે અને અન્ય ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય નથી; તો પણ શબ્દની પર્યાયની અંદર સ્પર્શાદિ ગુણ રહેલાં છે - આથી શબ્દ પુદ્ગલની જ પર્યાય છે. આમ શબ્દ મૂર્ત કે અમૂર્ત દ્રવ્યોનો ગુણ નથી, પરંતુ પુદ્ગલોની અવસ્થા છે.

• પ્રશ્ન: શબ્દનું આટલું બધું વિવેચન કરવામાં હેતુ શું આવ્યો?
ઉત્તર: અનાદિથી અજ્ઞાની ભ્રમ છે કે આત્મા બોલી શકે છે, અને શબ્દને પરિણમાવી શકે છે. વળી આ જગતમાં નિંદા-પ્રશંસાના શબ્દોને કારણે રાગ-દ્વેષ કરે છે; પરંતુ ગમે તેવા શબ્દો હોય તે તો પુદ્ગલની પર્યાય છે, જડ છે અને આત્મા તેનો જ્ઞાતા છે - જેના આવું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં અજ્ઞાનબુદ્ધિના રાગ-દ્વેષનો અભાવ થઈને ભૂમિકાનાં શાંતિ પ્રગટ થાય છે અને તે જ હેતુ છે.

• ઉક્ત નૈયાયિક દર્શનોમાં શબ્દને આકાશનો ગુણ માનવામાં આવ્યો છે.(1) જો શબ્દ આકાશનો ગુણ હોય તો, ગુણ-ગુણીમાં પૃથક્ પ્રદેશોનો અભાવ હોવાથી, ગુણ આકાશ પણ કર્ણેન્દ્રિયનો વિષય બનવો જોઈએ. (૨) વળી શબ્દ પુદ્ગલદ્રવ્યનો પણ ગુણ નથી પરંતુ પર્યાય છે, કારણ કે શબ્દ અનિત્ય હોય છે; જ્યારે ગુણ અનિત્ય નથી હોતો, પરંતુ નિત્ય જ હોય છે.

૧. પુદ્ગલમાં જેમ સ્પર્શાદિ ગુણો છે, તેમ દરેક દ્રવ્યમાં અનંત અનુપલબ્ધ ગુણો છે; અને તેની પ્રકારના વિશેષાદિ અવસ્થામાં જ હોય. આ શું કહેવામાં તો આવ્યું કહી ગયા છે કે દરેક અનંત અનુપલબ્ધ ગુણ નિત્ય છે, તેની પર્યાય પ્રગટ હોય કે ન હોય; પણ તેથી તેના ગુણ અસિદ્ધ થાય છે એમ નહિ. દ્રવ્યની પર્યાયના નાશ પણ અનંત ગુણની સિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે પર્યાય પલટતી છે, અનિત્ય છે; પરંતુ તે ગુણોને - ઉત્પત્તિના સ્થાનને

સિદ્ધ કરે છે.

• અનંત જ્ઞાનની પર્યાય પણ તેના નિત્ય જ્ઞાનગુણને સિદ્ધ કરતી નથી. મિથ્યાત્વની પર્યાય તેના શ્રદ્ધાગુણનો નિષેધ કરતી નથી. રાગરૂપણું ભલે પર્યાયમાં ન આવ્યું હોય, પરંતુ તે ચારિત્ર ગુણનો નિષેધ કરે છે, એમ નથી. રાગની પર્યાય વિકારી છે, માટે ચારિત્રનો અવિકારી ગુણ નથી - એમ સિદ્ધ થતું નથી. સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય હોય તો જ શ્રદ્ધાગુણ સિદ્ધ થાય એમ નથી. પર્યાયમાં અનંતતા, વિપરીતતા હોય, પરંતુ તેથી તેના ગુણની પૂર્ણતા - અખંડતા - ખંડાય છે, એમ નથી.

• શબ્દને ઉત્પન્ન કરનારો કોઈ ગુણ નથી. શબ્દને ઉત્પન્ન કરનાર પુદ્ગલ છે. જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ શ્રદ્ધાગુણ છે, એમ શબ્દને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ ભાષાવર્ગણા સ્વતંત્ર છે એમ ન કહેવું. શબ્દની પર્યાય ક્ષણિક છે, પરંતુ તેના ગુણો નિત્ય છે.

• શબ્દ ગુણ પણ નથી અને સ્વાભાવિક પર્યાય પણ નથી; પરંતુ પુદ્ગલની વિભાવ પર્યાય છે.

• શબ્દ પર્યાય છે તો તેનો ગુણ કયો? - તો (કોઈ નહિ) કોઈ ગુણની પર્યાય નથી, અનુજીવી ગુણની પર્યાય છે.

• શબ્દ પર્યાય તે વ્યંજન પર્યાય છે.

• જયસેનાચાર્ય: આગમ અને અનુમાન એ અંતર અનુભવની પ્રેરણા છે.

• જડનું જ્ઞાન - આ હું નથી, એમાં હું નથી - તે માટે અને ચેતનનું જ્ઞાન - આ હું છું - એ માટે કરવાનું છે.

• અબદ્ધસ્પૃષ્ટને જાણનારી પર્યાયને જૈનશાસન કહ્યું, ૧૫ ગાથાને જાણનારી પર્યાયને નહિ. નાસ્તિ અવસ્થા, અસ્તિ મુક્તિ - તેનું જ્ઞાન તે જૈનશાસન છે. માટે એમ ૧૫ ગાથાનો ભાવ જાણીને તેમાંથી પાછા વળ્યું અને આત્માનું અસ્તિત્વ તે મારું અસ્તિત્વ છે એમ જાણનાર અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને જોયું છે તેના અસ્તિત્વમાંથી પાછા વળ્યું.

• પાણીમાં ગંધ અવ્યક્ત છે, અગ્નિ વાયુ ઉપાદાનો અવસ્થા છે, પરંતુ અનુમાન અને આગમથી તેમાં ગંધ છે.

• ચૈતન્ય માંહે ખાલી થાય અને ખાલી માંહે ભરી થાય.

• જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ 'ઠ' છે. 'ઠ' સ્વભાવ તે સ્વભાવવાનનો છે; માટે 'ઠ'માં અનુભૂતિ કે વિપરીતતા ન હોય; તેથી 'ઠ' સ્વભાવ તે ત્રિકાળ સ્વભાવ છે.

• વ્યક્ત કે અવ્યક્ત પર્યાયને ધારણ કરનાર નિત્ય દ્રવ્યસ્વભાવ ત્રિકાળ જાણવો નથી. વ્યક્ત પર્યાય ન હોય માટે નિત્ય ગુણ ન હોય તેમ બનતું નથી. ગુણ તો નિત્ય જ છે, વ્યક્ત પર્યાય હોય કે ન હોય.

गाथा - 132 : प्रश्नोत्तर

① 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1 - एक परमाणु में इन्द्रियग्राह्य होने की ताकत व्यक्तपने है।

2 - पृथ्वी के स्पर्श, रस, वर्ण और गंध हमारी इन्द्रियों से ग्राह्य हैं, यह बताता है कि अनेक पुद्गल परमाणु के गुणों या शक्तिपने इन्द्रियग्राह्य हैं।

3 - पर्याय की व्यक्तता अथवा अव्यक्तता द्रव्य के नित्यपने के साथ विरोध उत्पन्न नहीं करती है।

4 - इस गाथा में बताये हुए शब्द के और स्वरूप को समझना धर्म की प्राप्ति का उपाय बन सकता है।

5 - स्पर्श - 5 प्रकार के, रस - 8 प्रकार के, गंध - 2 प्रकार की और वर्ण - 5 प्रकार के होते हैं।

6 - शब्द गुण नहीं है, किंतु समुच्चय गुण की पर्याय है।

7 - शब्द भाषावर्गणा के अनेक पुद्गलों की असमानजातीय द्रव्यपर्याय है।

8 - अग्नि में गंध और रस होने की कोई संभावना नहीं है।

ગાથા 133-134

ઉત્થાનિકા:- હવે અમૂર્ત એવાં બાકીનાં દ્રવ્યોના ગુણો કહે છે:-

ગાથા:-
અવગાહ ગુણ આકાશનો, ગતિહેતુતા છે ધર્મનો,
વળી સ્થાનકારણતારૂપ ગુણ જાણ દ્રવ્ય અધર્મનો. 133
છે કાળનો ગુણ વર્તના, ઉપયોગ ભાખ્યો જીવમાં,
એ રીત મૂર્તિવિહીનના ગુણ જાણવા સંક્ષેપમાં. 134

અન્વયાર્થ:- આકાશનો અવગાહ, ધર્મદ્રવ્યનો ગમનહેતુત્વ અને વળી અધર્મદ્રવ્યનો ગુણ સ્થાનકારણતા છે. કાળનો ગુણ વર્તના છે, આત્માનો ગુણ ઉપયોગ કહ્યો છે. આ રીતે અમૂર્ત દ્રવ્યોના ગુણો સંક્ષેપથી જાણવા.

ભાવાર્થ:- પૂર્વે કહેલું તે સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ પુદ્ગલ દ્રવ્યોનું લક્ષણ જણાય છે. અહીં અમૂર્ત દ્રવ્યોનું લક્ષણ તેમનાં વિશેષ ગુણો દ્વારા કથન કરવામાં આવ્યું છે.

- એકસાથે પરિણમનરૂપ વિશેષ લક્ષણમાં આવતું લોકાકાશ સર્વે દ્રવ્યોનું લક્ષણ જણાય છે. જ્યારે સમસ્ત દ્રવ્યો જેના નિમિત્તે અવગાહ (અવકાશ) પામે છે એવું કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ; તે દ્રવ્ય લોકાલોકવ્યાપક આકાશ છે. જીવ-પુદ્ગલો ગતિ કરતાં જણાય છે, તેથી જેમ માછલીને ગતિમાં નિમિત્ત જળ છે, તેમ જીવ-પુદ્ગલોને ગતિમાં નિમિત્તભૂત કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ; તે દ્રવ્ય લોકવ્યાપક ધર્મદ્રવ્ય છે. જેમ મનુષ્યને સ્થિતિમાં નિમિત્તભૂત પૃથ્વી છે, તેમ જીવ-પુદ્ગલોને સ્થિતિમાં નિમિત્તભૂત કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ; તે દ્રવ્ય લોકવ્યાપક અધર્મદ્રવ્ય છે. જેમ કુંભારના ચક્રને ફરવામાં ખીલી નિમિત્તભૂત છે તેમ (તેમ નિયમથી) સર્વ દ્રવ્યોને પરિણમનમાં નિમિત્તભૂત કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ; તે દ્રવ્ય અસંખ્યાત કાલાણુઓ છે કે જેમના પર્યાયો સમય, ઘડી, દિવસ, વર્ષ ઈત્યાદિરૂપે જણાય છે.
- આ પ્રમાણે ગુણભેદથી દ્રવ્યભેદ નક્કી થયો.

સારાંશ:-
- 'આ રીતે ગુણવિશેષથી દ્રવ્યવિશેષ જાણવો.'
- અમૂર્ત દ્રવ્યોના ગુણ અહીં સંક્ષેપમાં બતાવ્યા, તેનો અર્થ એમ નથી કે તે દ્રવ્યોમાં માત્ર તે જ ગુણો છે. તે ગુણો તો તે દ્રવ્યોની ઓળખાણના ચિહ્ન વિશેષ છે; પરંતુ તેની સાથે અનંત બીજા ગુણો તેમનામાં છે.
- જે (વિશેષ) ગુણ જે દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે, તે (વિશેષ) ગુણ તે જ દ્રવ્યમાં માત્ર હોય છે, અન્ય દ્રવ્યોમાં નહિ.
- કાળદ્રવ્ય બધા દ્રવ્યોને ઉપકાર કરે છે, તે વાસ્તવિક વર્તનારૂપ પરિણમનમાં નિમિત્ત છે.
- તત્ત્વાર્થસૂત્ર (મોક્ષશાસ્ત્ર)માં એક દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્ય પર 'ઉપકાર' કરે છે એમ જે લખ્યું છે ત્યાં 'ઉપકાર' શબ્દનો અર્થ 'નિમિત્ત બને છે' - એમ થાય છે. જીવોના સંસાર-ભ્રમણ તથા દુઃખ-સુખમાં નિમિત્તપણા રૂપે ઉપકાર કર્મરૂપ પુદ્ગલ છે. આત્મિક સુખની 'પ્રાપ્તિ' તો સ્વદ્રવ્ય દ્વારા સ્વદ્રવ્યના આશ્રયથી જ થાય છે એમાં કોઈ પરદ્રવ્યનો ઉપકાર છે જ નહિ.
- જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વ-પર પ્રકાશક છે. જેમાં એક સાથે બધાને જાણવાની તાકાત છે. જ્ઞેયોનું [illegible] રાગનું કારણ નથી, પરંતુ પોતાના રાગની યોગ્યતા જ રાગનું કારણ છે.
- પ્રશ્ન. જ્ઞાનના અંતરમાં બધા જ્ઞેયો જાણવાથી જ્ઞાન મલિન થઈ જશે. એવા આત્માને જાણવાથી લાભ તો શું થાય છે?

ઉત્તર: અનેક પ્રકારના જ્ઞેયોને જાણવાનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે. જ્ઞાન જ્ઞેયને જાણે તે જ્ઞેય જ્ઞાનને મલિન કરતું નથી, જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવમાં જ એકાકાર રહે છે. જ્ઞેયોને જાણવાથી જ્ઞાન મલિન થતું નથી, પરંતુ પ્રેમના ભાવે રાગ કરીને જ્ઞેયોને જાણવાથી જાણવા-

દશા નિયત થાય છે.

• અનંત દોષો પુનઃ ભાવના નો સ્તૂપ કરે છે, માટે રાગ નહીં થતો; પરંતુ રાગની મલિનતા છે, તેથી રાગ થાય છે.

• આ [illegible] છે. જેવા દોષ છે, તેવા જ તેમને જાણવા - એ મારું કર્તવ્ય છે, આ દ્રવ્ય અને શક્તિનું કારણ છે.

• જે ભાવે પરને જાણ્યું તે વખતે [illegible] અથવા કાર્ય કરે છે કે આત્મા પરને જાણતો જ નથી; તેથી એ પુદ્ગલ ઇત્યાદિના કારણ ઉપર ઉપચાર કરવામાં આવે છે.

• સાધન દ્રવ્યનું રૂપ છે. એમાં છ દ્રવ્યો આવ્યાં છે. તેનું પરિણમન નિજ થાય છે, તે કહે છે. છ દ્રવ્ય છે, માટે છ આવ્યાં છે.

• 'સર્વ પદાર્થો ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે' - એમાં ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય શું છે? દ્રવ્ય-ગુણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નહીં, પરંતુ એની પર્યાય ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. તેના પરથી દ્રવ્ય-ગુણ નક્કી થાય છે.

• દરેક ગુણના પરિણામ તે તેને જાણવાનું સાધન છે. તે પરિણામથી તે તે દ્રવ્યનું ઓળખાણ થાય છે. પરિણામને જ અહીં ગુણ કહ્યા છે. બધાં દ્રવ્યોમાં એમ લઈ લેવું.

• આકાશનો વિશેષ ગુણ અર્થાત્ આકાશના અવગાહન ગુણના પરિણામ તેના અને સમયના ગુણોમાં (=પર્યાયમાં) બધા દ્રવ્યોને આકાશ અવગાહન આપે છે.

• આકાશના અવગાહન ગુણના પરિણામ બીજા દ્રવ્યોને અવગાહન આપવામાં નિમિત્ત થાય છે, પરંતુ તેને બીજા દ્રવ્યથી જુદું પાડ્યું છે. તેથી આકાશ દ્રવ્ય ભિન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે.

• એમ જ ધર્મનો વિશેષ ગુણ = ધર્મના ગુણનાં પરિણામ; અધર્મનો ગુણ = અધર્માસ્તિકાયના ગુણનાં પરિણામ; (આદિ બધા દ્રવ્યોમાં લઈ લેવું) છે.

• ગમનપરિણામ = ગતિરૂપે વર્તનારાં પરિણામોને; સ્થાનપરિણામ = સ્થિરતાના પરિણામને વર્તનારાં પદાર્થો જીવ અને પુદ્ગલો.

• (અમુક દ્રવ્ય) વર્તના પરિણામને (બીજા દ્રવ્યના) વર્તના પરિણામ ભિન્ન છે.

• જીવના પાંચેય દ્રવ્યની સમય સમયની પર્યાયને કાળના વર્તના ગુણની પર્યાયનું નિમિત્તપણું છે.

• સમયવૃત્તિનું હેતુપણું = સમય સમયની પરિણતિનું નિમિત્તપણું; દરેક (બાકી)ના પાંચેય દ્રવ્યની સમય સમયની પર્યાય પોતપોતાના ઉપાદાનથી છે, તેને કાળનું નિમિત્તપણું છે.

• પર્યાય પર્યાયને ભિન્ન કોણ? ગુણને શું છે? (=ગુણ ભિન્ન ન હોય) ૧૦૦ ગ્રામ ગાંઠમાં આવ્યું તે તો દરેક દરેકને આવતા ભિન્ન હોય તો ભિન્ન કહેવાના પુદ્ગલ આવે, માટે બધાના પરિણામને દ્રવ્ય ભિન્ન ન હોય, પરંતુ એક પર્યાય ભિન્ન હોય.

• દરેક દ્રવ્યનો સમયવર્તી પરિણામ તો પોતાનો જ પરિણામ છે. કાળના પરિણામ તેને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. દરેક (પાંચેય) દ્રવ્યની અમુક સમયની પર્યાય તે કાળના માપથી જણાય છે (અર્થાત્ વ્યવહારથી જણાય છે), પોતાથી જણાતી નથી. એ સમયનું માપ કાળથી છે.

• આકાશના અવગાહન ગુણના અમુક પરિણામમાં આવતા પોતપોતાને અવગાહન આપવાનું નિમિત્ત ભિન્ન કહેવાતું નથી છે. અવગાહન નિમિત્તની શક્તિ તો તેની, પરંતુ તેનું નિમિત્તપણું આકાશના અમુક ગુણમાં છે. એવા અનંત ગુણ આત્મામાં છે.

• ટીપ્પણમાં અને વિસ્તાર ત્યાં ને જોવાનું સ્વરૂપ | 1933, 93?-3 [440]
અને અવગાહન - આ બેજ ગુણ આકાશના, બાકીનું પણ ઉપર દ્રવ્યોના
અનંત ગુણો બાકીનામાં છે અથવા ગુણ પણ આકાશમાં છે.
• અને આકાશદ્રવ્યના ગુણ તેના જેટલા પ્રદેશ છે, તેટલા અનંત ગુણ છે. તેમાં એક
અવગાહન નામનો ગુણ છે. પરમાણુપ્રદેશમાં રહ્યું છે કે દરેક દ્રવ્યમાં અનંત સામાન્ય
અને અનંત વિશેષ ગુણો છે.
• જો ક્ષેત્રમાપ હોય તો બધાને અવગાહનમાં નિમિત્ત થાય. અને એક એક પ્રદેશ જ
હોય તે અવગાહનમાં શી રીતે નિમિત્ત થાય? બધા દ્રવ્યો જ્યાં છે ત્યાં આકાશ રહેલું છે,
માટે તેમાં બધાના અવગાહનમાં નિમિત્ત થવાની તાકાત છે. આમ સાબિત થયું કે
અવગાહન ગુણ આકાશનો છે.
• અવકાશ = ખાલી જગ્યા; ખાલી જગ્યા (પોલાણમાં [illegible]); અવકાશ આપવો.
આકાશના અવગાહન ગુણની એક સમયની પર્યાય આકાશ દ્રવ્યને જણાય છે.
• જ્યારે બોલવામાં ... થાય છે ત્યારે નિમિત્ત એક જ છે - એ વાત કેવળ જ્ઞાનમાં
જ છે, ઉપર ... નથી.
• ક્ષેત્રનું પરિમાણ જીવનો વિશેષ ગુણ છે. તે ... તે પરિણામ દ્વારા જીવ જણાય છે,
ગુણ દ્વારા જીવ જણાતો નથી. ક્ષેત્રના નાના-મોટા પરિણામ દ્વારા આ દ્રવ્ય નિત્ય, આ
ગુણ નિત્ય એમ જણાય છે. (આમ ઉપર બધા દ્રવ્યો વિષે સમજવું.)
• જીવમાં ભાવક, પ્રકાશક અને વેદક એવા ત્રણ ગુણો છે. ભાવક ગુણ છે તેથી તે ~~[illegible]~~
અનાજને પચાવે છે - પાચન કરે છે, પ્રકાશક ગુણથી પ્રકાશે છે અને વેદક ગુણથી ભોગવે
છે. તેમ જ રીતે આત્મામાં શ્રદ્ધાગુણની એક પર્યાય આત્માના અનંત ગુણોનું પાચન કરે
છે - નિઃશંકપણે પ્રતીતમાં લાવે છે; જ્ઞાનમાં પ્રકાશ નામનો ગુણ છે તેથી તે પ્રકાશે છે;
ચારિત્ર ગુણ વિકારી પરિણામોને ભોગવે છે. એક અનંતી ચારિત્ર ગુણની પર્યાયોનો એક
ગુણ અને બીજા અનંત ગુણોનો દરિયો આત્મા છે.
• આ પ્રમાણે ગુણભેદથી દ્રવ્યભેદ નક્કી થાય છે = આ પ્રમાણે ગુણના પરિણામ દ્વારા દરેક
દ્રવ્યની ભિન્નતા સિદ્ધ થઈ. આ દ્રવ્યવિશેષ અધિકાર છે. દરેક દ્રવ્યના દરેક ગુણની
પરિણતિ ભિન્ન છે, તે અહીં બતાવ્યું છે.

गाथा - १३३, १३४ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

द्रव्य	विशेष गुण
1. जीव	A. स्थानकारणता
2. धर्म	B. गमनहेतुत्व
3. अधर्म	C. अवगाह
4. आकाश	D. उपयोग
5. काल	E. वर्तना

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- अधर्मद्रव्य बाकी के पांच द्रव्यों को स्थिति करने में निमित्त होता है।

2- समय, घड़ी, दिन, वर्ष आदि व्यवहार से कालद्रव्य के पर्याय हैं।

3- इस गाथा में द्रव्यविशेष से गुणविशेष को बताया गया है।

4- कालद्रव्य में दो ही गुण हैं: वर्तना और अमूर्तपना।

5- "परस्पर उपग्रहो जीवानाम्"। मोक्षशास्त्र के इस सूत्र का अर्थ- "जीयो और जीने दो" (Live & Help Live) करने में आता है, वह यथार्थ ही है।

6- इस सूत्र में "उपग्रह" = "उपकार" का सही अर्थ 'निमित्त बनना' होता है।

7- आत्मा परको जानता ही नहीं है।

8- "मूर्त पदार्थ इन्द्रियग्राह्य है" - का मतलब "मूर्त पदार्थ इन्द्रियों के द्वारा जाना जा सकता है" - ऐसा होता है।

9- इस गाथा में कहे गये पाँच अमूर्त द्रव्यों के 'विशेषगुण' का अर्थ इन 'विशेष गुणों के परिणाम' - ऐसा करना चाहिये।

10- एक द्रव्य दूसरे द्रव्य के परिणमन में निमित्त नहीं होता, किंतु एक द्रव्य की वर्तमान पर्याय दूसरे द्रव्य की वर्तमान पर्याय में निमित्त होती है।

11- जैन सिद्धांत प्रवेशिका में बताये गये अस्तित्व, वस्तुत्व आदि छह सामान्य गुण ही हरएक द्रव्य में होते हैं।

12- द्रव्य उसके गुण द्वारा नहीं, परंतु उस गुण के परिणाम द्वारा जानने में आता है।

13- इस गाथा में प्रत्येक विशेष गुण के परिणाम से उसके संबंधित द्रव्य की सिद्धि की गयी है।

ગાથા - ૧૩૫

ઉત્થાનિકા: હવે દ્રવ્યોનો પ્રદેશવત્ત્વ (પ્રદેશવાળાપણું) અને અપ્રદેશવત્ત્વરૂપ વિશેષ (-ભેદ) બતાવે છે:—

ગાથા:
જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલકાય, ધર્મ, અધર્મ વળી આકાશને
છે સ્વપ્રદેશ અનેક, નહિ વર્તે પ્રદેશો કાળને. ૧૩૫.

અન્વયાર્થ: જીવો, પુદ્ગલકાયો, ધર્મ, અધર્મ વળી આકાશ સ્વપ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત અર્થાત્ અનેક છે; કાળને પ્રદેશો નથી.

સારાંશ: હવે આ ગાથામાં સપ્રદેશ-અપ્રદેશ અર્થાત્ અસ્તિકાય તથા નાસ્તિકાય ભેદોની ચર્ચા પ્રારંભ કરે છે.

- એક પ્રદેશ = પ્રદેશમાત્ર = અપ્રદેશી ; અનેક પ્રદેશ = પ્રદેશવાન = સપ્રદેશ.
- જીવ, પુદ્ગલ, આકાશ, ધર્મ તથા અધર્મ દ્રવ્યને અનેક પ્રદેશ છે, તેથી તેઓ અસ્તિકાય છે, પરંતુ કાળદ્રવ્ય પ્રદેશોથી રહિત છે (= એક પ્રદેશ છે), તેથી નાસ્તિકાય છે.
- જેમ દીપકનો પ્રકાશ પોતાના સંકોચવિસ્તાર સ્વભાવને કારણે ઘડાવગેરે સ્થાનમાં રહી જાય છે, તેમ જીવ પણ પોતાના સંકોચવિસ્તાર સ્વભાવને કારણે પ્રાપ્ત શરીરમાં રહી જાય છે. જ્યારે પુદ્ગલ અપ્રદેશ છે, તોપણ સ્નિગ્ધ રુક્ષતાના કારણે તે પોતાના પ્રદેશ વધારી શકે છે અને સ્કંધરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મદ્રવ્ય તથા અધર્મદ્રવ્ય અસંખ્યપ્રદેશ ધરાવે છે અને આકાશ વિશાળ અનંતપ્રદેશ છે. કાળાણુમાં સ્નિગ્ધ રુક્ષતા નથી, તેથી અપ્રદેશ જ છે – એમ જાણવાથી સંસાર નાશક તત્ત્વનું જ્ઞાન થઈ જાય છે.
- ચાર સપ્રદેશ અર્થાત્ અસ્તિકાય દ્રવ્યો: જીવ, ધર્મ, અધર્મ લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યપ્રદેશ છે, આકાશ વિશાળ અનંતપ્રદેશ છે. પુદ્ગલ પરમાણુદ્રવ્ય એકપ્રદેશ જ છે, તેમ છતાં સ્કંધની અપેક્ષા ઉપચારથી તે સંખ્યાત, અસંખ્યાત તથા અનંત પ્રદેશ પણ કહેવાય છે.
- એક અપ્રદેશ અર્થાત્ નાસ્તિકાય દ્રવ્ય: કાળદ્રવ્ય એકપ્રદેશ છે અને (પુદ્ગલ પરમાણુ જેવું) સ્નિગ્ધ રુક્ષત્વ તેમાં ન હોવાને કારણે કાળાણુ નાસ્તિકાય કહેવાય છે.
- બહુ પ્રદેશોના સમૂહને 'કાય' કહેવાય છે. પાંચ અસ્તિકાયોમાં જીવાસ્તિકાય ઉપાદેય છે, તેમાં પણ પંચપરમેષ્ઠિરૂપ પર્યાય ઉપાદેય છે, તેમાં અરહંત તથા સિદ્ધદશા ઉપાદેય છે, તેમાં પણ સિદ્ધદશા ઉપાદેય છે. વસ્તુતઃ વાત એમ છે કે રાગાદિ સંકલ્પ વિકલ્પ-જાળોના નિષેધના સમયે સિદ્ધ જેવું સમાન પોતાનું શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ જ ઉપાદેય છે. – (આચાર્ય જયસેન)
- પ્રદેશવત્ત્વ = પ્રદેશવાળાપણું ; અપ્રદેશવત્ત્વ = એક પ્રદેશ
- અસંખ્ય: અહીં ગાથામાં અનેકને માટે અસંખ્ય શબ્દ વાપર્યો છે. અનેક પણ તેમાં આવી જાય.
- જીવ કેટલેક સંકોચાય, પરંતુ તેના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં સંકોચ નથી; તેમ તેના પ્રદેશ જેટલા પહોળા છે, તેમાં પણ સંકોચ નથી. નિગોદના એક શરીરમાં અનંત જીવ અને તે દરેકના અસંખ્ય પ્રદેશ; પરંતુ તેમાં દરેક પ્રદેશની પહોળાઈ સંકોચાતી નથી, પરંતુ તે આમ જ પથરાયેલા છે તે સંકોચાયેલા છે – ઘણા પ્રદેશો સાથે આવી ગયા છે, પ્રદેશની પહોળાઈ તો કાયમ રહેલ છે. અસંખ્ય પ્રદેશ જીવની આવી વાત બીજે ક્યાંય નથી!
- ઉપચારથી પુદ્ગલને પ્રદેશવાન કહેવાય છે, પરંતુ એવો ઉપચાર કાળાણુને લાગુ પડતો નથી, કારણ કે તેમાં સ્નિગ્ધ-રુક્ષતા નથી માટે બે કાળાણુઓ ભેગા થતા નથી. ઉપચારે ભેગા થાય એવું પણ નથી.
- 'પરંતુ પરસ્પર સ્પર્શ નહિ હોવાથી' = બે કાળાણુઓ ભેગા થતા નથી માટે.

- પુદ્ગલ દ્રવ્ય અપૂરણ છે અને તેને પરમાણુ અર્થાત્ વ્યવહારે (સ) પૂરણ કહેવામાં આવે છે. પુદ્ગલમાં સંઘટન શક્તિ નથી તે માટે વ્યવહારે ન અનંત પૂરણ છે.
- આ વાત સમજ નો અભાવ આવતા આ માર્ગ સરળ છે, ભાવે ધ્યાન આવતા વાત નથી.

गाथा-१३५ : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1. प्रदेशत्व	A. अनेकप्रदेशीपना
2. अप्रदेशत्व	B. प्रदेश सहित पना
3. अस्तिकाय	C. अनेकप्रदेशी, अप्रदेशी, प्रदेशमात्र
4. नास्तिकाय	D. अनेक प्रदेशी, सप्रदेशी, प्रदेशवान
5. पुद्गल परमाणु	E. अप्रदेशी, नास्तिकाय
6. कालाणु	F. व्यवहार से अप्रदेशी, अस्तिकाय
7. जीव	G. लोकप्रमाण असंख्यात प्रदेशी
8. धर्म	H. लोक प्रमाण असंख्यात प्रदेशी
9. अधर्म	I. सर्वगत अनन्त प्रदेशी
10. आकाश	J. अप्रदेशी
11. काल	K. लोकप्रमाण असंख्यात प्रदेशी

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- हाथी का जीव जब उत्तर भव में निगोद के शरीर में उपजता है, तब उसके जीव के प्रदेशों की चौड़ाई संकोच पाती है।

2- निगोद का जीव जब उत्तर भव में हाथी के शरीर में उपजता है तब, जैसे कोई दीपक को एक छोटे से कमरे में से बहुत बड़े कमरे में ले जाने पर उसका प्रकाश फैल जाता है इसी तरह, वह जीव के प्रदेश हाथी के बड़े शरीर में फैल जाते हैं।

3- इस मूल गाथा में 'असंख्य' शब्द का अर्थ 'अनेक' होता है, जिसमें 'अनंत' भी शामिल है।

4- पुद्गल द्रव्य और काल द्रव्य दोनों ही एकप्रदेशी हैं, फिर भी पुद्गल को अस्तिकाय और काल को नास्तिकाय कह कर हमारे पूर्वाचार्यों ने अन्याय किया है।

5- आत्मा के असंख्य प्रदेशीपने की बात सिर्फ सर्वज्ञकथित जैनदर्शन में ही है।

6- इस गाथा की बात समझ कर यही मार्ग सच्चा है, ऐसा विश्वास हमें होना चाहिये।

ગાથા ૧૩૬

ઉત્થાનિકા: હવે પુણ્યના અને અપુણ્યના ઉદયો ક્યાં રહેતાં છે તે બતાવે છે:-

ગાથા: લોક અલોક આમ, લોક ઊર્ધ્વ-મધ્ય-અધો ભાગ છે,
છે શાશ્વત-અકૃત્રિમ ત્યાં, તે જીવ-પુદ્ગલથી તે ભરેલ છે. ૧૩૬.

અન્વયાર્થ: આકાશ લોકાલોકમાં છે, લોક ઊર્ધ્વ અને અધોરૂપ ભાગ છે, લોકમાં બે દ્રવ્યો અકૃત્રિમ રીતે ત્યાં છે, અને તે લોકમાં બે દ્રવ્યો જીવ અને પુદ્ગલો છે.

ભાવાર્થ: • આગલી ગાથામાં સ્વપુણ્યના અને અપુણ્યના ઉદયોની વાત કરી. હવે આ ગાથામાં તે દ્રવ્યો ક્યાં-ક્યાં રહે છે અર્થાત્ ક્યું દ્રવ્ય ક્યાં રહે છે - તેની વાત કરે છે.

• ત્રણ પણ લોકમાં છે, કારણ કે જીવ અને પુદ્ગલોના પરિણામો દ્વારા ત્યાંની રચનાદિ પર્યાયો વ્યક્ત થાય છે.

• પુણ્યનો ગતિ-સ્થિતિ રૂપ આધાર તે જીવનો ઉદય છે અને લોકનો હેતુભૂત ધર્મ-અધર્મ જુદા પુદ્ગલનો ઉદય નથી, જીવ અને પુદ્ગલનો ગમન લોકમાં થયા વિના અંત દેશમાં રહેવાનો નિયમ નથી.

• આધાર અપેક્ષા: જીવ સિદ્ધશિલાના ભાગે નિશ્ચયથી પોતપોતાના શુદ્ધ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અને જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણોના આધારભૂત પોતાના ભાગોમાં રહે છે; તો પણ વ્યવહારથી સિદ્ધશિલામાં રહે છે; તેમ બીજા પદાર્થ પણ નિશ્ચયથી પોતપોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે; તો પણ વ્યવહારથી લોકાકાશમાં રહે છે. જીવ અનંત છે અને પુદ્ગલ તેનાથી પણ અનંતગુણા છે, તેમ છતાં એક દીપકના પ્રકાશમાં અનેક દીપકોના પ્રકાશની જેમ વિશિષ્ટ અવગાહન શક્તિને કારણે અસંખ્યાત પ્રદેશી એક લોકમાં પણ આ બધાનું એક સાથે રહેવું વિરોધને પ્રાપ્ત થતું નથી.

• જે રીતે સાકરની ડળી પાણીના ઘડામાં સમાઈ જાય રહે છે, તેમ લોકમાં દ્રવ્યોનો સમૂહ રહે છે.

• ગાથાર્થ એ છે કે નિશ્ચયથી તો પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતપોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં રહે છે; તેમ છતાં વ્યવહારથી આકાશ લોકાલોકમાં અને શાશ્વત દ્રવ્યો લોકમાં રહે છે.

• સમવાય = ભેગાં રહેવું. સમવાય એટલે અસમવાયમાં રહેવું છે = છ દ્રવ્યો છે ત્યાં અને છ દ્રવ્યો જ્યાં નથી ત્યાં પણ આકાશદ્રવ્ય રહેવું છે. આકાશના લોક-અલોક એવા ભાગ નથી, એ તો એક સ્વભાવ છે - અખંડ વ્યાપક છે.

• લોકની બહાર નિમિત્ત નથી માટે જીવ પુદ્ગલ ત્યાં જતા નથી - એમ નથી. ત્યાં જવાની તેમનામાં યોગ્યતા જ નથી, માટે જતા નથી. લોક પ્રમાણ જ રહે એવો જ તેમનો સ્વભાવ છે.

• જીવ અને પુદ્ગલો દ્વારા ત્યાંના રચનાદિ પર્યાયો વ્યક્ત થાય છે - એ વ્યવહારથી કહ્યું છે. (ત્રિકાળ) જીવ-પુદ્ગલના પરિણામોથી તે જણાય છે.

• લોકના અંત પ્રદેશમાં અંત સિદ્ધ છે.

• અંત-અંત જીવ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે છે. સમુદ્ઘાત સિવાયના સમયમાં લોકના અંત દેશમાં રહે છે. સમુદ્ઘાત વખતે જીવના દરેક પ્રદેશ લોકના અંત-અંત પ્રદેશ પર આવે, પછી લોકના અડધા ભાગ જેટલી (અનુગની) અવગાહનાના હોય ત્યારે (લોકના) અંત પ્રદેશો (જીવના) બે પ્રદેશ આવે. દશમા ભાગમાં હોય તો અંત પ્રદેશ દશમા ભાગમાં આવે.

સમયસારના ભાગમાં (ટીકામાં) (ગાથા) અને પ્રકરણમાં (બાકીના) લખાયેલ (પુરેપુરા) લખાણ.

Ref: જુઓ પ્રવચનસુધા ભાગ ૬, પાનું ૧૨૧.

गाथा-126 : प्रश्नोत्तर

(1) खाली जगह पूरिये (FILL THE BLANKS):

- जीव उसके ___(1)___ स्वभाव के कारण और पुद्गल उसके ___(2)___ गुण के कारण समस्त ___(3)___ में अथवा उसके एक देश में रह सकता है।

(A) सक्रिय (D) लोकालोक
(B) निष्क्रिय (E) लोक
(C) संकोच-विस्तार (F) स्निग्ध-रूक्षत्व

- महाराजा श्रेणिक का जीव अब ___(4)___ से नरक में है ___(5)___ से लोकाकाश प्रमाण अपने शुद्ध ___(6)___ प्रदेशों में रहता है।

(G) निश्चय (J) संख्यात
(H) व्यवहार (K) असंख्यात
(I) अनन्त

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- समस्त लोक रत्नों की राशि के समान कालाणुओं से भरा हुआ है।

2- मैं निश्चय से मेरे गुण-पर्याय में रहता हूं और व्यवहार से लोक में रहता हूं।

3- आकाश द्रव्य के लोक और अलोक ऐसे दो विभाग हैं।

4- जीव और पुद्गल के परिणाम से काल की पर्यायें व्यक्त होती हैं - अर्थात् काल की पर्यायें उन परिणामों से मापी जाती हैं।

5- समुद्घात होने के बाद जब जीव का विस्तार संकोच होकर लोक के 25 वें भाग जितना होता है तब लोक के 25 प्रदेश पर जीव का एक प्रदेश होना चाहिये।

ગાથા ૧૩૭

ઉત્થાનિકા: હવે પ્રદેશવત્ત્વ અને અપ્રદેશવત્ત્વ કયા પ્રકારે સંભવે છે - ઉદ્ભવે છે તે કહે છે -

ગાથા:
જે રીત આકાશ-પ્રદેશ, તે રીત શેષદ્રવ્ય-પ્રદેશ છે;
અપ્રદેશી પરમાણુ વડે ઉદ્ભવ પ્રદેશ તણો બને. ૧૩૭.

અન્વયાર્થ: જે રીતે તે આકાશપ્રદેશો છે, તે જ રીતે બાકીનાં દ્રવ્યોના પ્રદેશ છે (અર્થાત્ જેમ આકાશના પ્રદેશો પરમાણુરૂપી ગજથી મપાય છે તેમ બાકીનાં દ્રવ્યોના પ્રદેશ પણ એ જ રીતે મપાય છે). પરમાણુ અપ્રદેશી છે; તેના વડે પ્રદેશોદ્ભવ કહ્યો છે.

સારાંશ:
- ટેલરોનો જેવો સ્વભાવ છે, તેવો આપણો જોઈએ. ટેલરને માપવાનો ઈન્ચ ટેપ પોતાના ગ્રાહકમાપનો જ ઈન્તઝાર કરે છે; તેને બજારમાં જઈ માપ લેવા કાંઈ પણ, અન્યનાં માપનો તે સંભારમાં રહે છે.
- જ્યારે ટેલરને દુકાનમાં માપ લેવું પડે છે, ત્યારે બહાર ન જાય પણ પોતાના ગ્રાહકના માપનાં જ માપ જોઈએ.
- આ પ્રમાણે અપ્રદેશી અને સપ્રદેશી દ્રવ્ય પણ હોય છે અને તે ટેલરનું જેમ છે તેમ સાચ કરવું તે સ્વભાવસ્થાનનું કારણ છે.
- પ્રશ્ન: ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશ તો એક સ્થિર છે અને અસંખ્યાતપ્રદેશોમાં ફેલાયેલાં છે; પરંતુ જીવદ્રવ્ય તો સદા એક નિશ્ચિત આકારમાં રહેતો નથી, તેનો આકાર બદલાયા કરે છે - આવી સ્થિતિમાં તેને અસંખ્યાતપ્રદેશી કેમ માની શકાય?
  ઉત્તર: જેમ કપડું ભીનું હોય છે ત્યારે ફેલાઈ જાય છે અને સૂકાઈ જતાં સંકોચાય છે; તો પણ બન્ને સ્થિતિમાં તેના પ્રદેશો તો સમાન જ રહે છે, ઘટતા-વધતા નથી; તેમ નાના-મોટા શરીરોમાં રહેલો આત્મા આત્માના પ્રદેશો ઘટતા-વધતા નથી, અસંખ્યાત જ રહે છે. આ વાત અનુભવથી સિદ્ધ છે, કારણ કે આપણે સ્વયં જોઈએ છીએ કે બાળકના નાના શરીરમાં રહેલો આત્મા યુવાની આવતાં મોટા શરીરમાં ફેલાઈ જાય છે; કારણ કે [illegible] અવસ્થામાં આત્માના પ્રદેશોમાં સંકોચ-વિસ્તાર થયા જ કરે છે.
- જેને કાય પ્રદેશ અને જેને અકાય પ્રદેશ તેની વ્યાખ્યા કરે છે. ગાથા ૧૩૦માં જ કહ્યું તે જ અહીં કહે છે.
- એક પરમાણુ જેટલામાં (આકાશ) વ્યાપ્ત હોય તે એક પ્રદેશ છે. એટલા અંશ વડે ગણતાં આકાશના પ્રદેશ અનંત છે. દશે દિશામાં એનો ક્યાંય અંત નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે - અનંતને પણ અનંતપણે જાણી લીધું છે. આકાશનો ક્યાંય અંત નહિ, તેના પ્રદેશ (સંખ્યાએ) અનંત છે એટલે ગણવા જતાં અંત ન આવે.
- ધર્મ-અધર્મના પ્રદેશોમાં સંકોચ-વિસ્તાર નથી. લોકના અસંખ્ય પ્રદેશો જ્યાં છે ત્યાં એમને એમ છે, નિયત છે. બદલાતા નથી. તેમાં સંકોચ-વિસ્તાર એ પરદ્રવ્યની અપેક્ષાએ. પોતાના પ્રદેશો તો જેટલા છે તેટલા જ છે.
- રૂની ભીના અને સૂકાનું દૃષ્ટાંત વ્યવહારિકમાં આવે છે. સંકોચ-વિસ્તાર થાય, પરંતુ પ્રદેશો એટલાને એટલા જ અસંખ્ય રહે છે. પરમાર્થે પ્રદેશનો સંકોચ-વિસ્તાર નથી. પ્રદેશની પહોળાઈ તેટલાને તેટલા જ રહે છે. આખું વસ્ત્ર લંબાઈ સિવાય ન હોય.
- એક સંખ્યા હોય, તેને વાળીને બાળકના ગજમાં માપો કે મોટાના ગજમાં માપો, તેની સંખ્યાની સંખ્યામાં ફેર પડતો નથી., તેમ આત્માના પ્રદેશોની સંખ્યામાં ફેર પડતો નથી.

- 'તેને પુદ્ગલનો ઉદ્ભવ છે' = તેને વાળા પુદ્ગલ છે એમ પરાવિનાર્થે વ્યવહારની ક્રિયાઓમાં આવે છે. આ શરીર-ઇન્દ્રિયો એમાં ઘણાં પરમાણુઓ દેખાય છે ને? તે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પરમાણુ ભેગા થયેલા છે.
- આત્મા સર્વાંશ્ય પુદ્ગલ - જોને પરની આંખોએ રંગીન-વિકાર હોય એને સ્વની આંખોએ આરપાર એકલા જ રહે - આતમ વાત કેવળ વિરલા દેખાય ક્યાં છે?
- આત્મ પુદ્ગલનું જેને ભાન થાય તેનો સંસાર પરિત થઈ જાય.
- 'જે પુદ્ગલ બહારના ઉદ્ભવ' = અહીં જે હોય તો ત્યાં આવું હોય (આહારે + ઉદ્ભવે), અહીં ગયા હોય તો ત્યાં પાસ હોય, વિગેરે.
- 'પુદ્ગલનો ઉદ્ભવ છે' = એમ કહેવાય છે કે આ જે પુદ્ગલ, આ સર્વાંશ્યમાન પુદ્ગલ છે.
- 'પરાયે એની પુદ્ગલપણાનો ભણ રીતનો છે' = દુનિયા તો પરમાણુ એ જ પુદ્ગલ છે, પરંતુ વ્યવહારમાં સ્થૂળ દેહરૂપે થયો એ પુદ્ગલપણું છે.
- વિજ્ઞાનનો એક પરમાણુનો સ્વભાવ જેને થાય તેની દ્રષ્ટિ દુનિયાની ખરી જાય - ફીર સામેની પરિવર્તન આવે છે તે આપણી ભાવનાથી - તેનો જ નિદાન-ભાવ તે દ્રવ્ય - એટલે જેને અંદર નિર્ભિક પરિણતિ થાય છે ત્યારે તેને સ્વરૂપદર્શન થાય છે. એ સ્વરૂપદર્શનની પરિણતિ ભાવના ફરતી? જેની એક પરમાણુમાં એની ફિતની એની પરિણ ભણાય તેમાં શક્તિ ફરતી?
- 'તમારા સામાનો તો હું છું, પરંતુ તમે મારા સામાનો આવતા નથી' - એવું કહ્યું ભગવાને આવે છે. ત્યારે એનો આવનારો - આવડી આવ્યા - તેનો સ્વભાવ ફરી. ગયી આવ્યા, આવ્યા તો બહાર ફરે છે! ભાઈ, ભગવાન શેને ફરે છે? એ સ્વાધીનતા સામી ઓછો એવું નથી.
- પૈસા ગયો છે એમાં પુણ્ય ઓછી થાય છે, એને પાપની ખોટ ગણાય છે! આપણ દુનિયામાં ભૂતના ગામ જ ભરેલું છે.
- એને વ્યવહારમાં થઈ જાય છે! વ્યવહારે નિશ્ચય સાથે ઓછો ઈર્ષા છે!
- મુનિને તો વિનય શોધે તે પણ ગાંઠતો નથી; ઉતો આત્મે એને આ શાસ્ત્રો સ્વાદ લાગે છે. ભાઈ! તું શું છો એને શું નથી? તું તારા અસર્વાંશ્ય પુદ્ગલ પિંડમાં છો.

गाथा - १३७ : प्रश्नोत्तर

सच या झूठ बताइये।

1- जीव, धर्म, अधर्म और आकाश - इन सभी द्रव्यों के एक प्रदेश का नाप समान ही है।

2- कालाणु और परमाणु का नाप समान ही है।

3- एक जीव के प्रदेशों की संख्या धर्म और अधर्म के प्रदेशों की संख्या से कम है।

4- निगोद, मनुष्य और बड़े मगरमच्छ के जीव के प्रदेशों की संख्या अलग अलग है।

5- मेरा वजन बहुत बढ़ गया है, इसलिये मेरे आत्मा के प्रदेशों की चौड़ाई भी बढ़ गई है।

6- केवली भगवान के लिये तो आकाश के प्रदेशों की संख्या संख्यात ही है, अनंत नहीं।

7- आत्मा के प्रदेशों का संकोच-विस्तार निश्चय से नहीं होता है (= उसके प्रदेशों की चौड़ाई घटती-बढ़ती नहीं है)।

8- आत्मा के प्रदेशों का संकोच-विस्तार स्व की अपेक्षा से होता है।

9- परमाणु को निश्चय से प्रदेशों का उद्भव है।

10- मैं मेरे असंख्यप्रदेशी स्थान में हूं।

ઉત્થાનિકા: હવે 'કાળાણુ અપ્રદેશી જ છે' એવો નિયમ કરે છે (અર્થાત્ દર્શાવે છે):-

ગાથા:-
છે કાળ તો અપ્રદેશ; એક પ્રદેશ પરમાણુ યદા
આકાશદ્રવ્ય તણો પ્રદેશ અતિક્રમે, વર્તે તદા. ૧૩૮

અન્વયાર્થ: કાળ તો અપ્રદેશી છે. પ્રદેશમાત્ર પુદ્ગલ-પરમાણુ આકાશ દ્રવ્યના પ્રદેશને મંદ ગતિથી ઓળંગતો હોય ત્યારે તે વર્તે છે અર્થાત્ નિમિત્તભૂતપણે પરિણમે છે.

ભાવાર્થ:- લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. એક એક પ્રદેશમાં એક એક કાળાણુ રહેલો છે. તે કાળાણુઓ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ ગુણના અભાવને લીધે રત્નરાશિની માફક છૂટા છૂટા જ રહે છે, પુદ્ગલ-પરમાણુઓની માફક પરસ્પર મળતા નથી.

• જ્યારે પુદ્ગલપરમાણુ આકાશના એક પ્રદેશને મંદ ગતિથી ઓળંગે છે (અર્થાત્ એક પ્રદેશથી બીજા અનંતર પ્રદેશે મંદ ગતિથી જાય છે) ત્યારે તે (ઓળંગવામાં આવતા) પ્રદેશે રહેલો કાળાણુ તેને નિમિત્તભૂતપણે વર્તે છે. આ રીતે દરેક કાળાણુ પુદ્ગલપરમાણુને એક પ્રદેશ સુધીના ગમન પર્યંત જ સહકારીપણે વર્તે છે, વધારે નહિ; તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કાળદ્રવ્ય પર્યાયે પણ અનેકપ્રદેશી નથી.

સારાંશ: • પ્રદેશમાત્ર હોવાથી કાળદ્રવ્ય અપ્રદેશી જ છે અને તેને પુદ્ગલની જેમ પર્યાયથી પણ અનેક-પ્રદેશીપણું નથી; કારણ કે પરસ્પર અંતર વિના વિસ્તારરૂપ વિસ્તૃત પ્રદેશમાત્ર અસંખ્યાત કાળદ્રવ્યો હોવા છતાં પણ પરસ્પર સંપર્ક ન હોવાથી એક-એક આકાશ પ્રદેશને વ્યાપીને રહેલા કાળદ્રવ્યની વૃત્તિ ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે એક પ્રદેશી પરમાણુ કાળાણુથી વ્યાપ્ત એક આકાશપ્રદેશને ઉલંઘે છે.

• કાળાણુમાં સ્નિગ્ધતા-રૂક્ષતા નહીં હોવાથી તેઓ મળતાં નથી, પરંતુ રત્નરાશિની જેમ છૂટા-છૂટા જ રહે છે. તેનું કારણ એ છે કે કાળાણુમાં એવી જ યોગ્યતા છે.

• જ્યારે પુદ્ગલ પરમાણુ મંદગતિથી આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ પર જાય છે, ત્યારે તે પ્રદેશમાં રહેલું કાળાણુ તેને નિમિત્ત થાય છે. અહીં ગતિની વાત નથી, પરંતુ ગતિ કરવામાં જે સમય લાગ્યો તેના વડે કાળની પર્યાય નિશ્ચિત થાય છે અને પર્યાય વડે કાળાણુ-દ્રવ્ય નિશ્ચિત થાય છે. આ રીતે પ્રત્યેક કાળાણુ પુદ્ગલના પરમાણુને એક પ્રદેશ સુધી જવામાં નિમિત્તરૂપે વર્તે છે. અધિક પ્રદેશો સુધી જવામાં એક કાળાણુ નિમિત્તરૂપે વર્તતો નથી; એક પ્રદેશમાં એક અને બીજા પ્રદેશમાં બીજો કાળાણુ નિમિત્તરૂપે વર્તે છે.

• આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કાળદ્રવ્ય પર્યાયથી પણ એક જ પ્રદેશી છે, અનેક પ્રદેશી નથી.

\ છ દ્રવ્યો હોય છે, તેમનું સ્વરૂપ શું છે તેનું ભાન કરે છે. આચાર્ય કાળાણુ કહે છે. કુંદકુંદાચાર્ય કાળાણુ દ્રવ્યની સિદ્ધિ કરે છે. શ્વેતાંબરો કાળાણુને માનતા નથી. દિગંબર-આચાર્યે પાછળથી ઉમેર્યું છે એમના ..... માં.

• હવે કાળાણુ અપ્રદેશી જ છે એવો નિયમ કરે છે. કાળ પણ છે એક. એક એક અણુ એવા અસંખ્ય અણુઓ.

• એક એક કાળાણુમાં અનંત ગુણ છે. કાળ એક પ્રદેશમાં જ છે, પરંતુ જેટલા ગુણો આત્માના અનંત પ્રદેશમાં છે, તેટલા જ ગુણો એક કાળદ્રવ્યના એક પ્રદેશમાં છે. ક્ષેત્ર ભલે થોડું, પરંતુ ગુણની અધિકતા... અહાહા! સ્વભાવને મોટા ક્ષેત્રની જરૂર નથી. એની શક્તિના સામર્થ્યની એને જરૂર છે.

1930-2 452

- સમાન પુરુષોમાં વિચારક ઘુમાવ નથી. તેમના પરસ્પર અધિકારો નથી. ભાગ્યશાળી દરેક પુરુષોમાં સમાનતાનો પરિચય પામે છે.
- કેટલીક આગવાઓના જેવા ઉત્તમ હોય તેવા ભાગ્યશાળી પુરુષો છે અને એવા પુરુષોમાં એક એક સમાન છે.
- એક પરમાત્મા સિવાય એક ભાગ્યશાળી પુરુષોને સંસ્કારિક આશયોના વિષે જ્યારે જ તે ભાગ્યશાળી પુરુષો રહેલા સમજણની પરિણામે તેને નિમિત્તમાત્ર બનાવે છે.
- જો ઉત્તમ સંસ્કારિક આશયો તો આપે ઉત્તમ બનું રહે (= આશયોના ભાગ); પરંતુ એક પુરુષોને ઉત્તમ આંતર વિચારો પુરુષ સંસ્કારિક બન્યા તેમાં તે દૈવી રહેલો સમાન તેને નિમિત્તમાત્ર બનાવે છે.
- એક રાજ્યની દુનિયાની પરંપરામાં પાવન શક્તિ ફેલાય? અને એક એવી પરંપરાઓ તેઓનો પ્રતિભાગુણ છે; અને એક એવી પરંપરાઓ તેઓનો સદ્ગુણ છે... એવા એવી ગુણનો ઉપયોગ. એને પાવન કરે એવી શક્તિ ફેલાય ભાઈ! એવી એને વિચાર ન કરે એને ઉદાર સમાજના કામ કરે!
-

गाथा-१३८ : प्रश्नोत्तर

(1) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- एक कालाणु और दूसरे कालाणु के बीच में जो अंतर है, इसे समय कहते हैं।

2- एक पुद्गल परमाणु तीव्र गति से आकाश के एक प्रदेश को उल्लंघता है- इतने काल को एक समय कहते हैं।

3- कालाणु में स्निग्धता और रूक्षता का अभाव है।

4- कालाणु एक प्रदेशी है; इसलिये अप्रदेशी नहीं है।

5- काल द्रव्य की वृत्ति होना = कालद्रव्य का निमित्तपना होना।

6- तीन काल के समय अनंत हैं, इसलिये कालाणु भी अनंत हैं।

7- कालाणुओं के परस्पर मिलन का नाम काल द्रव्य है।

8- कालाणुओं रत्नों की राशि की तरह पूरे लोकाकाश में व्याप्त हैं। रत्नों के बीच में खाली जगह (Space) होती है; इसलिये कालाणुओं के बीच में
8A खाली जगह (Space) है।

9- कालद्रव्य द्रव्यपने अप्रदेशी है, लेकिन पर्यायपने इसे अनेकप्रदेशीपना है।

10- कालद्रव्य सिर्फ एकप्रदेशी है; इसलिये उसकी शक्तियाँ भी मर्यादित हैं।

11- लोकाकाश के हर एक प्रदेश में एक एक कालाणु खचित है।

12- "काल जैसा कोई द्रव्य ही नहीं है; पांच द्रव्यों की जो परिणति होती है, वही काल है।" (श्वेताम्बर मान्यता)

13- असंख्य चौबीसी के जितने समय होते हैं, इतने लोकाकाश के प्रदेश हैं।

ઉત્થાનિકા: હવે કાળપદાર્થનો દ્રવ્ય અને પર્યાય બતાવે છે:—

ગાથા: તે દેશના અતિક્રમણ સમ છે 'સમય', પરમાણુ-ગતિએ
જે અર્થ છે તે કાળ છે, ઉત્પન્નધ્વંસી 'સમય' છે. ૧૩૮

અન્વયાર્થ:- પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશને (મંદ ગતિથી) ઓળંગે ત્યારે તેના બરાબર જે સમય તે 'સમય' છે; 'સમય'ની પૂર્વે તથા પછી એવો (નિત્ય) જે પદાર્થ છે તે કાળદ્રવ્ય છે; 'સમય' ઉત્પન્નધ્વંસી છે.

ભાવાર્થ:- પરમાણુને એક આકાશપ્રદેશથી બીજા અડીને આકાશપ્રદેશે મંદ ગતિએ જતાં જે સમય લાગે તેને 'સમય' કહેવામાં આવે છે. તે 'સમય' કાળદ્રવ્યની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પર્યાય છે. કાળદ્રવ્ય નિત્ય છે; 'સમય' ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. જેમ આકાશપ્રદેશ આકાશદ્રવ્યનો નાનામાં નાનો અંશ છે, તેના ભાગ પડતા નથી, તેમ 'સમય' કાળદ્રવ્યનો નાનામાં નાનો નિરંશ પર્યાય છે, તેના ભાગ પડતા નથી. જો 'સમય'ના ભાગ પડે તો તો પરમાણુ વડે એક સમયમાં ઓળંગાતો જે આકાશપ્રદેશ તેના પણ નિરંશ જ ભાગ પડવા જોઈએ. પરંતુ આકાશપ્રદેશ તો નિરંશ છે; તેથી 'સમય' પણ નિરંશ જ છે.

• અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે પુદ્ગલ-પરમાણુ શીઘ્ર ગતિ વડે એક સમયમાં લોકના એક છેડેથી બીજે છેડે પહોંચી જાય છે ત્યારે તે ચૌદ રાજુ સુધીના આકાશપ્રદેશોમાં શ્રેણીબદ્ધ જેટલા કાળાણુઓ છે તે સર્વને સ્પર્શે છે, માટે અસંખ્યાત કાળાણુઓને સ્પર્શતો હોવાથી 'સમય'ના અસંખ્ય અંશો પડવા જોઈએ. તેનું સમાધાન:- જેવી રીતે અનંત પરમાણુઓનો બનેલ સ્કંધ આકાશના એક પ્રદેશમાં સમાઈ જઈને રહે એક પરમાણુ જેટલો જ હોય છે, તે પરમાણુઓના ખાસ પ્રકારના અવગાહપરિણામને લીધે જ છે; (*પરમાણુઓમાં એવો જ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના અવગાહપરિણામની શક્તિ છે તેને લીધે આમ બને છે;) તેથી કંઈ પરમાણુના અનંત અંશો પડતા નથી; તેવી રીતે કોઈ પરમાણુ એક સમયમાં અસંખ્ય કાળાણુઓને ઓળંગીને લોકના એક છેડેથી બીજે છેડે પહોંચી જાય છે, તે પરમાણુના ખાસ પ્રકારના ગતિપરિણામને લીધે જ છે; (પરમાણુમાં એવી જ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના ગતિપરિણામની શક્તિ છે તેને લીધે આમ બને છે;) તેથી કંઈ 'સમય'ના અસંખ્ય અંશો પડતા નથી.

સારાંશ:- હવે આ ગાથામાં કાળદ્રવ્યના દ્રવ્ય અને પર્યાયને સ્પષ્ટ કરે છે.

• જ્યારે એક કાળાણુ દ્રવ્યથી તેની નજીકમાં રહેલા બીજા કાળાણુ દ્રવ્ય સુધી પુદ્ગલ પરમાણુ મંદગતિએ જાય છે; તેમાં જેટલો સમય લાગે છે, તે જ કાળદ્રવ્યની 'સમય' નામની પર્યાય છે. તેના પહેલાં અને પછી પણ જે વિદ્યમાન રહે છે, તે ત્રૈકાળિક ધારાવાહી ટકવાવાળા પદાર્થને કાળદ્રવ્ય જાણવું જોઈએ. સમય નામની પર્યાય ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ

• એક સમયની પર્યાય બીજા સમયે નષ્ટ થઈ જાય છે, તેથી તે તો ક્ષણિક છે; પરંતુ તે ક્ષણિકના આધારરૂપ શાશ્વતરૂપ નિત્ય પદાર્થ હોવો જોઈએને; અને તે છે કાળપદાર્થ, જેના આધારે પ્રતિસમય ઉત્પાદવ્યય દેખાય છે. તથા જેટલા ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદવ્યય થતા હોય તેટલા ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ; દ્રવ્ય તેનાથી મોટા ઓછા કે અધિક ક્ષેત્રમાં હોઈ શકતું નથી.

• આ રીતે કાળદ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, ન વિનષ્ટ થાય છે; પરંતુ તેની ઉત્પાદવ્યય પ્રતિસમય

* આકાશમાં પણ અવગાહહેતુત્વને લીધે એવી શક્તિ છે કે તેનો એક પ્રદેશ પણ અનંત પરમાણુઓને અવકાશ દેવાને સમર્થ છે.

ઉષ્મા અને આધાર રાખે છે. તેથી વધુ (ઘણીવાર કોઈ ક્ષેત્રમાં) પદાર્થ છે, તેટલામાં જ સાતત્ય રહેલ છે.

- કોઈ પરમાણુ ઉષ્મા ગતિક ગાઢ કરે તો કોઈ પ્રમાણમાં બીજા અને ઝુલે પહોંચે જાય છે; તાપમાન પ્રમાણના અંશ પણ નથી. બીજા અને ઝુલે જવામાં કોઈ તાપ લાગે છે તો વધુમાં પહોંચે ત્યાં ઝુલેમાં કોઈ તાપથી અંશો વધારે લાગતો ઉષ્મા-અંતર નથી. તે તો પરમાણુની ઉષ્મા ગતિને ઉત્પન્ન છે, પરંતુ તાપમાન માપનો ઉત્પન્ન નથી.
- જેમ કોઈ પરમાણુમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની અંતરાલ શક્તિ હોય છે, તેમ પરમાણુમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની ગતિ પરિમાણની શક્તિ પણ હોય છે ઉષ્મા ગતિએ જ્યાં તે પ્રોટોનમાં રહેલો અંતરીક્ષ સમાનુભૂતિ કોઈ જ તાપમાં અનિવાર્ય છે અને સંદર્ભમાં અનુના પ્રદેશ સુધી જવામાં પણ કોઈ જ તાપ લાગે છે, તાપમાન માપ (અંશ) પડતા નથી.

(પ્રદેશ)
અહીં ઉષ્મા ગતિ સિદ્ધ કરતા નથી, પરંતુ એ બનાવ્યું છે કે અંતરીક્ષને ઉષ્મા ગતિક ઉદાહરણમાં અને કોઈ (પ્રદેશ)ને સંદર્ભિક ઉદાહરણમાં પણ તાપમાન જે માપ શક્તા નથી, તેને તાપમાન વિશે

- કોઈ પરમાણુના સંદર્ભમાં કોઈ પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ જવામાં - અંતર પરિમાણમાં રહેલ કોઈ સમાનુ વિભિન્ન કહેવાય છે.
- અંતર પરમાણુઓના સ્થૂળ સ્થિતિ હોય ત્યારે તેના અંતરાલમાં કોઈ શક્તિ અનુસાર પ્રદેશ વિભિન્ન કહેવાય છે અને ત્યારે તે જ સ્થિતિ સૂક્ષ્મ પરિમાણ કરીને કોઈ પ્રદેશમાં રહે છે, ત્યારે તેને કોઈ જ પ્રદેશ વિભિન્ન કહેવાય છે. તાપમાં અંતર તેમ તાપ થાય છે, ત્યારે અંતર વિભિન્ન કહેવાય છે અને (ત્યારે) કોઈ (તાપ) તાપ હોય ત્યારે તેમાં કોઈ વિભિન્ન કહેવાય છે.
- તાપવિજ્ઞાનનું તાત્પર્ય છે કે તે તાપમાન ક્ષેત્રોના સૂક્ષ્મ સ્વભાવનો માપ. તેથી વધુ જાણવામાં આકૃતિ ઉદાહરણ પોતાના તાપનો વિસ્તાર (અંતરાલ) કરે છે. માટે તેઓનો સ્વભાવ જાણવો, પોતાના તાપવિજ્ઞાનનો સંદર્ભ જરૂરી બાબત છે.
- અંતરિક્ષ-અંતર વિના સમાનુ સંબંધ છે અને પુદ્ગલ પરમાણુ કોઈ સમાનુ ક્ષેત્રથી અલગ સમાનુ ક્ષેત્ર ઝુલે સંદર્ભ સાથે ગતિએ જાય, તેમાં જેટલો સમય લાગે, તેને સમાનુ તાપ કહે છે, પર્યાય કહે છે. સામ્યતા અનુભવ અને આધાર છે અને તેની તાપમાન નામની પર્યાય ઉષ્મા-વિજ્ઞાન છે.

CONTINUED ON NEXT PAGE →

ઉત્થાનિકા:- હવે કાળપદાર્થના દ્રવ્ય અને પર્યાય બતાવે છે:-

ગાથા:- તે દેશના અતિક્રમણથી સમ છે 'સમય', તત્પૂર્વપરે
જે અર્થ છે તે કાળ છે, ઉત્પન્નધ્વંસી 'સમય' છે. ૧૩૮.

અન્વયાર્થ:- પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશને (મંદ ગતિથી) ઓળંગતો હોય ત્યારે તેના બરાબર જે વખત તે 'સમય' છે; 'સમય'ની પૂર્વે તેમ જ પછી એવો (નિત્ય) જે પદાર્થ છે તે કાળદ્રવ્ય છે; 'સમય' ઉત્પન્નધ્વંસી છે.

ભાવાર્થ:- પરમાણુને એક આકાશપ્રદેશથી બીજા અનંતર આકાશપ્રદેશે મંદગતિએ જતાં જે વખત લાગે તેને 'સમય' કહેવામાં આવે છે. તે 'સમય' કાળદ્રવ્યનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પર્યાય છે. કાળદ્રવ્ય નિત્ય છે; 'સમય' ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. જેમ આકાશપ્રદેશ આકાશદ્રવ્યનો નાનામાં નાનો અંશ છે, તેના ભાગ પડતા નથી, તેમ 'સમય' કાળદ્રવ્યનો નાનામાં નાનો નિરંશ પર્યાય છે, તેના ભાગ પડતા નથી. જો 'સમય'ના ભાગ પડે તો તો પરમાણુ વડે એક 'સમય'માં ઓળંગાતા એક આકાશપ્રદેશના પણ તેટલા જ ભાગ પડવા જોઈએ.

સારાંશ: • દરેક નિશ્ચય અસંખ્ય પુદ્ગલપરમાણુને એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ પર્યંત જ ગમન (ફરવા)માં નિમિત્તરૂપે કાળદ્રવ્ય છે, વધારે નહિ; તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ પરમાણુ પર્યાય અનંતપ્રદેશી થાય છે તેમ એ કાળદ્રવ્ય પર્યાય અનંતપ્રદેશી હોતું નથી.

• એક પરમાણુ એક પ્રદેશથી બીજા (અનંતર) પ્રદેશે જાય એમાં કાળદ્રવ્યનો એક સમયનો પર્યાય તેને નિમિત્ત છે. એમ (પહેલાં) પર્યાયને સિદ્ધ કર્યો. હવે દ્રવ્યને સિદ્ધ કરે છે: પહેલાં અને પછીના પર્યાયોમાં દ્રવ્ય વર્તતું હોવાથી જેનું નિત્યત્વ પ્રકાશ થાય છે એવો પદાર્થ તે દ્રવ્ય છે. પહેલા સમયની ઉત્પત્તિ થાય, પછી (બીજો) ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ એમાં નિત્ય રહનારું દ્રવ્ય છે એ નિત્ય છે. એ પર્યાય જન્ય છે, તે નિત્ય છે જે સમયમાં એ પર્યાય છે એ સમયમાં એ દ્રવ્ય છે.

• હવે વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે: જીવ એક તૈજસ શરીર એક સમયમાં ઊર્ધ્વલોકમાં જાય તો ચૌદ રાજુ જાય. એક સમયમાં જાય એવા અસંખ્ય પ્રદેશો ઓળંગી જાય એક સમયના અસંખ્યમા ભાગ ત્યાં થાય એમ નહિ. સમયના અંશો નહિ, ભાગ નહિ

• પ્રશ્ન: અંગુલના અસંખ્ય ભાગ કેમ પાડ્યા? પૂ. ગુરુદેવશ્રી: એ તો આગમગમ્ય-ક્ષેત્રગમ્ય વાત છે. એ તો શ્રુતજ્ઞાનગમ્ય થાય એવી વાત છે. એક સમયની પર્યાયમાં અનંતા અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ છે એ પણ શ્રુતગમ્ય છે. એ ભાવ શ્રુતગમ્ય છે, પરંતુ એમાં પણ એક સમયમાં ષટ્ગુણહાનિવૃદ્ધિ થાય એ આગમગમ્ય છે.

• અનંત ગુણવાળું દ્રવ્ય એક સમયમાં ભાગ કરે છે કે, સમયના ભાગ- પર્યાયના અનંત ભાગ પડતા નથી. એના (અનંત) અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ છે, પરંતુ એ પર્યાય અનંત ન હોય. એ અનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદમાંથી પર્યાય અનંત (થઈ જાય) એમ નહિ.

(જો) • પર્યાયમાં અનંત ગુણવાળું એક (દ્રવ્ય) ભાગ પાડ્યા વિનાની પર્યાયમાં જણાય, (તેમાં)

નિમિત્ત પ્રતીતિ થાય.

- જેવું જ્ઞાન થાય એવું પરનું સાચું જ્ઞાન થાય. સ્વરૂપગ્રાહી જ્ઞાન વિના પરનું યથાર્થ સાચું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ. અહાહા! ભગવાન દ્રવ્યસ્વભાવ અનંત ગુણરૂપ દ્રવ્યસ્વભાવ તે જ ઉપાદેય છે એમ દૃષ્ટિ કરો. આ બધું જાણવાને સરવાળો તો એ છે.
- આકાશને (અવગાહનશક્તિ) હોય એ તો ઠીક, (પરંતુ) પરમાણુમાં પણ અવગાહનશક્તિ છે કે જે ઠેકાણે રહે ત્યાં અનંતા પરમાણુ એક જ ઠેકાણે અવગાહન પામે. નિમિત્તપણે અવગાહન તો આકાશનું છે, પરંતુ દરેક પદાર્થને પોતે એક પદાર્થ (બીજા)ને (તો) એને અવગાહન કરવાનો ગુણ છે.
- દરેક પદાર્થને અવગાહન દેવાનો નિમિત્ત ગુણ આકાશની પર્યાયનો છે. પણ પરમાણુ એક જગ્યામાં બીજા અનંત પરમાણુ એક જગ્યાએ અવગાહન દેવાનો ઉપાદાન અવગાહનગુણ છે. જીવને અવગાહન દેવાની અવગાહનગુણની પર્યાયની તાકાત છે.
- અહાહા! જૈન દર્શનની વસ્તુ! અંતર સ્વભાવ... સ્વભાવ... સ્વભાવ! એ સ્વભાવના પત્તો લાગ્યા વિના નિર્મળ દૃષ્ટિ થાય નહિ અને જન્મ મરણ મટે નહિ.
- એક પરમાણુનું જે ક્ષેત્ર છે એટલા જ ક્ષેત્રમાં અનંત પરમાણુના સ્કંધ રહે, એથી કંઈ પરમાણુનો અનંતમો ભાગ થઈ ગયો છે એમ નથી. તેનું ક્ષેત્ર તો એટલું ને એટલું જ છે. એ તો અવગાહન વિશેષતાને કારણે છે. પરમાણુ તો નિરંશ જ છે.
- એક સમયમાં અસંખ્ય કાળાણુ અને અસંખ્ય પ્રદેશને ઓળંગીને (પરમાણુ) ચાલ્યો માટે એક સમયના અસંખ્ય ભાગ પડી ગયા એમ નથી. સમય તો તેટલો જ અંશ રહ્યો છે. એ તો પરમાણુની વિશેષ ગતિને કારણે અસંખ્ય પ્રદેશ ઓળંગાયા છે. સિદ્ધભગવાન અહીંથી સિદ્ધ થયા અને એક સમયમાં સિદ્ધાલયમાં પહોંચ્યા. જે સમયે સિદ્ધ થયા તે જ સમયે ત્યાં ગયા. એક સમયમાં સિદ્ધ અહીં થયા એ, એ જ સમયનો રસ્તો અને એ જ સમયમાં ત્યાં પહોંચે, એથી એક સમયના ગમન પ્રમાણે (ભાગ) કંઈ ભાગ થતા નથી.
- ક્ષેત્રનો ક્યાંય અંત નથી. એવા ક્ષેત્રનો આખો સ્વભાવ તો એના જાણનારના સ્વભાવની શું વાત કરવી? એ લોક અને અલોક જ્ઞાનની પર્યાયમાં એક બિંદુ માત્ર છે.
- દિગંબર કાળ (દ્રવ્ય) માનતા નથી, પાંચ દ્રવ્ય માને છે. પાંચ દ્રવ્યની પર્યાયને કાળ કહે છે, (પરંતુ) એમ નથી.
- જેટલામાં પર્યાય હોય એટલામાં દ્રવ્ય હોય. એટલે એક સમયમાં બધી પર્યાય જેટલામાં છે એટલામાં કાળનો એક અણુ છે. બે અણુ, ચાર અણુ ભેગા થઈને પર્યાય છે એમ નથી.
- અસંખ્ય ચોવીસીના સમય જેટલા આકાશના પ્રદેશ છે, એટલા કાળાણુ છે. એ પરમાણુ એમ જાય તો એટલાને સ્પર્શે, તો શું ભાગ પડ્યા? (ના.)
- શ્રુતજ્ઞાનની પર્યાયમાં અનંતા સિદ્ધો જણાય, એથી અનંતા નિગોદો જણાય, એથી અનંતગુણા કાળ જણાય, એથી અનંતગુણા (આકાશના) પ્રદેશો જણાય, એથી અનંતગુણા ગુણો જણાય. છતાં એક સમયની પર્યાય એવા અનંતા... અનંતા ગુણોની દ્રવ્યોને અડ્યા વિના જાણે, સ્પર્શ્યા વિના જાણે!

• પર્યાયની નાસ્તિ:
(આત્માના એક પ્રદેશ તથા એક પરમાણુની જેમ) ધર્માસ્તિકાયના એક ગુણની પર્યાયમાં અનંતા જીવ, અજીવને ગતિ કરવામાં નિમિત્તરૂપ હોવાની નાસ્તિ છે.

અધર્માસ્તિકાયના એક ગુણની પર્યાયમાં ગતિ પામેલા (પદાર્થો) એને ફરતા સ્થિર થાય એને નિમિત્ત હોવાની નાસ્તિ છે. કાળનો એક સમય (એમાં) એમાં અનંતા જીવો અને પુદ્ગલો (પરિણમે) એમાં એક કાળનો એક સમય નિમિત્ત છે. એક પરમાણુ એક સમયમાં અનંત ગુણનું પરિણમન કરે એને અસંખ્ય આત્માને આંગળે એ એક સમયની પર્યાયની એટલી નાસ્તિ છે.

• અહાહા..! શું સ્વભાવનું ભાન! કાળના એક સમયનું ભાન, આત્માના એક પ્રદેશનું ભાન, પરમાણુમાં એક કેમાં અનંતા પરમાણુ રહે એનું ભાન! એવો ભગવાન ભાસ્કર! એના અસ્તિત્વપણાને ગ્રહી કરીને ભગવાન અસ્તિત્વપણે રહ્યું એ ધર્મનું મૂળ છે. અહા! રાગને અસ્તિપણે માનવો, પરને અસ્તિપણે માનવું એ મિથ્યાત્વનું મૂળ છે.
• ભગવાન જાણનાર તો જ્ઞાનની પર્યાય છે. એનું માહાત્મ્ય છે કે પેલા પદાર્થનું માહાત્મ્ય [છે?]
• દ્રવ્યસામાન્ય (અખંડ સામાન્ય) અનુભવની-અપેક્ષાએ છે અને પર્યાયસામાન્ય ઉત્પન્ન-દશા છે.
• આત્માના એક પ્રદેશને છ દિશા છે.
• ભૂતકાળની આદિ નથી એટલો કાળ- જેની શરૂઆત નથી એટલો કાળ છે એનાથી અનંતગુણા ભવિષ્ય છે. ત્રણે કાળ (ભવિષ્ય) અનંતમા ભાગે છે.
• આવા અનંત ગુણ અને એની અનંતી પર્યાયની પ્રતીત કરવાની શક્તિની નાસ્તિ નથી, કેમ કે શક્તિ (છે) તે અનાદિ છે; એટલે ભગવાનની જે શક્તિ છે એનાથી આવા અનંત ગુણરૂપ દ્રવ્યની પ્રતીતિ થઈ શકે નહિ. એ દ્રવ્યને પ્રતીત કરવામાં એ દ્રવ્યની જ સામર્થ્યવાળી પર્યાય છે એ જ કામ કરે.
• વસ્તુનો સ્વભાવ જ એવો છે કે નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનની એક પર્યાયમાં એટલી તાકાત છે કે તે અનંત ગુણ અને એની અનંતી પર્યાયને પ્રતીતમાં લઈ શકે છે.
• એવા અનંત ગુણનું એકરૂપ (દ્રવ્ય) એની પ્રતીત કરવા માટે એની સન્મુખ જવું પડે. સન્મુખ થવા એના ઉપર નજર કરો. એના માટે એણે અનાદિનો સ્વાદ પણ છોડી દેવો, ફરતા કે પર્યાયથી પડ્યા છે, શક્તિથી નહિ. એ પર્યાયમાં અનંત ગુણનું એકરૂપ (દ્રવ્ય) પ્રતીતમાં આવ્યું એટલે શક્તિના- ગુણના જેટલા અંશો છે (એ) બધાના અંશો એની વ્યક્ત દશામાં આવતા જાય છે. અહાહા! એક સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય આટલી તાકાતવાળી છે- એના રૂપ માટે (અત્યારે ભાષા) અનંતના છે. આ તો વિશેષ હોવાની રીત છે.
• (આત્માના) પ્રદેશ અસંખ્ય છે, સમય અનંત છે, પરમાણુ અનંત છે અને એક સમયની પર્યાય (અનંત છે). અનંત ગુણને ત્રિકાળ એક પર્યાયના અનંત ભાગ પડતા નથી.
• અહાહા..! અનંત ગુણની ખાણ, પ્રભુ! ત્યાં જેટલા અંગત હોય એટલું ત્યાંથી જાય એવું છે. આ ભંડારમાં જેટલું હોય એટલું રહે એવું છે.
• આત્માના એક પ્રદેશ જેટલા મોટા છે એ સૂક્ષ્મ હોઈને આમ (એ ભગવાન) અવગાહ આપે. કાળનો એક સમય અનંત દ્રવ્યને બદલવામાં નિમિત્ત થઈ એટલી નાસ્તિ છે. પરમાણુ

એક સમયમાં એક પ્રદેશમાં ક્ષેત્રાંતર થાય અને એક સમયમાં અનંત ગુણ સમ-રસી એક પર્યાયનો પરિણામે એટલો એકનો સમાય છે. એમ અગાધ આત્માનો સમાય એક સમયમાં ત્રણ કાળ ત્રણ લોકના અનંત ગુણો જ છે જેની ગણતરી નથી એટલા એટલા અવિભાગ દ્રવ્ય અને એટલા એટલા અનંત ગુણો અને એટલા અનંત ગુણની અનંતી પર્યાય — એક સમયમાં જાણી શકે! એની અદ્ભુત લીલા, સ્વરૂપ લીલા! એટલી સામર્થ્ય પર્યાયની તાકાત છે.

- અનંત ગુણો વીતરાગભાવથી ભરેલા છે, તેમ જ આત્માનો નિજસ્વરૂપ, વીતરાગ-સ્વરૂપ ગુણ છે તો અનંત ગુણો વીતરાગ સ્વભાવે થઈ ગયા. વીતરાગ સ્વભાવની પર્યાય જ એ બતાવ્યું છે.
- ક્ષેત્રની હદ નથી, કાળની હદ નથી, ભાવની હદ નથી — એની પણ જ્ઞાનની પર્યાય જાણી લે છે. શ્રદ્ધા ગુણ અને જ્ઞાન ગુણની એટલી તાકાત છે. ચૈતન્યના પુરુષાર્થમાં પણ અનંત ગુણો છે; પણ એનો પર્યાયના પુરુષાર્થની અભિવ્યક્તિ છે, પરંતુ પર્યાય જ દ્રવ્યને લક્ષમાં લેવું એનું તો આશ્ચર્ય લાગે છે.
- પરમાણુ દ્રવ્ય નાનું, પ્રદેશ ક્ષેત્ર નાનું, સમય કાળ નાનું, પર્યાય એક સમયની અવસ્થા નાની — ઓછાં આવે છે.
- પોતાનું દ્રવ્ય તો દ્રવ્ય નિશ્ચિત છે, ક્ષેત્ર અસંખ્યાત પ્રદેશ છે, ~~[illegible]~~ અનંતી પર્યાય છે એ કાળ છે અને (ભાવ) અનંત ગુણ છે.
- રાગ અચેતન છે — વ્યવહાર અચેતન છે, તો નિશ્ચય ચેતન કેમ પડે?
- ત્રણ કાળના સિદ્ધોના જીવોની સંખ્યા નિગોદને અનંતમે ભાગે છે.

ગાથા-૧૩૯ : પ્રશ્નાવલી

(૧) સાચું કે ખોટું જણાવો :-

1- 'કાળ' નામનું કોઈ દ્રવ્ય જ નથી. માત્ર પુદ્ગલના દ્રવ્યોની પર્યાય તે જ કાળ છે.

2- 'સમય' એ કાળદ્રવ્યનો ગુણ છે.

3- એક પરમાણુને આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા નજીકના પ્રદેશે મંદ ગતિએ જતાં જે સમય લાગે તે માપને એક 'સમય' કહેવામાં આવે છે.

4- આ જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ ન હોઈ શકે કે જેના બે ભાગ ન પડી શકે. એટલે જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ નિરંશ ન હોઈ શકે.

5- પુદ્ગલ પરમાણુ દ્રવ્ય તરીકે એકપ્રદેશી છે, પરંતુ પર્યાયમાં અનેકપ્રદેશી થાય છે.

6- તેમ જ રીતે 'કાળ' પણ દ્રવ્ય તરીકે એકપ્રદેશી છે, પરંતુ પર્યાયમાં અનેકપ્રદેશી થાય છે.

7- જો વસ્તુ માંહે સિદ્ધ ગતિ પામવા શક્તિ હોય તો મનુષ્યલોકના સ્થાનેથી સિદ્ધાલય સુધી પહોંચતા જેટલો સમય લાગે તેના કરતાં સાતમી નરકના સ્થાનેથી વધારે સમય લાગશે.

8- એક પરમાણુ તીવ્ર ગતિએ એક સમયમાં જ ચૌદ રાજુલોકના અસંખ્ય પ્રદેશો ઓળંગે છે.

9- જે સમયે મહાવીર ભગવાન સિદ્ધ થયા, તેના બીજા સમયે તેમનું સિદ્ધાલય તરફનું ગમન થયું અને ત્રીજા સમયે તેઓ સિદ્ધશિલા પર સ્થિર થયા.

10- સ્વરૂપગ્રાહી જ્ઞાન વિના પરનું યથાર્થ જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ.

11- છ દ્રવ્યોમાંથી અવગાહનશક્તિ માત્ર આકાશમાં જ છે.

12- આકાશમાં સામાન્ય અવગાહનશક્તિ છે; પુદ્ગલ અને જીવમાં બીજા અનેક પુદ્ગલો તથા જીવોને જગ્યા આપવાની અસાધારણ (વિશેષ/વિશિષ્ટ) અવગાહન શક્તિ છે. તેમના અવગાહન ગુણનો પર્યાયની અપેક્ષા નાશ છે.

13- એક પરમાણુનું જેટલું ક્ષેત્ર છે, તેટલા જ ક્ષેત્રમાં અનંત પરમાણુઓના સ્કંધ બને ત્યારે તે દરેક પરમાણુનું ક્ષેત્ર અનંતમા ભાગે થઈ જાય છે.

14- એક સમયની પર્યાયમાં થતા ષટ્ગુણહાનિવૃદ્ધિરૂપ પરિણમન આગમગમ્ય છે, પરંતુ એક સમયની પર્યાયમાં થતા અનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદો આગમગમ્ય અથવા અનુભવગમ્ય છે.

15- જેટલા (ક્ષેત્ર)માં પર્યાય હોય તેટલા ક્ષેત્રમાં જ દ્રવ્ય હોય.

(૨) જોડકાં જોડો :-

1- પરમાણુ	A. ક્ષેત્ર તરીકે ઓળખાય
2- પ્રદેશ	B. કાળ તરીકે ઓળખાય
3- સમય	C. એક સમયની અવસ્થા તરીકે ઓળખાય
4- પર્યાય	D. દ્રવ્ય તરીકે ઓળખાય

938-E

461

• સંખ્યા અનુસાર ચડતા ક્રમમાં (in increasing order) ગોઠવો:-

5 - જીવ દ્રવ્યો	A. ૪
6 - પુદ્ગલ દ્રવ્યો	B. ૩
7 ત્રિકાળના સમયો	C. ૮
8 આકાશના પ્રદેશો	D. ૯
9 એક જીવના ગુણો	E. ૫

(3) 'સાચું' કે 'ખોટું' જણાવો:-

1- ધર્માસ્તિકાયના એક ગુણની પર્યાયમાં અનંતા જીવ-પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં નિમિત્ત થવાની તાકાત છે.

2- એક પરમાણુ એક સમયમાં અનંત ગુણનું પરિણમન કરે અને અસંખ્ય આકાશપ્રદેશોને ઓળંગે એટલી એક સમયની પર્યાયની તાકાત છે.

3- આકાશના એક પ્રદેશને દશ દિશા છે.

4- આત્માના અનંત ગુણો અને અનંતી પર્યાયની પ્રતીત કરવાની તાકાત વિકલ્પમાં નથી. (એની પ્રતીતિ નિર્વિકલ્પતાથી થાય છે)

5- અનંત ગુણોના એકરૂપ દ્રવ્યની સન્મુખ થઈને - તેનો સ્વીકાર કરીને - પ્રતીત કરતાં નિર્વિકલ્પતા થાય છે.

6- પાંચ દ્રવ્યોની પર્યાયની તાકાતનો સ્વીકાર થતાં કેવળજ્ઞાનની પર્યાયની તાકાતનો સ્વીકાર સહજ જ થઈ જાય છે.

7- ક્ષેત્રની હદ નથી, કાળની હદ નથી, ભાવની હદ નથી. એ બધાંને જ્ઞાનની એક પર્યાય જાણી લે છે. શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનગુણની આવી તાકાત છે. વિચારનારો પુરુષાર્થ તો એથી અનંત ગુણો છે.

8- ત્રણ કાળના સિદ્ધના જીવોની સંખ્યા નિગોદના જીવોની સંખ્યાના અનંતમા ભાગે છે.

ગાથા - ૧૪૦

ઉત્થાનિકા: હવે આકાશના પ્રદેશનું લક્ષણ સૂત્ર દ્વારા કહે છે:-

ગાથા: આકાશ જે અણુવ્યાપ્ય, 'આકાશપ્રદેશ' સંજ્ઞા તેહને;
તે એક સૌ પરમાણુને અવકાશદાનસમર્થ છે. ૧૪૦.

અન્વયાર્થ: એક પરમાણુ જેટલા આકાશમાં રહે તેટલા આકાશને 'આકાશપ્રદેશ' એવા નામથી કહેવામાં આવ્યું છે; અને તે સર્વ પરમાણુઓને અવકાશ દેવાને સમર્થ છે.

સારાંશ:
- આગળની ગાથા ૧૩૮માં કાળદ્રવ્યનું અપ્રદેશીપણું સિદ્ધ કર્યું હતું અને ગાથા ૧૩૯માં કાળપદાર્થના દ્રવ્ય અને પર્યાય પરિભાષિત કર્યા હતાં; હવે આ ગાથામાં આકાશના પ્રદેશની પરિભાષા બતાવવામાં આવે છે.
- જેવા છે તેવા જ્ઞેયોને ન માનતાં તેને જો વિપરીત પ્રકારે માનવામાં આવે, તો વસ્તુસ્વરૂપ કાંઈ બદલાઈ જતું નથી; પરંતુ માનનારમાં ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી દુઃખ થાય છે. જ્ઞાનનો નકાર કરવાવાળો જીવ વનસ્પતિકાયવત્ જડ થઈ જશે. જ્ઞેયોનું જેમ છે તેમ જાણવાવાળું જ્ઞાન યથાર્થ કહેવાય છે. જાણવાયોગ્ય પદાર્થ જ્ઞાનમાં જ્ઞાત થયા વિના રહેતા જ નથી; તેથી આત્મા તેને અવશ્ય જાણી શકે છે. આવું સમ્યગ્જ્ઞાન હોવાથી સુખ-શાંતિ થાય છે અને તે જ જ્ઞેયોને જાણવાનું ફળ છે.
- અખંડ આકાશમાં પણ અંશકલ્પના થઈ શકે છે, થાય છે. આકાશનો સૌથી નાનો અંશ પ્રદેશ કહેવાય છે. જો કે તે ટુકડો એક પુદ્ગલના પરમાણુ બરાબર હોય છે, તોપણ તેમાં અનંત પરમાણુઓના સ્કંધ અને બધાંયે દ્રવ્ય પણ સમાઈ શકે છે. આ રીતે આકાશદ્રવ્ય અખંડ હોઈને પણ અનંતપ્રદેશી છે તથા અનંતપ્રદેશી હોઈને પણ અખંડ છે.
- સંતોને શાસ્ત્રની રચનામાં વિકલ્પ ભિન્ન ભિન્ન હોય. પણ તે વિકલ્પને કરતા નથી. જો વિકલ્પના કર્તા હોય તો મિથ્યાત્વી કહેવાય. જગતના સુખદુઃખમાં કર્તાની ભિન્ન કર્તા થાય છે.
- આત્માને પ્રાપ્ત કરવા આ મનુષ્યનો અવતાર સાધન છે. આવા સાધનમાં તો જેટલું (અંદર) ઊંડાય એટલું ઊંડું જોઈએ.
- આકાશનો એક પ્રદેશ બાકીના અનંત પાંચ દ્રવ્યોના પ્રદેશોને અને સૂક્ષ્મપણે પરિણમેલા અનંત પરમાણુઓના સ્કંધોને અવકાશ દેવાને સમર્થ છે. આ વાતને જાણનાર જ્ઞાનની પર્યાયનું માહાત્મ્ય છે! અવગાહનની એક સમયની પર્યાયમાં અપાર તાકાત છે, તેમ જાણનાર આત્માના પર્યાયની અપાર તાકાત છે કે ત્રણકાળ ત્રણ લોકથી અનંતગણું હોય તો જાણી શકે!
- વસ્તુ તરીકે - દ્રવ્ય તરીકે એક અખંડ છે, પરંતુ એના પ્રદેશ તરીકે એની કલ્પના (થઈ શકે છે). એક જ પ્રદેશ અનંત પરમાણુને (અવકાશ) આપે છે તો પ્રદેશકલ્પના થઈ શકે છે. એક પ્રદેશમાં અનંત પરમાણુ અને સ્કંધ રહે છે માટે તે અખંડ દ્રવ્યના એક અંશ પણ સિદ્ધ થાય છે.
- દ્રવ્ય અખંડ હોય છે, છતાં એના અંશો હોય છે. એ અંશને પ્રદેશ કહે છે.
- એક રજકણ છે ને? તેનો છેલ્લો પોઈન્ટ - એ જેટલામાં રહે એને આકાશનો પ્રદેશ કહે છે.
- સાંકળી છે ને? એ અખંડ હોવા છતાં કડી ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ઈ હજાર કડીનો સમુદાય

તે રીતે, એક અનંત પુદ્ગલોનો સમુદાય ને આત્મા એક અસંખ્ય પ્રદેશોનો સમુદાય ન જાણ.

- જેમ સોનાની અને રૂપાની પાટમાં અનંતા દ્રવ્યો, ગુણો અને ભિન્ન પર્યાય એક રૂપમાં જાણવાની ભ્રાંતિ છે, તેમ આત્માના એક અંશમાં - પ્રદેશમાં - અનંતા અનંતા દ્રવ્યો અને પુદ્ગલ પરમાણુના સ્કંધો (શરીર) રજકણની સૂક્ષ્મ પરિણામ દશાવાળા (સ્કંધો) એ બધાને રહેવાની - અવગાહના દેવાની ભ્રાંતિ છે. - એવું ભાન જાણે છે.
- આત્માના પ્રદેશ છે એ બધા 'સ્થિત' છે - એનો એક પ્રદેશ બીજે જતો નથી.
- જ્યોતિષના આકાશની રીત જોઈ - જે ગુણ એક ક્ષેત્રમાં છે તે જે ક્ષેત્રમાં છે? એક ક્ષેત્ર હોય તો જે મિશ્ર નહિ થાય. જો ક્ષેત્ર ભિન્ન ભિન્ન હોય તો જે (ક્ષેત્રમાં ગુણ) જે જુદા છે. જેનું ક્ષેત્ર એક હોય તો તે એક થઈ જાય છે. જો એક નહીં, તો તદ્દન જુદા છે.
- અહીં જે આકાશની વ્યાખ્યા.[1] જો એક ક્ષેત્રમાં આવે તો 'આત્મા અભિન્ન અંશવાળું અવગાહના એક દ્રવ્ય છે, તેથી જે આકાશનું એક ક્ષેત્ર છે' તો એક આકાશનું જ ક્ષેત્ર છે તે જ બધા આકાશનું ક્ષેત્ર થઈ ગયું, કારણ બધા અંશનો અભાવ થઈ ગયો. એક અંશમાં જ રહી ગયા. (એમ) જો (સ્વભાવમાં) જે ક્ષેત્ર ન માનો અને જુદું એક (ક્ષેત્ર) માનો તો આખું આત્મા એક અંશ (માત્ર) રહેશે, ભિન્ન ભિન્ન અંશ નહિ ઠરે.
- (2) (જો એક ક્ષેત્રમાં આવે તો) 'આત્મા ભિન્ન અંશવાળું અવગાહના એક દ્રવ્ય છે, તેથી જે આકાશનું ક્ષેત્ર એક છે તો (તે યોગ્ય જ છે પરંતુ) અવગાહના એક દ્રવ્યની અંશાત્મકતા સાબિત થઈ.' આખું આત્માની અવગાહના આખું ક્ષેત્ર એક છે. આખું, આખું, પણ છે આત્માનું ક્ષેત્ર. (એમ) 'એક દ્રવ્યની અંશાત્મકતા સાબિત થઈ.'

(ટીકા માટે): (1) 'આત્મા અભિન્ન (અંશ અંશ રૂપ) અનંત દ્રવ્ય છે, તેથી જે આકાશના અનંત ક્ષેત્ર છે' એક ક્ષેત્રમાં આવે તો, આત્મા જે એક દ્રવ્ય છે તેને અનંત દ્રવ્યપણું ઠરે! (માટે તે બરાબર નથી.)

(ટીકા માટે): (2) 'આત્મા અવગાહના એક દ્રવ્ય હોવા છતાં જે આકાશના અનંત ક્ષેત્ર છે' એક ક્ષેત્રમાં આવે તો (તે યોગ્ય જ છે પરંતુ) અવગાહના એક દ્રવ્યની અંશાત્મકતા સાબિત થઈ. દ્રવ્ય તરીકે આખું છે, પ્રદેશ તરીકે ભિન્ન ભિન્ન છે.

- અવગાહના આત્માના દ્રવ્ય તરીકે (ભાગ) નહિ, પરંતુ પ્રદેશ તરીકે જો ભાગ ન હોય એમ જ ઠરાવો એક ગુણ છે તે જ ઠરાવો બધા ગુણ (હોય) તો બધું સ્થાન એક થઈ ગયું; જે સ્થાન રહ્યાં નહિ. જો આકાશનું એક ક્ષેત્ર (હોય તો એમાં જ) બધા આકાશનું ક્ષેત્ર થઈ ગયું; કારણ બધા અંશનો અભાવ થઈ ગયો. એક અંશમાં જ રહી ગયા.
- એક તારો આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશી અખંડ દ્રવ્ય પરંતુ પણ વસ્તુ તરીકે એક (અને) પ્રદેશ તરીકે અસંખ્ય (પ્રદેશ) ભિન્ન છે.
- જો (સ્વભાવમાં) જે ક્ષેત્ર ન માનો અને જુદું એક (ક્ષેત્ર) માનો તો આખું આત્મા એક અંશ (માત્ર) રહેશે; ભિન્ન ભિન્ન અંશ નહિ ઠરે.
- ગુણની નિર્વિકાર અવસ્થાદશા (પર્યાય) મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં પણ અંતરંગમાં સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થયેલ છે.

ગાથા-૧૭૦ : દર્શાવવી

① સાચું + ખોટું જણાવો :-

1- સંતોનો વિકલ્પ શાસ્ત્રની રચનામાં નિમિત્તમાત્ર થાય છે.
2- સંતો વિકલ્પના સ્વામી હોવાથી તેમનો વિકલ્પ શાસ્ત્રની રચનામાં માત્ર નિમિત્ત બને છે, નિમિત્તમાત્ર નહિ.
3- નિમિત્તમાત્ર કર્તા અજ્ઞાની જ બને છે.
4- આત્માનો એક પ્રદેશ જગતના પાંચ દ્રવ્યોના પ્રદેશોને તથા સૂક્ષ્મ પરિણામી અનંત પરમાણુઓના સ્કંધને (એક સાથે) અવગાહ દેવા માટે સમર્થ છે.
5- આત્મા એક દ્રવ્ય છે; તે તેના અનેક પ્રદેશોને કારણે ખંડખંડ થાય છે.
6- આત્મા અવિભાગી અખંડ એક દ્રવ્ય હોવા છતાં પણ તેના પ્રદેશરૂપ અંશકલ્પના થઈ શકે છે.
7- આત્માના એક પ્રદેશ કરતાં એક પરમાણુ નાનો હોય છે.
8- આત્માના પ્રદેશો જુદા જુદા છે અર્થાત્ તે પ્રદેશો પરસ્પર નથી.
9- મુનિની નિર્વિકાર આત્મદશા (પુરુષાર્થ) સિદ્ધાંત આત્મતત્ત્વમાં પરમ અંતર્ગામિતા સ્વાભાવિક ક્રમને રચેલ છે.
10- આત્મા અભિન્ન અંશોવાળું અવિભાગી એક દ્રવ્ય છે.
11- અવિભાગી એક દ્રવ્યના ભાગ પડતા નથી, માટે તેના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશો હોઈ શકતા નથી.
12- આત્મા ભિન્ન ભિન્ન અંશોવાળું અવિભાગી એક દ્રવ્ય છે.
13- આત્મા વસ્તુ તરીકે એક અખંડ દ્રવ્ય છે; તેના અસંખ્ય પ્રદેશો ભિન્ન ભિન્ન છે.
14- જો ક્ષેત્રનું એક ઠીક છે, તેથી તે આત્મા અભિન્ન અંશોવાળું અવિભાગી એક દ્રવ્ય છે.
15- જો ક્ષેત્રનું એક ઠીક છે, તેથી તે આત્મા ભિન્ન અંશોવાળું અવિભાગી એક દ્રવ્ય છે.

② 'સાચું' + 'ખોટું' જણાવો :-

1- આત્મા સવિભાગી (ખંડખંડરૂપ) અનેક દ્રવ્ય છે, તેથી જ ક્ષેત્રના અનેક ટુકડા છે.
2- આત્મા એક અવિભાગી દ્રવ્ય હોવા છતાં જ ક્ષેત્રના અનેક ટુકડા છે.
3- આત્માના અનંત પ્રદેશો અને આકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો એક અખંડ વસ્તુની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાના અનુભવરૂપ છે.
4- આ વાત સમજવાને આચાર્ય આકાશના દૃષ્ટાંતમાંથી મદદ આપવામાં આવી.
5- આ ગાથા આત્માના પ્રદેશનું નક્કી કરવા માટે વિચારમાં આવેલ છે.
6- આત્મા દ્રવ્ય તરીકે ખંડ ખંડ છે, પ્રદેશ તરીકે અખંડ છે.

ગાથા-૧૪૧

ઉત્થાનિકા:- હવે તિર્યક્પ્રચય તથા ઊર્ધ્વપ્રચય જણાવે છે:-

ગાથા:
વર્તે પ્રદેશો દ્રવ્યને, જે એક અથવા બે અને
બહુ વા અસંખ્ય, અનંત છે; વળી હોય સમયો કાળને. ૧૪૧.

અન્વયાર્થ: દ્રવ્યોને એક, બે, ઘણા, અસંખ્ય અથવા અનંત પ્રદેશો છે. કાળને 'સમયો' છે.

સારાંશ:
- પ્રદેશોનો સમૂહ તિર્યક્પ્રચય છે અને સમયવિશિષ્ટ પર્યાયોનો સમૂહ ઊર્ધ્વપ્રચય છે. કાળદ્રવ્યને તિર્યક્પ્રચય નથી, કારણ કે તે શક્તિ તેમ જ વ્યક્તિની (પ્રગટતાની) અપેક્ષાએ એક પ્રદેશવાળું જ છે.
- ઊર્ધ્વપ્રચય તો બધાં દ્રવ્યોને અનિવાર્યરૂપે હોય જ છે, કારણ કે દ્રવ્યની વૃત્તિ (પર્યાયો) ત્રણ (ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન) ત્રિકાળને સ્પર્શ કરે છે, તેથી (તેઓ) અંશોથી યુક્ત છે. આટલું વિશેષ છે કે સમયોનો પ્રચય (સમૂહ) કાળદ્રવ્યનો ઊર્ધ્વપ્રચય છે અને સમયવિશિષ્ટ વૃત્તિઓનો પ્રચય શેષ દ્રવ્યોનો ઊર્ધ્વપ્રચય છે; કારણ કે કાળદ્રવ્યની વૃત્તિ સ્વતઃ સમયભૂત છે અને અન્ય દ્રવ્યોની વૃત્તિ સમયથી અર્થાન્તરભૂત (અન્ય) હોવાથી સમયવિશિષ્ટ છે.
- તિર્યક્પ્રચયને તિર્યક્સામાન્ય, વિસ્તારસામાન્ય અને અક્રમઅનેકાંત પણ કહે છે; અને ઊર્ધ્વપ્રચયને ઊર્ધ્વસામાન્ય, આયતસામાન્ય અને ક્રમઅનેકાંત પણ કહે છે.
- જે દ્રવ્યોને ઘણા પ્રદેશો હોય છે, તેઓ તિર્યક્પ્રચયી હોય છે; કાળને છોડીને શેષ પાંચેય દ્રવ્યો ભિન્નભિન્નરૂપે તિર્યક્પ્રચયી છે. કાળાણુમાં મિલનની શક્તિ નથી; તેથી તિર્યક્પ્રચયમાં કાળાણુનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.
- સમયો તેમ જ સમયવિશિષ્ટ પર્યાયોના સમુદાયનું નામ ઊર્ધ્વપ્રચય છે. એ ઊર્ધ્વપ્રચય પણ બધા દ્રવ્યોમાં હોય છે. ઊર્ધ્વપ્રચય કાળદ્રવ્યના નિમિત્તે થાય છે; કારણ કે બધા દ્રવ્યોના પરિણમનમાં એક માત્ર કાળદ્રવ્ય જ નિમિત્ત છે.
- કાળદ્રવ્યને છોડીને શેષ પાંચ દ્રવ્યોનો ઊર્ધ્વપ્રચય કાળદ્રવ્યના નિમિત્તે થાય છે, પરંતુ કાળદ્રવ્યનો ઊર્ધ્વપ્રચય સ્વાશ્રિત જ થાય છે.
- પાંચ દ્રવ્યોમાં પ્રાપ્ત થતા તિર્યક્પ્રચયનો આધાર તે જ દ્રવ્યો છે. [illegible] અનેપ્રકારનો તિર્યક્પ્રચય બધા પાંચ દ્રવ્યોમાં સ્વાશ્રિત જ થાય છે.
- પ્રચયના બે પ્રકાર થાય છે. તિર્યક્પ્રચય એક અપેક્ષાએ પ્રદેશોનો સમૂહ છે અને ઊર્ધ્વપ્રચય એક અપેક્ષાએ સમય વિશિષ્ટ પર્યાયોનો સમૂહ છે. કાળને પ્રદેશોનો સમૂહ નથી; કારણ કે તે શક્તિ અપેક્ષાએ એકપ્રદેશી છે અને વ્યક્તિ અપેક્ષાએ પણ એકપ્રદેશી જ છે. ઊર્ધ્વપ્રચય તો છએ દ્રવ્યોને થાય જ છે; કારણ કે દ્રવ્યોની પરિણતિ/અવસ્થા ભૂત-વર્તમાન અને ભવિષ્ય-એમ ત્રણેય કાળમાં રહે છે. કોઈ કાળમાં દ્રવ્યની અવસ્થા ન હોય-એમ થતું નથી; તેથી તે અંશો સહિત છે.
- ઊર્ધ્વપ્રચયની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક દ્રવ્ય અનાદિ-અનંત છે, નિત્ય ધ્રુવ છે અને તિર્યક્-પ્રચયની અપેક્ષાએ પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાયરૂપ છે.
- કાળદ્રવ્ય સિવાયના પાંચ દ્રવ્યોના ઊર્ધ્વપ્રચય આદિ પરિણમનમાં નિમિત્ત કાળદ્રવ્ય છે અને પોતપોતાના ઉપાદાન તો બધા દ્રવ્ય સ્વયં જ છે. કાળદ્રવ્યના પરિણમનમાં

ઉપાદાન પણ ત્રિકાળ છે અને નિમિત્ત પણ ત્રિકાળ જ છે. ૧૭૧-2 466

- આકાશના પ્રદેશો ને જીવના (પ્રદેશો) તિર્યક્પ્રચય (આડા) એમ પથરાયેલા છે.
તિર્યક્ = પહોળો; આડો; ક્ષેત્ર અપેક્ષિત.
- દુનિયામાં પરિણમન જે પદાર્થ હોય તે એક પછી એક એમ (ઊભો) હોય છે. આત્મામાં જે અનંત ગુણ છે તે એક સમયમાં એમ પહોળા (આડા) પથરાયેલા છે અને એની પર્યાય જે છે તે એમ (ઊભી) ઊર્ધ્વપ્રચય છે.
- આ ઝીણું ફરીને વાંચો એનો અર્થ ને વિચારો ધ્યાન આપવા લાયક છે.
- કાળમાં ઊર્ધ્વપ્રચય છે, પરંતુ તિર્યક્પ્રચય નથી; એને ફરીને એક કાળાણુ ભિન્ન ભિન્ન રહ્યા છે. ધર્માસ્તિ, અધર્માસ્તિમાં તિર્યક્પ્રચય છે અને કાળની અપેક્ષાએ એમાં ઊર્ધ્વપ્રચય પણ છે.
- એક ફરી પૂછ્યું કે સોનાનો ભાવ શું? સોનાનો ભાવ તો એનો વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ જ છે, જે એનો ભાવ છે ને જે એની સાથે ત્રણ રહે. એમ આત્માનો ભાવ તો જ્ઞાનાનંદનું એકરૂપ એવો જ એનો ભાવ (છે) એવું એનું સ્વરૂપ છે.
- સમયસાર ચૂલિકા-- અચલિત પરિણામ; પર્યાય; ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય; અનિત્ય. સમયે સમયે અવસ્થા બદલે. એ બદલ એક સમયની અવસ્થા એક સાથે ત્રણ કાળની ન હોય. ગુણ અનંત આમ એક સાથે પહોળા રહેલા છે (એમ) એની પર્યાય એક સમય આમ (ઊભી) છે, આવી આગળ નહિ અને આઘી પાછી નહિ—ક્રમબદ્ધ!
- છ દ્રવ્યોમાં ભેદ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. એક ઊર્ધ્વપ્રચયરૂપ અને એક તિર્યક્પ્રચયરૂપ સહિત ઊર્ધ્વપ્રચયરૂપ. કાળને તિર્યક્પ્રચય નથી, એ તો એક એક દ્રવ્ય ભિન્ન છે.
- પરમાણુ એક એકપ્રદેશી છે, પરંતુ પર્યાયે ઘણા પ્રદેશવાળો સ્કંધ થઈ શકે છે, તો તે અપેક્ષાએ એને તિર્યક્પ્રચય કહેવામાં આવે છે; પરંતુ કાળદ્રવ્યને આમ બે પ્રદેશ ભેગા થાય એવું બનતું નથી.
- શ્વેતાંબર કાળદ્રવ્ય માનતા નથી. કુંદકુંદાચાર્યે એક આ શાસ્ત્ર શ્વેતાંબર પછી નીકળ્યા લગભગ ૧૦૦ વર્ષ બનાવ્યાં છે. જુઓ! કાળદ્રવ્યને સિદ્ધ કરવા કેવા logic આપે છે!
- કાળ તો શક્તિએ પણ એક (પ્રદેશવાળો) અને વ્યક્તિએ પણ એક જ (પ્રદેશવાળો) છે. આવું સ્વરૂપ છે એને બરાબર જાણવું જોઈએ. જાણીને પોતાના સ્વરૂપને જાણવું એની આ વાત છે.
- અનંત ગુણનો આધાર અસંખ્ય પ્રદેશ! [illegible] અનંત આત્માની પરિણતિઓ અસંખ્ય પ્રદેશના આધારે છે. એને તિર્યક્પ્રચય અથવા તિર્યક્સામાન્ય ને વિસ્તાર-સામાન્ય ને અક્રમઅનેકાંત કહ્યું છે.
- જીવના અસંખ્ય પ્રદેશ (નિત્ય) અનંત ગુણોનો આધાર છે, એના પ્રદેશ એકરૂપ નથી, સંકોચ-વિસ્તાર થાય છે. જુઓ! આવું સ્વરૂપ!
- પરમાણુ છે એક પ્રદેશી, પરંતુ એક પ્રદેશના સંબંધમાં આવે એટલી એની શક્તિ છે. પરમાણુ દ્રવ્ય (બરોબર) એક જ છે, પરંતુ સંયોગી પર્યાયના સંબંધે પરમાણુનો વિસ્તાર છે; એને વિસ્તારસામાન્ય કહે છે, તિર્યક્સામાન્ય કહે છે, તિર્યક્પ્રચય કહે છે, અક્રમ-

અનંત રહે છે.

- અણુઅનંત: અણુ અંદર જ રહે અને અનંત અંદર ઘણા ગુણ અને ઘણા પુદ્ગલ. અસંખ્ય પુદ્ગલ, અનંત ગુણ અને જ રહે છે.
- તેમ નામના અસંખ્ય અણુઓ છે, પણ એ અણુઓ એમ વિસ્તાર પામતા નથી નથી, ભિન્ન ભિન્ન છે. સમાજ શક્તિઓ પણ જ છે અને વ્યક્તિઓના ઉપર સમાજ સાથે સંબંધ રાખ એવું કાંઈ નથી.
- પરમ છે જ જ્ઞાનઅનંત છે. જ્ઞેય જ્ઞેય છે. દરેક દ્રવ્યની પરમ જ્ઞાનઅનંત- એક પછી એક ઉદય સમયુક્ત ઉદય છે. જ્ઞાન અંદર એક પછી એક, જ્ઞાનબંધ, જ્ઞાનરસ, જ્ઞાનગુણ.
- ઉદય આધાર ઉદય, સમ-અનુક્રમ, જેને સમ લાગુ પડે.
- 'દ્રવ્યની વૃત્તિ' આધાર પદાર્થની પરિણતિ.
- સમયવિસ્તાર = સમયની વિસ્તાર, સમય નિમિત્તરૂપ ઉપાધિ વ્યવહારે જેમાં સમયની અપેક્ષા આવે છે એટલે.
- સમ વિભાગ પાંચ દ્રવ્યને ઉદય નામ જ્ઞાનઅનંત પરમ રીતમાં સમના એક સમયનું નિમિત્તરૂપપણું આવે છે.
- સમની એક સમયની પરમ જ્ઞાનરસ સાથે એવું ઉપાદાન કારણ પણ સમ અને નિમિત્ત કારણ પણ સમ. ઉપાદાન અને સહકારી (કારણ) બંને સમ છે; અને બાકી પાંચ દ્રવ્યોને ઉપાદાન પોતાની પરમ છે, સહકારી સમની પરમ છે.
- ગતિગામી પુદ્ગલમાં કહ્યું છે કે સામાન્યથી સ્થિતિ ઉત્પન્ન છે. ગતિ જ પરિણતિ સમ છે ત્યારે સ્વભાવિકપણે એ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે, નિમિત્તના નથી છે.
- સમને તો એની જ જ્ઞાન પરમ (ક્રમ) છે એની જ એનો ઉદયપ્રાપ્ય છે. એને બીજા સમ સમયનું નિમિત્ત છે એમ નથી. એને બીજા સમયના નિમિત્તની જરૂર નથી.
- જગતના અસંખ્ય પુદ્ગલો એ એનાં સ્થાનકો છે. એ સ્થાનકોમાં અનંત ગુણ છે, એ સમ નામ છે અને એક નામમાં અનંતી પરમની વાત!

ગાથા-૧૨૧ : દાસદાસી

① જોડકાં જોડો :

1. નિષ્પન્નપ્રત્યય	A. સમયવિશિષ્ટ વૃત્તિઓનો પ્રત્યય (સમૂહ)
2. ઉદયપ્રત્યય	B. પુદ્ગલોનો પ્રત્યય (સમૂહ)

3. નિષ્પન્ન	A. ધીમો; કાર્ય પછી કાર્ય (તેમ આયોજિત)
4. ઉદય	B. અચાનક; એકસાથે (કેવળ આયોજિત)

5. ઉદયપ્રત્યય તથા નિષ્પન્નપ્રત્યય સહિત	A. જીવ પુદ્ગલ, દેવ, નારક, મનુષ્ય
6. ફક્ત નિષ્પન્નપ્રત્યય સહિત	B. તિર્ય

7. પુદ્ગલ પરમાણુ	A. શક્તિ તથા વ્યક્તિએ કાર્ય પુદ્ગલ
8. તિર્યાણુ	B. શક્તિએ કાર્ય પુદ્ગલ તથા વ્યક્તિએ અકાર્ય-પુદ્ગલ

9 અપરિચિત પુદ્ગલ	A. મનુષ્ય, દેવ, નારક
10 અપરિચિત પુદ્ગલ	B. જીવ

11. અપરિચિત અકાર્ય પુદ્ગલ	A. પુદ્ગલ
12. અપરિચિત અવયવ પુદ્ગલ	B. જીવ
13. અપરિચિત અવયવ પુદ્ગલ	C. દેવ, નારક
14. કાર્ય-સંબંધ-અસંબંધ-અકાર્ય પુદ્ગલ	D. મનુષ્ય
15. ફક્ત કાર્યજ પુદ્ગલ	E. તિર્ય

② સાચું કે ખોટું જણાવો :-

1- આ ગાથામાં આચાર્યશ્રીએ 'ઉદયપ્રત્યય' તથા 'નિષ્પન્નપ્રત્યય' સમજાવ્યા છે.
2- દૂધમાં પુદ્ગલો તથા ગુણો ધીમા કાર્ય પછી કાર્ય પરિણમે છે.
3- દૂધમાં પર્યાયો કાર્ય સાથે અચાનક/એકસાથે પરિણમે છે.
4- પૂ. ગુરુદેવશ્રી જ્યારે આંખ ખોલે કે 'આ જોયું છે' તેનો અર્થ આંખ સાથે છે કે આ વાત વધારે દેખાય આપણા નિરંતર છે.
5- પૂ. ગુરુદેવશ્રી જ્યારે સભામાં 'સોનાના ભાવ' વિશે પૂછે ત્યારે તેમાંથી ભાવમાં સોનાની કિંમત કેટલા રૂપિયે તોલાની આસપાસ રહી છે તેમ જણાવવા માગે છે.
6- 'સોનાનો ભાવ' એટલે સોનાના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ અકાર્ય ગુણો.
7- સાચ અને અસાધુ અકારૂપ ન આત્માનો ભાવ છે.
8- 'સમયવિશિષ્ટ વૃત્તિઓ' એટલે તેમ આયોજિત કાર્ય પછી કાર્ય થતી પર્યાયો-અવસ્થાઓ.

૯- પુદ્ગલ પરમાણુ એક પ્રદેશી છે, કાલાણુ પણ એક પ્રદેશી છે; માટે તે બન્ને અસ્તિકાય નથી.

10- પુદ્ગલ પરમાણુને ઉપચાર અસ્તિકાય નથી, પરંતુ અસ્તિકાય છે - એમ ટીકામાં કહ્યું છે.

11- ટીકાકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ પછી ૧૦૦૦ વર્ષ પછી થયેલા હતા.

12- આકાશના અનંત ગુણોનો આધાર તેના અનંત પ્રદેશ છે.

13- અસ્તિકાય, અસ્તિત્વ સામાન્ય, વિસ્તાર સામાન્ય, અનેકાંત - આ બધાં સ્વીકાર્ય છે.

14- અનેકાંતે કહેલ પદાર્થો અમુક અપેક્ષાએ નિત્ય પણ છે અને અમુક અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ છે.

15- એકાંત, ઈન્દ્રિયપ્રાય, આકાશ સમુદાય, અસ્તિત્વસામાન્ય, વિશેષસામાન્ય, સમયવિશિષ્ટ પદાર્થોનો સમૂહ - આ બધાં સ્વીકાર્ય છે.

(3) સાચું કે ખોટું જણાવો:-

1- '... દ્રવ્યની વૃત્તિ ત્રણે કાળને સ્પર્શતી હોવાથી અંશો રહિત છે...' અર્થાત્ દરેક દ્રવ્યની પરિણતિ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને સ્પર્શે છે તેથી અંશો સહિત છે.

2- 'સમયવિશિષ્ટ' અર્થાત્ સમયરૂપ વિસ્તાર; અથવા જેમાં સમયના ભિન્નપણાની અપેક્ષા આવે છે એવો.

3- કાળ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યોના પરિણમનમાં ઉપાદાનપણું તે તે દ્રવ્યનું અને નિમિત્તપણું કાળના એક સમયની પર્યાયનું હોય છે.

4- કાળ દ્રવ્યની એક સમયની પર્યાયમાં, કાળનું ઉપાદાનપણું અને બાકીના પાંચ દ્રવ્યોનું નિમિત્તપણું હોય છે.

5- કાળના એક સમયની પર્યાયમાં ઉપાદાન કારણ પણ કાળ અને નિમિત્ત પણ કાળ જ હોય છે.

6- 'વિશેષ કરતાં સામાન્ય વધુ બળવાન હોય છે' - એમ આચાર્યદેવે પ્રવચનમાં કહ્યું છે.

7- તારા અસંખ્ય પ્રદેશો તારું સ્વક્ષેત્ર છે, અનંત ગુણો તારું ગામ છે અને અનંતી પર્યાયો એ ગામની વસ્તી છે.

ગાથા-૧૪૨

ઉત્થાનિકા:- હવે કાળપદાર્થનો ઉત્પાદવ્યય નિરન્વય હોવાની વાતનું ખંડન કરે છે:-

ગાથા:

એક જ સમયમાં ધ્રૌવ્ય ને ઉત્પાદનો સદ્‌ભાવ છે
જો કાળને, તો કાળ તેહ સ્વભાવ-સમવસ્થિત છે. ૧૪૨

અન્વયાર્થ:- જો કાળને એક સમયમાં ઉત્પાદ અને ધ્રૌવ્ય વર્તે છે, તો તે કાળ સ્વભાવે અવસ્થિત અર્થાત્ ધ્રુવ (નિત્ય) છે.

સારાંશ:- આ ગાથાનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં આચાર્ય ભગવંત વાંકી આંગળી, ગુરુ ચેલા અને ગાદીપરંપરા - આ ત્રણ ઉદાહરણોના માધ્યમથી આ વાત સિદ્ધ કરે છે કે એક સમયમાં જ ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્ય વિદ્યમાન છે.

- જેમ આંગળી દ્રવ્યમાં વર્તમાન વાંકી પર્યાયનો ઉત્પાદ, પૂર્વની સરળ પર્યાયનો વ્યય અને બંનેની આધારભૂત આંગળી દ્રવ્યરૂપ ધ્રૌવ્ય છે; તેમ કાલાણુ દ્રવ્યમાં વર્તમાન સમયરૂપ પર્યાયનો ઉત્પાદ, પૂર્વ પર્યાયરૂપ વ્યય અને બંનેના આધારભૂત કાલાણુ દ્રવ્યનું ધ્રૌવ્ય - એમ કાલાણુ દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે.
- કાલાણુ દ્રવ્ય સ્વીકાર ન કરીએ અને 'સમય' નામક પર્યાયના જ ઉત્પાદ-વિનાશ માનીએ તો શું આપત્તિ છે? અર્થાત્ અનાદિ-અનંત સ્થાયી ધ્રુવ કાળદ્રવ્યને માનવાની શું આવશ્યકતા છે? તેને કહે છે કે આંગળી અને પુદ્ગલમાં જેમ શક્તિ અવસ્થિત રહે છે, તેમ શક્તિ ઉત્પાદ-વિનાશમાં ખપી જાય; તેથી જ્યારે ધ્રુવ કાલાણુ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરશો, ત્યારે એક જ દ્રવ્યમાં એક સમયમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય - ત્રણેય સિદ્ધ થઈ જશે.
- હવે કાળપદાર્થનો ઉત્પાદવ્યય અન્વયરહિત હોવાની વાતનું ખંડન કરે છે, અર્થાત્ વ્યવહારકાળ છે, પરંતુ નિશ્ચય કાલાણુ નામનો સ્થાયી રહેવાવાળો પદાર્થ જ જગતમાં નથી - એમ માનવાવાળાની વાતનું ખંડન કરે છે.
- એક સમયની અવસ્થા પહેલાં ન હતી અને પછી થઈ, તો તે અવસ્થા કોઈ દ્રવ્યના આધારે થઈ હોવી જોઈએ; તે વિના આધારે થઈ શકતી નથી. કોઈના આધાર વિના ઉત્પાદ સંભવ નથી. તેથી સમય અર્થાત્ વ્યવહારકાળ છે તો તેનો આધાર નિજ પદાર્થ હોવો જોઈએ - એમ સિદ્ધ થાય છે; અને તે (પદાર્થ) કાલાણુ છે. માટે કાળ ઔપચારિક નથી, પરંતુ નિશ્ચય દ્રવ્ય છે.
- એમ સમયરૂપી સૂક્ષ્મ પરિણતિના ઉત્પાદ તથા વિનાશ એક જ સમયમાં થવા સંભવ છે; તેથી તે અવસ્થાનું ધારક અવસ્થાવાન દ્રવ્ય હોવું જોઈએ; અને તે (દ્રવ્ય) કાળપદાર્થ છે. એક સમયમાં નવી અવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે, જૂની અવસ્થા વ્યય પામે છે અને કાલાણુ ધ્રુવ રહે છે.
- આમ એક પર્યાયમાં પૂર્વપર્યાયની અપેક્ષાએ વ્યયરૂપ, વર્તમાન પર્યાયની અપેક્ષાએ ઉત્પાદરૂપ અને સાદૃશ્ય રહેવાની અપેક્ષાએ ધ્રુવરૂપ - એમ કાળપદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યવાળું છે - એમ નિશ્ચિત થાય છે.
- 'સમય' એ તો કાલાણુ દ્રવ્યની સૌથી નાની પર્યાય છે. તે સમય આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ સુધી અત્યંત મંદગતિથી ગમન કરનારા પુદ્ગલ પરમાણુની ગતિના આધારે માપવામાં આવે છે. તે સમય અનાદિ-અનંત સ્થાયી ધ્રુવ

સિદ્ધત્વનો સૌથી નાનામાં નાનો અંશ છે, જે સ્વયં નિરંશ છે. આ અંશ સ્થાન ઉર્ધ્વપ્રચય સંબંધ છે. અને સમુદાય નિરવય નહીં, પરંતુ અવયવ સહિત છે.

- ગાથા ૮૦ની ટીકામાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વરૂપ સમજ સમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'અવયવ દ્રવ્ય છે, અવયવનો વિશેષ ગુણ છે અને અવયવનો વ્યતિરેક પર્યાય છે. ઉક્ત પરિભાષા અનુસાર પણ સિદ્ધનું દ્રવ્ય અવયવ સહિત છે, નિરવય નહીં; સકળ દ્રવ્યની પરિભાષા જ અવયવ છે.
- અવયવ રહિત અંશ જેવું પ્રવચનમાં ન હોય શકે: 'સિદ્ધપદનો ઉર્ધ્વપ્રચય અવયવ રહિત અંશ તેને દ્રવ્યના સાથે સંબંધ નથી - એમ નહીં, પરંતુ એ પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યયનું પરિણમન દ્રવ્યની સાથે ધારાવાહી બને છે. દરેક પર્યાય દ્રવ્ય સાથે સંબંધ છે.
- ગુણાંશ અંશ ગુણનો અંશ; સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પરિણતિ અર્થાત્ પર્યાય.
- 'પરમાણુના ક્ષેત્રમાત્ર દ્વારા (મંદગતિ ગતિથી) ઉત્પન્ન થતો કાળ સમયની જાણકારી માટે પર્યાપ્ત છે' કહીને એમ પરમાણુ અને પ્રદેશ જેટલો (પ્રદેશ) ગમન (તેના દ્વારા) એમ સમયની પર્યાય જાણવામાં આવતી હોવાથી એ સમયનું માપ પર્યાપ્ત છે. મંદગતિ અને પરમાણુ આકાશ (એમ ગણો) તે સમય દીધું અને સમયનું માપ નથી દીધું એ સાર દીધું.
- દ્રવ્યના આધાર વિના કોઈપણ પર્યાયના જ ઉત્પાદ અને વ્યય માનવામાં આવતાં પૂછીએ છીએ કે, એ ઉત્પાદ-વ્યય ક્ષણ છે કે એનાં માટે ઉત્પાદ અને વ્યય છે? પરંતુ (1) એની બાબતે પુંજ પણ હોય અને અંશમાત્ર પણ હોય (એમ) તો ફિર કે ધર્મરૂપ તો એકેય એક પર્યાયમાં ન હોય. (2) જો ક્ષણ છે એમ કહેવામાં આવતાં એક સમયની પર્યાયમાં ભાગાભાગનો અભાવ છે. તો ભાગ પડતાં એકથી સમય થઈ જશે. એમ બને નહિ. (વિરુદ્ધ)
- 'સિદ્ધ વૃત્તિમાત્ર અવશ્ય સાધિકા બનશે' કહીને બે ધર્મનો આધાર નિત્ય દ્રવ્ય છે એમ નથી કહ્યું બનશે. એમ એક સમયના ઉત્પાદ-વ્યયનો આધાર દ્રવ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. 'સાધિકાનું બનશે' એવું હોય છે.
- પાણીના તરંગ ઉઠે એ સિદ્ધ પાણી સદા છે એના આધારે ઉઠે છે. અધ્ધરથી તરંગ ઉઠતા નહિ.
- સિદ્ધ સમયવર્તી માનતા ન હોય તો સમયની પર્યાય - જાણનારી દશા જ બને ન રહે.
- જાણનાર આત્મા છે એમ ક્યારે નથી કહ્યું તો એમાં ક્ષણિક (પણ નથી) કહ્યું. એ જાણનાર સિદ્ધ ફરશે નહિ. દ્રવ્ય એને જાણ્યા વિના રહે નહિ, દ્રવ્ય તેને ફરતું નહિ.
- આત્માને જ્ઞાનસ્વભાવ છે કે તો જાણનાર સ્વભાવ છે. જે જીવને ખરું જાણ થાય તેને તેનો જ્ઞાનપર્યાય ને ગમે તે પ્રકારે જાણવાનો ઉત્પન્ન થાય. એ પણ ક્ષણિકતામાં!
- જેને વિશેષપણે વિપરીતતા હળી હળી હોય તો એને વિશેષપણે જાણ્યા વિના વિપરીતતા રહે નહિ.
- જેવો એનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે, આનંદસ્વભાવ છે એવો આનંદ પર્યાયમાં પૂર્ણ

પ્રકાર કરવો છે તો તે પદાર્થનો આધાર જે ગુણસ્વરૂપ ભગવાન આત્મા ત્રિકાળ ભાસિત છે એટલે પદાર્થ ભાસતા ભાસે નહિ ત્યાં સુધી તે પદાર્થ યથાર્થ હોય નહિ.

- ભગવાન રીતે (તેથી એ તો) 'સત' શબ્દ છે તો એનો વાચ્ય પદાર્થ હોવો જોઈએ. વાચક શબ્દ છે તો (એનો) વાચ્ય પદાર્થ હોવો જોઈએ એમ જે પદાર્થ ત્રિકાળને અનુમાનગમ્ય હોય તો તેઈને પ્રત્યક્ષગમ્ય (પણ) હોય. એ દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે ને? ડુંગર ઉપર અગ્નિ બળતી હોય એ અનુમાનથી દેખાય કે અગ્નિ છે. ધુમાડો છે. એ અનુમાન થાય છે કે ધુમાડો છે તો અગ્નિ છે. પણ અનુમાન કરનારો જે ભગવાન છે એ તો વ્યવહાર થયો તો એને નિશ્ચયથી પ્રત્યક્ષ કરનારો હોય જ. પદાર્થ અનુમાન પણ થાય છે એનો આધાર ધ્રુવ છે તેવું જે અનુમાનગમ્યમાં પણ નિશ્ચય થાય તો તેને પ્રત્યક્ષ છે. એમ આ ભગવાન આત્મા! સમજો જે નિશ્ચય કરે એને પરોક્ષ રીતે (કરે) પણ ભગવાન તેને જાણે (એ પદાર્થ) પ્રત્યક્ષ છે.
- સમય તો નાનો છે, પરંતુ જે પદાર્થ ઉત્પન્ન કર્યું તેનો (જ) વસ્તુ (છે) એમ નહિ.
- 'ગોઠવું' છે એટલે ન સમજાય એમ નહિ. ગોઠવું છે એટલે જરી ધ્યાન દેવું જોઈએ.
- 'સ્વપદાર્થને' આઠ ગુણોમાં પણ ઉપાદ એને નિમિત્ત ગુણાત્મ થાય હોવાથી તે નિરપેક્ષ અહીંયા પર્યાયને માટે ત્યાં આગળ આશ્રય ધ્રુવ છે' અહીંયા આઠ સમયમાં એ થાય હોવાથી - પણ આઠ એમાં એને ભાવ એમ (છે). એ અનાદિ ભાવ ધ્રુવના સંબંધ વિનાનું નહિ. માટે સ્વપદાર્થ ત્યાં આગળ ધ્રુવ છે.

ગાથા-૧૭૨ : ઉપસંહાર

(૧) 'લિંગ' + 'ગ્રહણ' જાણતો :-

1- જેનો ઉપયોગ અન્યથી રહિત - અંતરંગ + અંતર પ્રકાશમાન છે, એને જાણવાનું આ ગાથાનું પ્રયોજન છે.

2- '...જેનો ઉપયોગ નિરપેક્ષ નથી...' અર્થાત્ જેના ઉત્પાદ-વ્યય અન્યથી સહિત છે એટલે કે અંતર પ્રકાશમાન છે.

3- જેની પર્યાય દ્રવ્ય અંતર્ગત જ નથી, પરંતુ ધ્રુવ સાથે સંબંધિત છે.

4- પ્રત્યભિજ્ઞા આદિ ગુણનો ભેદ; દ્રવ્યનો સૂક્ષ્મ પરિણતિ; પર્યાય

5- સામાન્ય એ સમ પદાર્થનો પ્રત્યભિજ્ઞા છે.

6- પરમાણુનું અંતર પ્રદેશ જ્ઞાન (અનંતર) પ્રદેશ (અંદગતિએ) જેવું ને (નિમિત્ત) ત્યારે છે અને સામાન્ય પર્યાય ન ત્યાં છે.

7- જીવ (ધ્રુવ) પદાર્થના આધાર વિના જ પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યય થતા ગાની વિધાનમાં ત્યાં વાંધો નથી.

8- જીવ (ધ્રુવ) પદાર્થના આધાર વિના થતા પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યય સ્વતંત્ર હોઈ શકે

9- જીવ (ધ્રુવ) પદાર્થના આધાર વિના પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યય અથવા તો એકલો રહે. સ્વતંત્ર હોઈ શકતા નથી; ત્યારે + પ્રમાણ એને આધાર આપતા તે નહીં છતાં અંતર સાથે હોઈ શકતા નથી.

10- જીવ (ધ્રુવ) પદાર્થના આધાર વિના થતા પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યય (અંતર જ સામાન્યમાં) ત્યાં હોઈ શકે છે.

11- જીવ (ધ્રુવ) પદાર્થના આધાર વિના થતા પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યય (અંતર જ સામાન્યમાં) ત્યાં હોઈ શકતા નથી; ત્યારે + અંતર સામાન્ય પર્યાયમાં જાણવાનો અભાવ છે.

12- સમયે સમયે ઉત્પન્ન થતી નવી પર્યાય અને નાશ પામતી જૂની પર્યાયનો આધાર નિત્ય દ્રવ્ય છે.

13- પુદ્ગલ જડ પદાર્થ (ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ) પુદ્ગલનો ધરનાર છે.

14- આત્માની વર્તમાનનો નાશ, ભવિષ્યની ઉત્પત્તિ, એ બન્નેનો આધાર તે આત્માનું ધ્રુવપણું - એ ત્રણેય અંતર સાથે છે.

15- પ્રત્યેક આત્માનો દર્શન અને આનંદની પર્યાયનો ઉત્પાદ - એ બન્ને આધારભૂત આનંદ (ગુણ) સહિત આત્મા (દ્રવ્ય)નું ધ્રુવપણું છે.

(2) 'સત્' + 'ગ્રહણ' જાણતો :-

1- ઉત્પાદ-વ્યય વગરનું અને ત્રિકાળ રહેનારું ધ્રુવ તે આત્મા; તેનું આખું સ્વરૂપ છે.

2- જે સમયે જે પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે, તે સમયે તે જ પર્યાયનો વ્યય થાય છે.

3- '...જીવ પુરુષાર્થ અપૂર્વ "શાશ્વતો ભાવ"...' અર્થાત્ જીવ પુરુષાર્થ અપૂર્વ હોય છે.

4- આત્મા અવિનાશ છે, થાય તેને જાણ્યા વિના રહેતો નથી અને થાય તેને ફેરવતો નથી.— આમાં જ ક્રમબદ્ધની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

5- જેનો વિશેષ (વહેવારે) વિપરીતતા હોય તેનો વિશેષ ભાગમાં વિના વિપરીતતા રહતી નથી.

6- (જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે) કોઈ પણ વાચક શબ્દનો વાચ્ય પદાર્થ અવશ્ય હોય છે; જેમ કે 'જીવ' શબ્દ પણ 'જીવ' નામના પદાર્થની સિદ્ધિ કરે છે.

7- આત્મા અનુમાનગમ્ય નિયમિત જીવની પ્રતીતિ ભાસે છે.

8- જીવના ઉત્પાદ-વ્યય તેના ધ્રુવની સિદ્ધિ કરે છે.

9- જીવપદાર્થનો કોઈ પ્રત્યક્ષમાં પુદ્ગલ દ્વારા ઉત્પાદ અને વિનાશમાં કોઈ ભાવરૂપ અને કોઈ અભાવરૂપ છે.

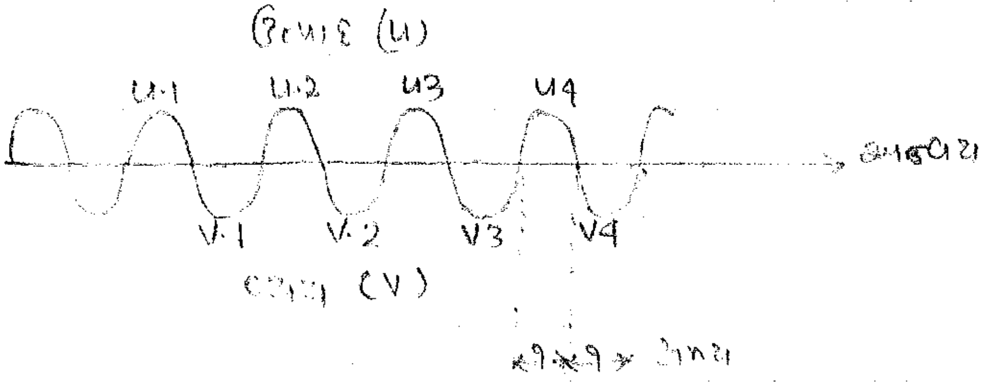

ગાથા-૧૪૩

ઉત્થાનિકા: હવે (જેમ એક વૃત્યંશમાં કાળપદાર્થ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યવાળો સિદ્ધ કર્યો તેમ) સર્વ વૃત્યંશોમાં કાળપદાર્થ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યવાળો છે એમ સિદ્ધ કરે છે:-

ગાથા:
પ્રત્યેક સમયે જન્મ-ધ્રૌવ્ય-વિનાશ અર્થો કાળને
વર્તે સર્વદા; આ જ કાળાણુનો સદ્ભાવ છે. ૧૪૩.

અન્વયાર્થ: એક એક (પ્રત્યેક) સમયમાં ઉત્પાદ, ધ્રૌવ્ય અને વ્યય નામના અર્થો કાળને સદાય હોય છે. આ જ કાળાણુનો સદ્ભાવ છે (અર્થાત્ આ જ કાળાણુના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ છે).

સારાંશ: (ટીકાનો) કાળપદાર્થને બધાય વૃત્યંશોમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય હોય છે, કારણ કે (૧૪૨મી ગાથામાં સિદ્ધ થયું તેમ) એક વૃત્યંશમાં તેઓ (ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય) જોવામાં આવે છે. અને એ યોગ્ય જ છે, કારણ કે વિશેષ અસ્તિત્વ સામાન્ય અસ્તિત્વ વિના બની શકે નહિ. આ જ કાળપદાર્થના સદ્ભાવની (અસ્તિત્વની) સિદ્ધિ છે; (કારણ કે) જો વિશેષ અસ્તિત્વ અને સામાન્ય અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે તો તેઓ અસ્તિત્વ વિના કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થતા નથી.

- જે રીતે કાળપદાર્થના એક વૃત્યંશમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય હોય છે, તે જ રીતે કાળદ્રવ્યના બધા વૃત્યંશોમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય જાણી લેવા.
- એક વૃત્તિ જેટલા બરાબર રીતે નિશ્ચિત કરવાથી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણેય એકેય નિશ્ચિત થાય છે. આ જ કાળાણુ પદાર્થના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ છે. જેમ એક સમયમાં પૂર્વ પર્યાય ગયો, વર્તમાન પર્યાય ઉત્પન્ન થઈ અને ધ્રુવ કાયમ રહ્યું; તેમ પ્રત્યેક સમયે ત્રણેય હોય રહે છે. આમ ત્રણેય કાળ અવસ્થાઓમાં કાળપદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સહિત છે-એમ નિશ્ચિત થાય છે.
- પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય, ઉત્તર પર્યાયનો ઉત્પાદ અને દ્રવ્યનું ધ્રુવત્વ-આ પ્રત્યેક દ્રવ્યની સ્વરૂપસંપદા છે; નહિ કે સુનિશ્ચિત જ છે કે એક સમયમાં દેખાતા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય દ્રવ્યમાં જ ઘટિત થાય છે, એક પર્યાયમાં નહિ.
- નિમિત્ત જુદું અને નિમિત્તપણું જુદું. કાળપદાર્થની સત્તાની સિદ્ધિ કરવામાં શબ્દો નિમિત્ત હોય, નિમિત્તપણું નહિ.
- રાગની ક્રિયાને જ ધર્મ માનનાર ભાવ નથી છે કે વ્યવહારની યુક્તિઓ આપેલ નથી.
- શ્રુત અને ઉપયોગ બે ભિન્ન છે. એક જ સમયમાં ભિન્ન પર્યાયનો અંશ અને જ્ઞાન પર્યાયનો અંશ - એક પર્યાયના બે ભાગ!
- 'કારણ કે વિશેષ અસ્તિત્વ સામાન્ય અસ્તિત્વ વિના બની શકે નહિ. આ જ કાળપદાર્થના સદ્ભાવની (અસ્તિત્વની) સિદ્ધિ છે' અર્થાત્ એકનો એક સમયની પર્યાયનું નામ સિદ્ધ થયું એટલે ત્યાં પર્યાય અંશમાં (બે અંશ) સિદ્ધ થયું અને એ સિદ્ધ થતાં પૂર્વનો વ્યય અને એનો ઉત્પાદ અને ધ્રુવ એનાથી સિદ્ધ થાય છે. જેમ સંબંધ વિના એકનો ઉત્પાદ-વ્યય હોઈ શકે નહિ. તો એક સમયમાં એ ત્રણ સિદ્ધ થતાં બધા સમયે-ત્રણે કાળના સમયમાં (કાળપદાર્થના) અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થઈ. વિશેષનું સિદ્ધ થતાં તે જ કાળ સામાન્ય સિદ્ધ થતાં ત્રણે કાળમાં એ કાળદ્રવ્યના

અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થઈ.

- પદાર્થનું અસ્તિત્વ સામાન્ય અસ્તિત્વ વિના હોય નહિ. અન્વય વિના હોય નહિ.
- ભાષામાં ઘણા ગાળા (દીવા ટાણા). જય-જય હજાર!
- જેનું વિશેષ-પદાર્થનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયું એ વિશેષ સામાન્ય વિના હોય નહિ. જેમ એનો આધાર હોય એના વિના હોય નહિ. તો થઈ રહ્યું. સામાન્ય અને વિશેષનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયું તો સત્ દ્રવ્ય સિદ્ધ થયું. વસ્તુ સિદ્ધ થઈ ગઈ.
- એનો અર્થ આગળનો પદાર્થ સિદ્ધ થતાં- વિશેષ સિદ્ધ થયું તો એ વિશેષ અન્વયના આધાર વિના હોય નહિ- સામાન્ય વિના હોય નહિ. સામાન્ય અને વિશેષ બે ભેગાં ભળ્યા છે; કારણ સામાન્ય અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થયું, વિશેષ અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થયું. બેનું (અસ્તિત્વ સિદ્ધ) થયું કારણ દ્રવ્ય સિદ્ધ થઈ ગયું.

ગાથા-૧૭૩ : ઉપસંહાર

(૧) 'સાચું' કે 'ખોટું' જણાવો :-

1- નિત્ય અને અનિત્યતા એ બે પરસ્પર સાથે વિરોધી નથી.
2- અજ્ઞાની પરમાં એકત્વબુદ્ધિને કારણે અનિત્યતા જુએ છે; જ્યારે જ્ઞાની જ્ઞાનદ્વારા સ્વભાવને માત્ર નિત્ય જ જુએ છે, અનિત્યતા જોતા નથી.
3- રાગની અંશતા દૂરનો નાશ અને આનંદના ભાવના પૂરા થાય છે.
4- રાગ અને સ્વભાવ જુદો ભિન્ન છે. અને જ સ્વભાવનાં નિર્મળ પર્યાયનો અંશ અને મલિન પર્યાયનો અંશ - (બંને) એક પર્યાયના બે ભાગ છે.
5- શુદ્ધાંશ અશુદ્ધ પર્યાય.
6- ૧૭૨મી ગાથામાં જીવના એક શુદ્ધાંશમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સિદ્ધ કર્યા હતા. અહીં જીવપદાર્થના ત્રણેય જીવના ઉદય શુદ્ધાંશોમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સિદ્ધ કર્યા છે.
7- સામાન્ય (દ્રવ્ય)ના અસ્તિત્વ વિના પણ વિશેષ (પર્યાય)નું અસ્તિત્વ હોઈ શકે છે.
8- એક સમયના સામાન્ય અને વિશેષનું અસ્તિત્વ જીવના ત્રણેય કાળના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે.
9- ભાવનગરમાં પૂ. ગુરુદેવશ્રીની સભામાં ૭૦ કે ૭૫ હજાર માણસો સાંભળવા આવ્યા હતા.
10- વિશેષ અશુદ્ધ જીવદ્રવ્યનો એક સમયનો પર્યાય સિદ્ધ કરતાં સામાન્ય અશુદ્ધ ને પર્યાયનો આધાર એવો અન્વય પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે; અને એ બેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરતાં આખું દ્રવ્ય પણ નિત્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે.

ગાથા-૧૪૪

ઉત્થાનિકા: હવે કાળપદાર્થના અસ્તિત્વની અન્યથા અનુપપત્તિ હોવાથી (અર્થાત્ કાળપદાર્થનું અસ્તિત્વ બીજી કોઈ રીતે નહિ બની શકતું હોવાથી) તેનું પ્રદેશમાત્રપણું સિદ્ધ કરે છે:-

ગાથા:
જે અર્થને ન બહુ પ્રદેશ, ન એક વા પરમાર્થથી,
તે અર્થ જાણો શૂન્ય કેવળ—અન્ય જે અસ્તિત્વથી. ૧૪૪.

અન્વયાર્થ: જે પદાર્થને પ્રદેશો અથવા એક પ્રદેશ પણ પરમાર્થે જણાતો નથી, તે પદાર્થને શૂન્ય જાણ—કે જે અસ્તિત્વથી અર્થાંતરભૂત (અન્ય) છે.

સારાંશ:
• વૃત્તિમાન દ્રવ્ય સપ્રદેશ જ હોય છે, કારણ કે અપ્રદેશના અન્વય તથા વ્યતિરેક હોવાં અસિદ્ધ છે. પ્રદેશના અભાવમાં વૃત્તિમાનનો અભાવ થાય છે.
• વૃત્તિ વૃત્તિમાન વિના હોઈ શકતી નથી. વૃત્તિમાન સપ્રદેશ જ હોય છે; કારણ કે અપ્રદેશના અન્વય તથા વ્યતિરેક હોવાં અસિદ્ધ છે.
• જો કોઈ એમ કહે કે દ્રવ્યપણે અર્થાત્ કાળપદાર્થ લોકાકાશ જેટલું અસંખ્ય પ્રદેશી એક દ્રવ્ય હોય તો પણ પરમાણુ વડે તેના એક પ્રદેશ અતિક્રમણથી પર્યાયસમયની સિદ્ધિ થાય તો નિમ્નલિખિત આપત્તિઓ આવે છે:-
(૧) દ્રવ્યના એકદેશની પરિણતિને સંપૂર્ણ દ્રવ્યની પરિણતિ માનવાનો પ્રસંગ આવે છે. સંપૂર્ણ કાળપદાર્થનો જે સૂક્ષ્મ વૃત્ત્યંશ છે, તે સમય છે; પરંતુ તેના એકદેશનો વૃત્ત્યંશ સમય નથી. (જુઓ પ્રશ્ન ①-૧૩ પાનું ૧૪૪-)
(૨) આખું માનતાં કાળદ્રવ્ય એક પ્રદેશમાં વર્તે, પછી બીજા પ્રદેશમાં વર્તે અને પછી અન્ય પ્રદેશમાં વર્તે—આમ તિર્યક્પ્રચયને ઊર્ધ્વપ્રચયપણાનો પ્રસંગ આવે છે.
• આચાર્ય જણાવે છે કે નિમ્નાંકિત કથન માત્ર આ ગાથાનો જ નહિ, પરંતુ આખા દ્રવ્યવિશેષાધિકારનો ઉપસંહાર છે અર્થાત્ સૂત્રાત્મક નહિ, પરંતુ શાસ્ત્રાત્મક છે:-
'અનંત કાળમાં જે જીવ આત્મોપાદાનથી સિદ્ધસુખને પ્રાપ્ત થયા છે અને ભવિષ્યકાળમાં થશે, તે બધા કાળલબ્ધિના વશથી જ થયા છે; તોપણ નિજ આત્મા જ ઉપાદેય છે—એવી રુચિરૂપ વીતરાગચારિત્રનું અવિનાભાવી જે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે, તેની જ મુખ્યતા છે, કાળની નહિ; જે કારણે તે હેય છે.
• જ્યાં અસ્તિત્વ છે, ત્યાં પ્રદેશ હોવા જ જોઈએ. કાળમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવની એકતારૂપ અસ્તિત્વ છે—એ પૂર્વ ગાથામાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે; તેથી એ સંભવ નથી કે દ્રવ્ય પ્રદેશરહિત હોય.
• એકલી સમયરૂપ અવસ્થા જ કાળદ્રવ્ય હોય—એમ બની શકતું નથી; કારણ કે પર્યાય પર્યાયવાન વિના હોઈ શકતી નથી. નવી અવસ્થાનું થવું, જૂની અવસ્થાનું વિનાશનું થવું આધાર વિના સંભવ નથી. આમ ઉત્પાદ-વિનાશરૂપ વૃત્તિઓ, વૃત્તિમાન કાળાણુ પદાર્થના આધારથી જ સંભવ છે. માટે કાળ ઔપચારિક દ્રવ્ય નહીં, પરંતુ નિશ્ચય દ્રવ્ય છે.
• જો કાળદ્રવ્ય અસંખ્યાતપ્રદેશી એક દ્રવ્ય હોય તો પર્યાયસમય સિદ્ધ થતો નથી:-
૧. એક પરમાણુ એક પ્રદેશમાત્ર કાળાણુથી નજીકના બીજા પ્રદેશમાત્ર કાળાણુ સુધી મંદગતિથી જાય ત્યારે પર્યાયસમય નિષ્પન્ન થાય છે. આ નિયમની વાત છે. જો કાળદ્રવ્ય

લોકાકાશતુલ્ય અસંખ્યપ્રદેશી હોય તો પર્યાયસમય સિદ્ધ થતો નથી.

2. ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય લોકપ્રમાણ છે અને તેની પર્યાય પણ લોકપ્રમાણ છે; પરંતુ સમયની પર્યાય લોકપ્રમાણ થતી નથી. સમયની પર્યાય તો એક અંશ (પ્રદેશ)માં પૂરી થાય છે, તેથી એ પર્યાયના આધાર સમદ્રવ્ય અસંખ્યપ્રદેશી લોકપ્રમાણ દ્રવ્ય સિદ્ધ થતો નથી.

આમ સમય એક નિરંશ દ્રવ્ય છે અને તે એક પ્રદેશ માત્ર છે - એમ નિશ્ચિત થયું.

- તેને અનંતપ્રદેશીપણાના નિષેધ માટે અપ્રદેશી કહ્યો હતો; પરંતુ તે પ્રદેશથી પૂર્ણત: રહિત નથી; તેને એક પ્રદેશ તો છે જ.
- હવે એના પ્રદેશ સિદ્ધ કરે છે. અપ્રદેશી હોય એમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ હોય નહિ. જેને પ્રદેશ ન હોય, દેશ ન હોય એ શૂન્ય હોય. પ્રદેશના અભાવે પદાર્થનો અભાવ હોય છે. એનું એક પ્રદેશપણું પણ ન હોય તો અસ્તિત્વનો અભાવ છે.

(Gen) • 'નાતિ-વેશનો મેળ નહિ, કોઈ માર્ગ તો હોય! (એનો અર્થ) જાત છે નાતિ અને જાત છે વેશમાં હોય (લાયકાત) માર્ગ હોઈ શકે' (અનુભૂતિ સામાન્યને) લાગે સારું લાગે. અહીં તો 'કોઈ માર્ગ તો હોય તો નાતિ-વેશનો મેળ નહિ' એમ અર્થ કર્યો છે સભામાં ૧૯૯૫ રાજકોટમાં.

- 'આકાશ સમપદાર્થનો જ સૂક્ષ્મ પર્યાય તે સમય છે, પરંતુ તેના એક દેશનો પર્યાય તે સમય નથી.' અહીં આકાશ દ્રવ્યની પર્યાય એમ હોય તો એક એક દેશ-ભાગમાં એની પર્યાય સિદ્ધ થાય છે માટે તે અસંખ્ય-પ્રદેશી દ્રવ્ય સિદ્ધ થતું નથી.
- બીજું (જો સમપદાર્થને અસંખ્યપ્રદેશી માનવામાં આવે તો) એક પ્રદેશ વાળા પરમાણુ કરતાં પ્રદેશે પર્યાય સિદ્ધ થાય છે, પછી એ સમય સિદ્ધ થતો નથી સમયે જુદા પ્રદેશે જુદો સમય સિદ્ધ થાય છે, ત્રીજે સમયે ત્રીજો પર્યાય સિદ્ધ થાય છે. આમ સમપદાર્થને તીરછું લાંબું કરવામાં આવે તો એક સમય એકીસાથે સિદ્ધ થશે; જુદા સમયે જુદા પ્રદેશમાં સિદ્ધ થશે - એ તો ઊર્ધ્વપર્યાય થઈ જાય, તીરછું અસંખ્ય પ્રદેશનું એકત્વપણું ન રહ્યું; માટે સમ અસંખ્યપ્રદેશી નથી.
- સમયની પર્યાયમાં પરિણમન પણ સિદ્ધ થાય છે અને સમયપર્યાય એનું સ્થાન કરે છે.
- મહિમા છે સમયની! એક સમયને સમયની મહિમા કહેલ છે.
- અહીં સમને સિદ્ધ કર્યો છે નિશ્ચય હોવાનું પરંતુ મહિમા અસ્તિત્વને સમજાવું નથી. એને તો અહીં જાણવાનું રાખ્યું જાણવું છે.

ગાથા-૧૪૪ : હોમવર્ક

(૧) 'સાચું' કે 'ખોટું' જણાવો

1- આ ગાથામાં સત્પદાર્થનું પ્રદેશમાત્રપણું સિદ્ધ કર્યું છે.

2- અસ્તિત્વ (હોવાપણું) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યના અંશસ્વરૂપવાળા હોય છે.

3- વૃત્તિ અર્થાત્ હયાતિ અને વૃત્તિમાન અર્થાત્ પદાર્થ.

4- અર્થાંતરભૂત એટલે અન્ય.

5- પ્રદેશ વિના પદાર્થ હોઈ શકે છે.

6- જેને એક પ્રદેશ પણ ન હોય તે શૂન્ય છે અર્થાત્ અસ્તિત્વરહિત [illegible] છે.

7- '[illegible] [illegible] [illegible] નથી, [illegible] [illegible] જો હોય; અર્થાત્ [illegible] તે [illegible] અને [illegible] તે [illegible] હોય [illegible] ([illegible] [illegible]) [illegible] હોઈ શકે છે.

8- '[illegible] [illegible] [illegible] નથી, [illegible] [illegible] જો હોય; અર્થાત્ [illegible] ([illegible] [illegible]) [illegible] હોય તો [illegible] [illegible] [illegible] નથી.

9- ([illegible] [illegible]) '... [illegible] [illegible] વૃત્તિથી અર્થાંતરભૂત છે...' અર્થાત્ [illegible] [illegible] અને [illegible] (પ્રદેશ વિનાની [illegible]) [illegible] [illegible] નથી [illegible] [illegible] છે.

10- વૃત્તિ વૃત્તિમાન વિના હોઈ શકે છે.

11- વૃત્તિમાન વિના જો વૃત્તિ હોઈ શકે તો [illegible] માન્ય [illegible] પ્રસંગ આવે છે.

12- અપ્રદેશને [illegible] અને [illegible] હોઈ શકતા નથી.

13- સામાન્ય [illegible] જે [illegible] છે તે [illegible] છે, પરંતુ તેના અંશ [illegible] તે [illegible] નથી; જેમ કે ગુજરાત [illegible] prosper થાય તો આખું ભારત [illegible] prosper થયું એમ કહેવું બરાબર નથી.

14- જો [illegible] [illegible] અપ્રદેશ હોય તો પરમાણુ વડે તેનો
(અંશ) અંશ પ્રદેશ આકાશના [illegible] [illegible] થઈ જવાનો પ્રસંગ બનશે.

15- અપ્રદેશ અર્થાત્ પ્રદેશ વગરનો.

(૨) 'સાચું' કે 'ખોટું' જણાવો :-

1- અપ્રદેશનો અર્થ એક પ્રદેશ છે, પરંતુ બે-ત્રણ-આદિ અનેક પણ પ્રદેશો નહિ.

2- કાળ [illegible] છે અને પોતાના સિવાય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

3- કાળ [illegible] છે [illegible] [illegible] છે; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

4- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.